The M. S. University Oriental Series

General Editor
G. H. Bhatt,
Director, Oriental Institute,

No. 1

TĀMBŪLAMAÑJARĪ

Edited by
Shri J S. Pade, M.A.,
Bhandarkar Prizeman,
Superintendent, Manuscripts Section,
Oriental Institute.

Orientat Institute,
BARODA
1958

FIRST EDITION Feb. 1958

Reprinted from the Journal of the Oriental Institute,

COPIES 250

Price Rs. 5.69 nP

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The M. S. University of Baroda Press (Sadhana Press), Raopura, Baroda, and Published by Prof. G. H. Bhatt, Director, Oriental Institute, Baroda 1958.

DEDICATED MOST RESPECTFULLY

to

SHRIMATI HANSABEN MEHTA, B.A. (Hons.),

The first Vice-Chancellor, M. S. University of Baroda,

for her keen interest in the Oriental Research

by

The Editor.

PREFACE

Tāmbūlamañjarī, an anonymous work on Tāmbūla, is presented to the Oriental scholars and the readers of our newly started Journal as No. I of the Maharaja Sayajirao University Oriental series.

The edition of this work is based on a single manuscript, preserved in the Oriental Institute Library, the details of which are given below :—

> Baroda, Oriental Institute, Accession No 11150. Class No. Āyurveda 82. The Ms. measures 8-1″ inches by 4-1″ inches and consists of 14 folia. There are 14 lines on each page and 30 letters on each line. Verses 223. The MS. is written on paper in Devanāgarī characters. There is no colophon at the end. But the work is not definitely earlier than 1681 A.D., as the author has quoted a verse from Vaidyāmṛtam dated Śaka 1603. The author seems to be a Mahārāṣṭrian.

Besides this copy, I do not know of any other copy of the work in existence in the Indian or Foreign MSS. Libraries.

I have placed the text as it is before the scholars giving my own suggestions in the brackets wherever necessary. Scribal errors have been silently corrected. Original sources of all the verses with their variations in readings will be appended at the end and the readings will be discussed in my critical notes on every verse. Details about the author, the date of the work and the works and authors quoted in the text ; the history of Tāmbūla with all its ingredients, the theory of Tridoṣa, the Āyurvedic principles underlying the properties of substances and other relevant topics, will be thoroughly dealt with in the introduction.

With these few prefatory remarks I place this Tāmbūlamañjarī, indicative of auspiciousness and prosperity, in the hands of the Oriental Scholars at the commencement of the M. S. University Series.

Baroda,
31-8-'51.

J. S. Pade

CONTENTS

		Pages
1	Foreword	i
2	Introduction	ii-xxi
3	Text of Tāmbūlamañjarī	1-25
4	List of Abbreviations	26-28
5	Sources of Tāmbūlamañjarī verses with their variations in readings ..	29-82
6	Tāmbūlotpattivarṇanam from Skanda-Purāṇa Nāgara-Khaṇḍa ..	83-90
7	Critical Notes	91-160

FOREWORD

It is a matter of great pleasure that the text of *Tāmbūlamañjarī* edited with critical Notes and learned Introduction by Shri J. S. Pade, Superintendent, Manuscripts Section, Oriental Institute, is now published as No. 1 in the M. S. University Oriental Series. The Series was started in 1951 as an Appendix to the Journal of the Oriental Institute with a view to publishing important Sanskrit works; and nothing was more appropriate than the publication of *Tāmbūlamañjarī*, Tāmbūla being a symbol of auspiciousness in Indian Culture.

The text is based on the only known ms. which has been preserved in the ms. Library of the Oriental Institute. Shri Pade, a versatile Sanskrit scholar, has spared no pains in supplying valuable information on all relevant points. He no doubt deserves our admiration.

G. H. BHATT

Oriental Institute,
Baroda. 16-12-1957.

Introduction

1 Tāmbūla, indicative of auspiciousness, prosperity and honour, is very closely associated with all social and religious ceremonies of Indians. The custom of chewing Tāmbūla, which is prevalent and deeply rooted throughout India since long, holds a unique place among the customs of the world. Rules prescribing and prohibiting the use of Tāmbūla are laid down in the earliest known works on Āyurveda, Jyotiṣa, Dharmaśāstra, Tantraśāstra, Purāṇas, Kāmaśāstra, etc. and are in practice even to-day.

2 Works purely devoted to Tāmbūla were unknown in Sanskrit and scholars interested in Tāmbūla had to collect references from various sources. Fortunately, the ms. of Tāmbūlamañjarī deposited in the Library of this Institute came to our notice and it was decided to publish it in the Journal of the Oriental Institute as M. S. University Series No. 1. It is a rare work on Tāmbūla with all its ingredients, and the ms. deposited in this Library is also very rare as mss. of this work are not available anywhere else.

3 Tāmbūlakalpasaṁgraha, described by Dr. P. K. Gode in his article on "Tāmbūlakalpasaṁgraha of Nṛsimhabhaṭṭa and its date—later than c. A. D. 1350" (Poona Orientalist—Vol. XVIII—Nos. 1-4), is another known work on Tāmbūla containing a collection of popular verses on Tāmbūla only. Between these two works, Tāmbūlamañjarī can be said to be the only work available at present, which deals satisfactorily, if not thoroughly, with Tāmbūla and all its ingredients—a subject very popular and interesting to all.

The Text

4 The text of Tāmbūlamañjarī is based on the only ms. preserved in this Library and described in the Preface. I have given the text as it is with my suggestions in the brackets wherever necessary. The work is a collection of verses on Tāmbūla and its ingredients, borrowed from numerous sources, out of which authors and works actually mentioned by the author in the text are given below :—

Authors :—(1) **अच्युतः** । (2) अन्यः । (3) **काशिराजः** । (4) बोपदेवः । (5) भरद्वाजः । (6) **मिश्रः** । (7) वसिष्ठः । (8) **हेमाद्रिः** ।

Works :—(1) अमरमाला । (2) ग्रन्थान्तरम् । (3) चूडामणिः । (4) त्रिमल्लटीका । (5) द्रव्यगुणनिघण्टुः । (6) **धन्वन्तरिः** । (7) योगमाला । (8) योगरत्नम् । (9) रत्नमालामञ्जरी । (10) **राजनिघण्टुः** । (11) **रुचिवधूगलरत्नमाला** । (12) वैद्यरत्नम् । (13) **वैद्यामृतम्** । (14) **स्कान्दं श्रावणमाहात्म्यम्** ।

5 Details available about these authors and works have been given in the critical notes. Works which are not available here could not be referred to. I

had no time also to go through the Catalogues of mss. of Indian and foreign Libraries and trace the works not available here. However, an attempt will be made to trace the works and refer to them, if possible, at the time of preparing the second edition of this work.

6 The author has not given sources of all the verses collected by him. It is, therefore, extremely difficult to ascertain the sources from which he borrowed them. I have given all the available sources of the verses and tried to trace the original source wherever possible. Out of 230 verses of Tāmbūlamañjarī borrowed from works on Āyurveda, Jyotiṣa, Dharmaśāstra, Tantra, and Purāṇas, 34 verses could not be traced as they were unknown to me.

7 The first 78 verses of the text deal with Tāmbūla while the remaining ones deal with the ingredients. The arrangement and the order of verses are not based on any principle. The author could have arranged them in a systematic way.

8 The collection of 78 verses on Tāmbūla and that of the remaining ones on ingredients cannot be said to be exhaustive. It was not possible also for the author to collect all verses on Tāmbūla from the whole of the Sanskrit literature as he might not have got the facilities of Libraries which are available now. It is, therefore, desirable to collect all the scattered verses on Tāmbūla from the available sources and prepare a work on Tāmbūla. It will, certainly, be useful for those who are interested in the subject.

9 The author has described 21 ingredients of Tāmbūla, which are generally met with in Sanskrit literature, in the following order :—

1 Betel-leaf. 2 Betel-nut. 3 Lime. 4 Tobacco. 5 Catechu. 6 Musk. 7 Gold-leaf. 8 Silver-leaf. 9 Almond. 10 Cubebs. 11 Saffron. 12 Mace. 13 Nutmeg. 14 Cardamom. 15 Cloves. 16 Dry Ginger. 17 Ginger. 18 Sandal. 19 Cocoanut. 20. Cinnamon. 21 Camphor.

He has, however, omitted two ingredients *viz.* (1) Muramāṁsa—Casearia Esculenta and (2) Nakha—Helix Aspera, which are mentioned in the verse 78 of the text. These two ingredients must have been very common in some part of this country as they are included in the thirteen ingredients mentioned in verses 77 and 78 which appear to be Tāntrika. If the region, where these two ingredients are or were popular, is known, more light would be thrown on the source of these verses.

10 The order of ingredients followed by our author has no principle behind it. Tobacco, which was comparatively very recently introduced in India, is described after lime and before catechu which is used since long. Musk, gold and silver leaves, which are very costly and cannot be used daily by a common

man, precede cloves and cardamom which are generally used by all. The order of ingredients according to their usage would be as follows :—

1 Betel-leaf. 2 Lime. 3 Betel-nut. 4 Catechu. 5 Cloves. 6 Cardamom. 7 Mace. 8 Nutmeg. 9 Cocoanut. 10 Almond. 11 Camphor. 12 Cubebs. 13 Saffron. 14 Cinnamon. 15 Musk. 16 Gold-leaf. 17 Silver-leaf. 18 Dry ginger. 19 Ginger. 20 Sandal. 21 Tobacco. 22 Casearia Esculenta. 23 Helix Aspera.

Thus there are 23 ingredients in all. But the maximum number of ingredients selected for Tāmbūla according to the choice of different persons is generally thirteen—a number representing Madana—Cupid—the God of love.

The Author

11 Nothing is known about the author of this unique work on Tāmbūla. He appears to be a Mahārāṣṭrī as he has recorded a Marāṭhī verse (57) in the text ; and quoted a verse (55) from the Saubhāgyakalpadruma dated 1819 A. D. of Acyutarāya Moḍaka (1778-1833 A. D.) of Nāśika, whose name and works were not known outside Mahārāṣṭra when the present work was prepared.

The date of the work

12 It is very difficult to ascertain the exact date of this work for want of sufficient evidence. However, as shown in the critical notes on verse 55, it can be fixed somewhere between 1819-1823 A. D.

13 The author has quoted Saubhāgyakalpadruma of Acyutarāya Moḍaka dated 1819 A. D. Hence the present work must be later than 1819 A. D. The ms. of Saubhāgyakalpadruma dated 1823 A. D. reads an emendation which became current afterwards. The text of Tāmbūlamañjarī has preserved the genuine reading and is, therefore, earlier than the ms. of Saubhāgyakalpadruma dated 1823 A. D. There is no other evidence to fix it more exactly than what could be done. The author seems to be a contemporary of Acyutarāya.

Sources of Verses

14 Sources of Tāmbūlamañjarī verses known to me have been given with their variants. I have discussed the readings in the critical notes and tried to decide the original reading. The original or the earliest known sources have been shown wherever possible. It is extremely difficult to trace the original sources of verses, because the authors, who have quoted them in their works, have rarely made any reference to their authors, or sources from which they borrowed them.

The date of the custom of chewing Tāmbūla in India

15. The earliest known references to Tāmbūla are available in Caraka and Suśruta, which cannot be placed later than the first century A.D. The custom

of chewing Tāmbūla was, therefore, current at that time and must have been started long before.

Etymology of Tāmbūla

16. The etymology of the word Tāmbūla is given in the Pañcapādī Uṇādisūtras. The author of these Sūtras is Śākaṭāyana according to tradition, Pāṇini according to some, while Kātyāyana according to others. The text wherein the etymology is given is an Uṇādisūtra according to some, while an Antargaṇasūtra according to others. The reading of the text of the sūtra is also not the same everywhere. The problem has got a bearing on the date of the custom of chewing Tāmbūla. It would not be irrelevant, therefore, if the text of the sūtra giving the etymology of Tāmbūla and the problem of authorship of the Uṇādisūtras are discussed here.

The text of the Sūtra

17. The text of the sūtra according to different commentators is given below for a critical examination :—

(1) The Uṇādisūtras with the Vṛtti of Śvetavanavāsī—Edited by T. R. Chintamani, M.A.—University of Madras—1933. Page 160.

५२२ खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । ४. ९६.

५२३ शॄणातेर्णिद् दीर्घश्च । ४. ९७.

५२४ तमेर्बुक् च । ४. ९८.

तपु काङ्क्षायाम् । तमेरूर ऊलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्सन्नियोगेन धातोर्बुगागमः । बहुलवचनाद् दीर्घः । ताम्यतीति ताम्बूलं नागवल्ली ।

Here तमेर्बुक् च । is a Sūtra and two words ताम्बूरम् and ताम्बूलम् are formed by applying two terminations ऊर and ऊलच् respectively to the root तम्.

18. The learned editor has offered the following remark about the authorship of the Uṇādisūtras :—

" Suffice it to say now that the author of the present commentary regards Śākaṭāyana as the author of the Uṇādisūtras of the Pāṇinian School. He says :—
येयं शाकटायनादिभिः पञ्चपादी रचिता तत्राप्येते न परिसमाप्ताः । etc. on Uṇādisūtra 1. 1. "

19. If the above statement of the commentator is carefully examined, it will be seen that according to him Pañcapādī is not the work of one author but is a work of many authors; and Śākaṭāyana, the earliest known author of Uṇādis, is the foremost among them. The commentator does not know the names of other authors and satisfies himself and the readers by using the word आदि. His statement is, therefore, vague and inconclusive.

20. (2) Uṇādisūtras with the Prakriyā-Sarvasva of Nārāyaṇa, Edited by T. R. Chintamani, University of Madras, 1933. Page 99.

५२९ खजिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । ४. ९६.

५३० शृगार्नेर्दुग् दीर्घश्च । ४. ९७.

५३१ तमेर्बुक् दीर्घश्च । ४. ९८.

ताम्यते काङ्क्षते ताम्बूलम् ।

Here तमेर्बुक् च is a sūtra. The word दीर्घ : has no propriety as it already follows from the previous sūtra. The text requires correction. The author of the Uṇādisūtras is Pāṇini according to this commentator. He says:—

अकारं मुकुरस्यादौ उकारं दर्दुरस्यच ।
बभाण पाणिनिस्तौ तु व्यत्ययेनाह भोजराट् ॥

Comm. on Uṇādisūtra I. 40.

21. The followers of the school of Pāṇini have accepted these Uṇādisūtras in their system and commented upon them. The sūtras are, therefore, known as Pāṇinian *i. e.*, belonging to the school of Pāṇini. The above reference, therefore, has no more value and cannot throw any light on the problem of the authorship of the sūtras.

22. (3) माधवीया धातुवृत्तिः—सायणाचार्यकृता ।

Chowkhamba Sanskrit Series, Banaras, 1934. Page 305.

तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति इत्यादि शमिवत् । ताम्बूलम्—ताम्बूरम् । **तमेर्बुक् च** इत्यूरोलचौ प्रत्ययौ । णिद्वद्भावाद्वृद्धिः बुगागमश्च ।

Here the text of the sūtra agrees with that given by Śvetavanavāsī and is a Sūtra because Sāyaṇa has given two forms ताम्बूलम् and ताम्बूरम् which are possible only if it is taken as a Sūtra.

23. (4) Ujjvaladatta's commentary on the Uṇādisūtras—Edited by Theodor Aufrecht, Bonn. 1859. Page 109.

खजिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । ४. ९०.

तमेर्बुग्दीर्घत्वे । ताम्बूलं प्रसिद्धमेव ।

Two forms ताम्बूरम् and ताम्बूलम् are possible by applying the terminations ऊर and ऊलच् respectively to the root तम् if तमेर्बुक् च is taken as a sūtra. The word ताम्बूरम् is not common in literature and was unknown to Ujjvaladatta. To avoid the form ताम्बूरम् he read the sūtra in Piñjādigaṇa which takes only the termination ऊलच्. The word दीर्घ could not follow from the previous sūtra in this Gaṇasūtra with the result that he had to add the word दीर्घत्व and drop the word च which was not necessary. It is, therefore, clear that the text given by Ujjvaladatta is not genuine. Sāyaṇa, who flourished after Ujjvaladatta who is quoted by him, agrees with Śvetavanavāsī in reading the sūtra.

24. (5) Siddhāntakaumudī with Tattvabodhinī commentary, N. S. Edition, Bombay, 1942. Page 553.

५३० खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।

(ग) तमेबुग्वृद्धिश्च । ताम्बूलम् ।

तत्त्वबोधिनी :—ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः ।

तमु ग्लानौ । बुग् दीर्घत्वं च ।

ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् । इति मेदिनी ।

प्रौढमनोरमा :—ताम्बूलादयोऽप्यत्र । तमु ग्लानौ ।

ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् । इति मेदिनी ।

बृहच्छब्देन्दुशेखरः :—O. I. Ms. No. 14333.

ताम्बूलादयोऽप्यत्र । ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् ।

To avoid the form ताम्बूरम्, Bhaṭṭojī also reads तमेर्बुक् च as a Gaṇasūtra in Piñjādigaṇa. Ujjvaladatta added the word दीर्घत्व, while Bhaṭṭojī inserted the word वृद्धि. This addition and insertion of two different words of the same meaning by two different authors proves beyond doubt that the reading given by Śvetavanavāsī and Sāyaṇa is genuine and तमेर्बुक् च is an Uṇādisūtra and not a Gaṇasūtra as desired by Ujjvaladatta and Bhaṭṭojī.

25. Bhaṭṭoji, in his Prauḍhamanoramā reads तमु ग्लानौ instead of तमु काङ्क्षायाम् which is the text of Pāṇinian Dhātupāṭha and accepted by Bhaṭṭoji in his Siddhāntakaumudī. All the authors quoted above follow Pāṇini. Bhaṭṭoji alone, with his followers, disagrees with them and offers another interpretation without any advantage, as the root तम् is generally used in the sense of ग्लानि—to be exhausted or fatigued, in Sanskrit literature and very rarely in the sense of काङ्क्षायाम्—to wish, to desire. His text of Dhātupāṭha is, therefore, not acceptable.

26. (6) According to the Uṇādisūtras of Bhoja, the word ताम्बूल is derived from the root तम्. The word is mentioned in the sūtra कसूलकुकूलदुकूलताम्बूलवल्लूललाङ्गूलशार्दूलादयः । २. ३. ११२. wherein words ending with the termination ऊलच् are recorded.

27. (7) Uṇādisūtras of the Kātantra school read बोन्तश्च । ६. ९. The termination here is ऊलञ्.

28. (8) Amarakoṣa with the commentary of Bhānujī Dīkṣita (son of Bhaṭṭojī Dīkṣita). Nirṇayasāgara, Bombay, 1944. Page 169.

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा । II. 4. 120.

Comm. :—ताम्यति । तमु ग्लानौ (दि. प. से.) । क्विप् (३. २. १७८) अनुनासिकस्य (६. ४. १५) इति दीर्घः ।

बोलति । बुल् मज्जने (चु. प. से.)

चुरादीनां णिज् वा । इगुपध—(३. १. १३५) इति कः । ताम् चासौ बुली च । पृषोदरादिः (६. ३. १०९.) ताम्बूलाख्या वल्ली । शाकपार्थिवादिः (वा. २. १. ६९) ॥ १ ॥
गौरादिः । (४. १. ४१) ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् । इति मेदिनी ॥ २ ॥
नागलोकस्य वल्ली ॥ ३ ॥
त्रीणि नागवेली इति ख्यातायाः ।

Here Bhānujī has derived the word Tāmbūla from two roots तम् and बुल्. He reads तमु ग्लानौ while the reading of the Pāṇinian Dhātupāṭha is तमु काङ्क्षायाम्. The root बुल् is Pāṇinian according to Böhtlingk and Kṣīraswāmī ; (cf. A Concordance of Dhātupāṭhas by G. B. Palsule, Poona 1955. Page 93) but it is not found in other Pāṇinian Dhātupāṭhas. It is not given in Mādhavīyā Dhātuvṛtti and Siddhānta-Kaumudī also. It is clear from the etymology given above that Bhānujī had the root in his Pāṇinian Dhātupāṭha. Words formed from the root बुल् are common in Marāṭhī, *viz.*—बोळा, बोळविणें, बोळणें etc. and Gujarātī also, *viz.* बोळवुं. The root, therefore, can be taken as Pāṇinian although it is not seen in all the texts of Pāṇinian Dhātupāṭhas.

29. The etymology given by Bhānujī is far-fetched and not convincing. Really speaking the root तम् and the termination ऊल are clearly seen in the word ताम्बूल. The form would become तामूल. Due to phonetic changes it was pronounced as ताम्बूल *i.e.* बकार was inserted afterwards in the word and therefore it was taken as an आगम. Hence the etymology given in the Uṇādisūtras is natural and convincing.

30. The conclusion that can be drawn from the above evidence can be briefly stated as follows :—

1 The word ताम्बूल is derived from the root तम् 4 P. to desire.

2 The text giving the etymology is an Uṇādisūtra and not a Gaṇasūtra of the Piñjādigaṇa.

The authorship of the Uṇādisūtras

31. There were two schools of thought prevalent even before Yāska, the author of Nirukta on the derivation of nouns. The Nairuktas or the etymologists and the grammarian Śākaṭāyana belonged to the first school which maintained that all nouns are derived from verbal roots. Some of the Vaiyākaraṇas and the etymologist Gārgya belonged to the second school which maintained that only those nouns which are regularly formed and whose sense can be traced to the verbal roots can be so derived. Yāska's statement about these two schools reads as follows :—

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके ।
निरुक्त १. १२.

This statement shows that Śākaṭāyana is the earliest known Vaiyākaraṇa who, like the Nairuktas, had tried to give etymologies of all irregular words known to him in his own grammar.

32. Pāṇini, being a staunch follower of the Vaiyākaraṇa school, could not, like Śākaṭāyana, deal thoroughly with the formation of irregular words in his Aṣṭādhyāyī. He, however, could not neglect the topic completely, as Śākaṭāyana, the famous Vaiyākaraṇa had already dealt with it in his own grammar. He, therefore, very ingeniously dismissed the whole topic in one sūtra—

उणादयो बहुलम् । ३. ३. १.

and accomplished two objects; *viz.* (1) he comprehended all the terminations in this sūtra by the word आदि and included the whole topic in his Aṣṭādhyāyī to make it perfect, (2) he indicated, by summarily dismissing the topic in one sūtra which he could have thoroughly dealt with in his masterly style, that he was not in favour of the school of Nairuktas followed by Śākaṭāyana in his grammar.

33. This sūtra referring to Uṇādis does not throw any light on the roots, terminations other than Uṇ and their Anubandhas. Kātyāyana, therefore, had to write Ślokavārtikas on this sūtra. The text of the Vārtikas runs as follows :—

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः
प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं
नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥
नाम च धातुजमाह निरुक्ते
व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ॥
यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं
प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥
संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥
कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

34. The reasons for using the word Bahulam in the sūtra are given in the first Vārtika. They are as follows :—

1. The Uṇādi terminations are affixed only to limited number of verbal roots.

2. The terminations that are collected are not exhaustive.

3. The operations are also not perfectly dealt with.

4. The pre-Pāṇinian Uṇādi sūtras could not cover all words current in the Vedas and society. Naturally, therefore, words not included in those sūtras would be taken as incorrect. To remove this difficulty and to include all Vaidika and Laukika words in this sūtra Pāṇini has used the word Bahulam.

35. Kātyāyana, while giving reasons for using the word Bahulam in the sūtra, indirectly criticised those who dealt with the subject and showed that their treatment of the subject was imperfect. To satisfy the curiosity about the author of the Uṇādis referred to by Pāṇini and criticised by him he further

says that the Nairuktas or the etymologists say in their Niruktas that all nouns are derived from verbal roots and Śākaṭāyana says the same in his grammar.

36. This statement of Kātyāyana agrees with that of Yāska, who, however, takes pride in honouring Śākaṭāyana by mentioning his name first as the only Vaiyākaraṇa following the principles of his school. Kātyāyana, as a true Vaiyākaraṇa, did not agree with the Nairukta school and consequently mentioned Nairuktas first as they were justified as etymologists in holding the view, He did not like that Śākaṭāyana, as a Vaiyākaraṇa should follow that school and treat the subject of Uṇādis in his grammar. He, therefore, out of contempt, referred to him as शकटस्य तोकम् ।—the etymological form of the word Śākatāyana. The meaning of the word Śakaṭa is too well known to require any comment. This evidence itself is sufficient to prove that Kātyāyana also did not believe in the etymology of Uṇādi words.

37. This Vārtika shows that Śākaṭāyana was the only Vaiyākaraṇa who was the author of the sūtras dealing with Uṇādis, which are criticised by Kātyāyana in his first Vārtika. As the terminations are known as Uṇādis, the termination in the first sūtra of Śākaṭāyana must be Uṇ and the roots to which the termination is affixed must have been given by him in the first sūtra. The roots, taking the termination Uṇ are कृवापाजि etc. It can, therefore, be naturally inferred that

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।

must be the first Uṇādisūtra of Śākaṭāyana. There is no evidence even to infer the sūtras following the first sūtra. But this much evidence is sufficient to prove that Śākaṭāyana was the author of Uṇādisūtras. Nāgeśa has supported this view in his Uddyota on this sūtra. He says :—

एवं च कृवापेत्युणादिसूत्राणि शाकटायनस्येति सूचितम् । उद्योतः । ३. ३. १.

Here Nāgeśa could mention the first sūtra which alone can be inferred. He is silent about the other sūtras as they were not definitely known to him.

38. Unfortunately Nāgeśa's statement has been misunderstood by many scholars who believe that according to Nāgeśa Śākaṭāyana is the author of the present Pañcapādī of Uṇādisūtras which also begins with the sūtra—कृवापा etc.

39. There is not a single word in this statement which can even indicate that the present Pañcapādī of Uṇādisūtras, which according to Nāgeśa was compiled afterwards, is suggested by him here. The context in which Nāgeśa has made this statement was also lost sight of. The misunderstanding continued and is not removed as yet.

40. It will be interesting to note some of the remarks made by scholars on this statement. I shall, therefore, quote only a few of them to satisfy the curiosity of readers :—

(1) Ujjvaladatta's commentary on the Uṇādisūtras by Theodor Aufrecht Bonn. 1859. Preface-page VIII.

" The fact, however, that both Yāska and the author of the above quoted Kārikā specify Śākaṭāyana as the grammarian who derived all nouns from verbs, speaks in favour of Nāgoji's conjecture that the authorship is to be attributed to Śākaṭāyana. "

(2) Pāṇini: His place in Sanskrit Literature by Theodor Goldstücker. London. Pages 176-177.

" Nāgojibhaṭṭa, who wrote notes on Kaiyaṭa's gloss on Patañjali, conjectures from the Kārikā to III. 3. 1., that the Uṇādisūtras were the work of Śākaṭāyana. His conjecture on the statement of Yāska, alluded to by Patañjali, that this grammarian contended for the possibility of deriving all nominal bases from verbal roots. Now, I have shown before, that the opinion of Nāgojibhaṭṭa cannot be adopted so far as the sūtras are concerned, for they were written after Pāṇini's work, and Śākaṭāyana wrote before Pāṇini. It may, at first sight, however, appear to be consistent with fact, if only the Uṇādi list were meant, for Śākaṭāyana's views are such as would admit of nominal derivation by means of Uṇādi affixes. Yet since Nāgoji's conjecture is purely personal and is not supported by any evidence, I may be allowed, after the explanation I have given, to assume that the Uṇādi list is of Pāṇini's authorship. "

(3) Further remarks on the Uṇādisūtras of Pāṇini, by K. B. Pathak, B.A., Ph.L. Aunals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. Vol. XI. Page 92.

" Nāgojibhaṭṭa's attributing the authorship of these sūtras to the older Śākaṭāyana, who preceded Pāṇini is equally erroneous, as is evident from the following two Uṇādisūtras which contain Pāṇini's pratyāhāras—

अमन्तात् डः । Uṇ I. 115
इगुपधात् कित् Uṇ IV. 120. "

41. The absurdity of these remarks will be evident from the Laghuśabdenduśekhara of Nāgeśa on the Pañcapādī of Uṇādisūtras where he has most ingeniously discussed the problem of the authorship of the Pañcapādī Uṇādisūtras. The text of the commentary will be quoted and discussed hereafter.

42. Thus we have seen the reasons for using the word Bahulam in the sūtra and the pre-Pāṇinian Vaiyākaraṇa who treated this subject in his grammar. There is no evidence in the whole of the Mahābhāṣya which can directly prove that Pāṇini had composed Uṇādisūtras or he had a list of Uṇādi words or terminations with him. Had he prepared a list of Uṇādi words or terminations, he could have easily composed sūtras and incorporated them in his Aṣṭādhyāyī. Kātyāyana and Patañjali would not have failed to make a

reference to the list of Uṇādis prepared by their revered Ācārya. But as Pāṇini was not an etymologist he did not care to be very particular about it and left the whole problem of derivation to the choice of the followers of his school. Kātyāyana, therefore, in his Vārtikas had to give a general rule for finding out the roots, terminations and Anubandhas while giving the etymology of Uṇādi words. The Vārtika is too well known to require any comment. It is strictly followed by the followers of the school in finding out the etymology of Uṇādi words.

43. Thus it will be clear from the above discussion that Śākaṭāyana was the only pre-Pāṇinian Vaiyākarṇa who dealt with Uṇādisūtras in his grammar which is not available now. Pāṇini could not neglect the topic as it was dealt with by Śākaṭāyana. He, therefore, treated the subject only in one sūtra which was elucidated by Kātyāyana and Patañjali. As Pāṇini mentioned Uṇādis and comprehended all terminations in the sūtra by the word आदि, Kātyāyana, as a true Vārtikakāra, was quite justified in taking objections to rules which were not applicable to the formation of Uṇādi words. Patañjali has replied to all such objections by saying that :—

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । I. 1. 87, III. 4. 77, VII. 1. 2, VII. 3. 50, VIII. 2. 78 etc.

This view is earlier expressed by Kātyāyana also who remarks—

प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् ।

वार्तिकम् on आयनेयी. । VII. 1. 2.

These remarks signify that Uṇādis are crude forms and, according to Pāṇini Kātyāyana and Patañjali, have no grammatical origin. There is no reference to any Uṇādisūtra in the whole of the Mahābhāṣya. Thus the problem of the authorship of the present Pañcapādī Uṇādisūtras remains unsolved for want of evidence in the Sūtras, Vārtikas and the Mahābhāṣya.

44. The problem of the authorship of the present Pañcapādi Uṇādisūtras has been authoritatively discussed by Nāgeśa in his Laghuśabdenduśekhara on Uṇādis. None of the modern scholars who have discussed this problem has cared to see this celebrated commentary of Nāgeśa. The relevant portion of the commentary is, therefore, fully quoted below for a critical study and ready reference.

अत्र वदन्ति । **कृवा–(उ. १. १) इत्यादिसूत्राणि सर्वं नाम धातुजमिति नैरुक्तमतानुसारिशाकटायनादिप्रणीतव्याकरणान्तरादभियुक्तैः सङ्गृहीतानि ।**

अत एव उणादयः (३. ३. १) इति सूत्रे बहुलवचनं किमर्थमिति प्रतीकमुपादाय उणादय इत्येव**णादीनां शास्त्रान्तरपठितानां** साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः इति कैयटेनोक्तम् । **न ह्येषां पाणिनीयत्वे शास्त्रान्तरशब्दप्रयोगो युज्यते । अत एव अमेर्गुरी रश्च लो वा** (दशपाद्युणादि.सू. १. ४५) **इत्युणादिसूत्रैर्बोधितसाधु-**

त्वानामप्यङ्गुलिलोमशुक्रादीनां साधुत्वाय रस्य लत्वार्थं कृपो रो लः (८. २. १८) इति सूत्रे वचनमारब्धं वार्तिककृता ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः
प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं
नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ (वा. ३. ३. १)

इति बहुलग्रहणप्रयोजनमुक्तम् । शास्त्रान्तरे तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते । प्रत्यया अपि प्रायेण समुच्चिता न सर्वे । तथा कार्याण्यपि सशेषाणि कृतानि । अतो बाहुलकमुक्तम् । ननु यावदुक्तमेव प्रकृतिप्रत्ययकार्यमस्तु किं बाहुलकग्रहणे-नेत्यत्रोक्तं नैगमेत्यादि । वैदिकानां रूढानां संज्ञाशब्दानां च सर्वेषां प्रातिस्विकरूपेण साधुत्वबोधनस्याशक्यत्वाच्छास्त्रान्तरे प्रायः समुच्चयनादि कृतम् । तेषां साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय चानेनाचार्येण बहुलग्रहणं कृतम् । तेनात्र व्याकरणे सर्वेषां संग्रहा-दसंदिग्धं साधुत्वं बोधितम् । पाणिनिशास्त्रबोधितानामेवेदानीं साधुत्वात् ।

ननु के ते वैयाकरणा यैर्निगमरूढिभवानां प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादनं कृतम् । **तत्रोक्तं वार्तिककृता ।**

नाम च धातुजमाह निरुक्ते
व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ॥ (वा. ३. ३. १)

इति । निरुक्ते नैरुक्तव्याकरणे शाकटायनश्च सर्वं नाम धातुजमाहेति ते व्युत्पन्नत्ववादिनः । **एवं च पाणिनिर्न तद्व्युत्पन्न-त्ववादीति स्पष्टमेवोक्तम् ।**

ननु यत्रावयवार्थानुगमो नास्ति तत्र कथं व्युत्पादनं शक्यमत उक्तम् ।

यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं
प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ (वा. ३. ३. १)

इति । अवयवार्थज्ञानपूर्वकं न यत्र समुदायार्थप्रतीतिः शास्त्रज्ञानामित्यर्थः । उक्तप्रत्ययसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरो भागः प्रकृति-त्वेन कल्प्यः । उक्तप्रकृतिसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरः प्रत्ययत्वेन कल्प्यः । नैवं सर्वत्रोहः कार्यः किन्तु साधुत्वेनाभिमतासु संज्ञा-स्वेवेत्युक्तम् ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ (वा. ३. ३. १)

इति । एतदुपलक्षणं कार्यान्तराणामपि । तदुक्तम् । कार्यसशेषविधेश्च । इति ।

अनेन भाष्यवार्तिकसमूहेन उणादयो बहुलम् (३. ३. १) इति व्याकरणान्तरव्यवस्थापकमिति स्पष्टमेवोक्तम् । उणाद्यन्ता ये शास्त्रान्तरे व्युत्पादिताः शब्दास्तत्र बहुलमिति वक्तव्यं वर्तमाने च ते वक्तव्या भूतेऽपीति वक्तव्यमिति सूत्रार्थश्च सूचितः । **स्वशास्त्रे तेषां साधुत्वबोधनं चैतावतैव कृतम् ।**

पाणिनेस्तु तेष्वव्युत्पत्तिपक्ष एवाभिमतः । तदुक्तम् । आयनेयी (७. १. २) इति सूत्रे भाष्ये । **प्राति-पदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धम् ।** इति । **तत्र पाणिनेरित्युक्त्या तस्याव्युत्पन्नानि उणादयः प्राति-पदिकानीति सूचितम् ।**

सर्पिषा यजुषा इत्यादौ षत्वं बहुलग्रहणादेव । अत एव आदेशप्रत्यययोः (८. ३. ५९) इति सूत्रे कृसर्गेर्वसन्त-सैमित्यादौ व्याकरणान्तरे सरक्सादिप्रत्ययोक्तेः षत्वमाशङ्क्य सिद्धान्तिना **उणादयोऽव्युत्पन्नानीत्युक्तम् ।** ततः शङ्कित्रा येषां सर्पिरादीनां सर्पिः इत्यादौ रुत्वानुरोधेन सान्तानां सर्पिषा इत्यादौ षत्वं दृश्यते तादृशेषु षत्वविषयोदाहरणेषु अव्यु-त्पत्तिपक्षाश्रयणं न शक्यं कर्तुं सर्पिषेत्यादौ षत्वानापत्तेरिति शङ्किते सिद्धान्तिनोक्तम् । एवं तर्हि बहुलवचनात् सिद्धं बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति । इत्युक्तम् । बहुलमित्युक्तेरव्युत्पन्नत्वेऽपि प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं कार्यं भवति । व्युत्पन्नत्वे च कार्यविशेषे प्रत्ययत्वं कार्यविशेषे तदभाव इति वर्समित्यादावङ्गत्वप्रयुक्तगुणस्य षत्वाभावस्य च सिद्धिरिति तदर्थः ।

एवं च अयामन्त (६. ४. ५५) इति सूत्रे इत्न्वादीनां ग्रहणं न्यङ्क्वादीनां च (७. ३. ५३) इति सूत्रे उणादि-व्युत्पन्नन्यङ्क्वादिग्रहणं च व्याकरणान्तरस्थप्रत्ययानुवादेन तदनुमतिपरम् । अनेहा वर्तमानकाल एव इति भूते (३. २.

८४) इति सूत्रस्थं भाष्यं व्युत्पत्तिवादिव्याकरणान्तररीत्या। **अव्युत्पत्तिवादिपाणिनिमते तु न तदिति बोध्यम्।** एवं तृचश्चकाराभावे मात्रादिशब्दे दीर्घापादनपरं ण्वुल्तृचौ (३. १. १३३) इति सूत्रस्थभाष्यमपि तद्रीत्यैव। अत एव मातयति इत्यादौ इष्ठवद्भावात् तुरिष्ठेमेयःसु (६. ४. १५४) इति लोपो न। **उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् इति नृ च (६. ४. ६) इति सूत्रे कैयटः।** अत एव अयामन्त (६. ४. ५५) इति सूत्रे भाष्यम्।

किमयं क्त्नुः आहोस्वित् इत्नुः। कश्चात्र विशेषः। क्त्नाविटि णेर्गुणवचनम्। तत्र णेर्गुणो वक्तव्यः। स्तनयित्नुः गदयित्नुः। अस्तु तर्हि इत्नुः। प्रत्ययान्तरं कर्तव्यम्। अयादेशे चोपसंख्यानम्। उभयं क्रियते न्यासे एव ॥ इति ॥

अस्यार्थः। अयामन्त (६. ४. ५५) इति सूत्रं नापूर्वादेशविधायकं किन्तु एचोऽयवायावः (६. १. ७८) इत्येतद्विहितानुवादकं लाघवात्। तत्फलं तु णिलोपाभावबोधनम्। तत्र किं अन्तादिवद् व्याकरणान्तरविहितः क्त्नुरेव कृतेडागमोऽत्र सूत्रे निर्दिष्ट अथ ततोऽन्यः इत्नुः प्रत्ययान्तरमिति प्रश्नः। क्त्नाविटीति। तस्येडादित्वाण्णिलोपाभावे कित्त्वाद् गुणाभावेनास्यानुवादत्वासंभवेनापूर्वस्य विधानेन गुण एव विधेयो व्याकरणान्तरवत्। अन्यथा अस्य सूत्रस्याद्यन्तांशेऽनुवादत्वमेतदंशे विधित्वमिति वैरूप्यापत्तिरितिभावः। इत्नुः प्रत्ययान्तरमिति। व्याकरणान्तरेऽस्यासत्त्वादपूर्वं प्रत्ययस्वरूपं कल्प्यम्। अयादेशे चेति। अयादेशविषये ढकि लोपः (४. १. १३३) इति सूत्रे निमित्तत्वाश्रयणेन पितृष्वसुर्ढक्युपसंख्यानवत् ण्यन्तेभ्यो यथाप्रयोगं निमित्तत्वाश्रयणमूलकमुपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। आनुमानिकं वचनमेवात्रोपसंख्यानपदेनोच्यते। सूत्रपाठ एवोपसंख्यानमत्रोच्यते इति कैयटोक्तं तु न युक्तम्। क्त्नुग्रहणेऽप्यत्र सूत्रे गुणविधायके वा तत्पाठस्यावश्यकत्वेनात्र पक्ष एव विशिष्य तदुक्तौ बीजालाभात्। मम तु तत्पक्षे व्याकरणान्तरे विहितस्य स्वानुमतत्वानुमानमात्रं न तु धर्मिणः कल्पनेति नैतदुक्तिः। उभयं क्रियते इति। इत्नुः प्रत्ययान्तरं तस्य च निमित्तत्वबोधनद्वारा ण्यन्तेभ्यो विधानानुमानरूपमुपसंख्यानं चेत्यर्थः। एवं चास्य सूत्रस्यैकरूपतयाऽयादेशानुवादकत्वसिद्धिरिति लाघवमिति भावः। एतेन यदाऽत्र क्त्नुग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्तन्यादिभ्यश्च क्त्नुरेव तदा स्यादेव लाघवमिति कैयटोक्तमपास्तम्। तत्तदिष्टस्वरविशिष्टानामेवान्तादीनामनुवादात् स्वरविशेषोऽपि नास्ति। एवं च स्तनिहृषि (उ. २. १६) इति सूत्रं व्याकरणान्तरस्य उणादिसूत्रेषु प्रक्षिप्तमिति बोध्यम्। अन्यथा बहुलग्रहणात् क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकात् कार्यान्तरवदेषामपि कार्याणां सिद्धौ तवाप्येतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

एतेन **क्विब् वचि (उ. २. २२५) इत्युणादिसूत्रेण** सिद्धे **क्विब् वचीत्यादि वार्तिकं (३. २. १७८)** तच्छीलादौ तृना बाधो माभूत् इत्येतदर्थमित्यपास्तम्। **तेषां पाणिनीयत्वाभावात्।** अत एव अजेर्वी (२. ४. ५६) इति सूत्रे वा लिटि (२. ४. ५५) इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषामुक्त्वा न तर्हीदानीं वायौ (२. ४. ५७) इति वक्तव्यम्। वक्तव्य च। किं प्रयोजनम्। नेयं विभाषा। किं तर्हि। आदेशो विधीयते। वा इत्यादेशो भवति अजेर्यौ परतः। वायुः। इति भाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा कृवापाजि (उ. १. १) इत्युणादिसूत्रेण वायोः सिद्धया तस्याकर्तव्यतामेव वदेत्। युश्चानेनैवानुमेयः उपसंख्याने अनुनासिकयण्त्वाभावादनो न। न च कैयटोक्तरीत्या यजिमनि (उ. ३. ३०७) इति बाहुलकाद्युचि अज्युरिति रूपवारणार्थं तन्न्यायः। तदभावेन तद्रूपापत्त्यभावात्। **मम तु तेषामपाणिनीयत्वात् पाणिनिशास्त्रे तदारम्भो युक्तः।**

यत्तु विप्रतिषेधसूत्रे (१. ४. २) येन विधिरिति सूत्रे (१. १. ७२) च बहिरङ्गपरिभाषायां स्योनः स्योना इत्युदाहृतं तद्व्याकरणान्तररीत्यैव। तत्र हि बाहुलकादौणादिको न प्रत्ययः। यथा विप्रतिषेधसूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषाया अन्तरङ्गत्वाद् यणादेशे वैयाकरणः इत्यादौ इकारोकारयोर्वृद्धिप्रसङ्गे इयुवौ इति व्याकरणान्तरलक्षणविहितयोरियुवोरप्राप्तिरूपो दोषः शङ्कितः। प्रैयमेधः इत्यत्र तयोर्वारणायाचीत्यस्यावश्यकत्वेन समाधानमुक्तम्। यदपि कर्मवत्सूत्रे किमिदं तप इति तपेरयमौणादिकोऽसकारो भावसाधनः इत्युक्तं तदपि पररीत्या योगप्रदर्शनेन स्वमते तदर्थे तच्छब्दस्य रूढिद्योतनायेति न तद्विरोधः। एवमन्यदप्येवंजातीयकं व्याख्येयमिति सुधियो विभावयन्तु ॥

45. According to Nāgeśa Pañcapādī Uṇādisūtras beginning with Kṛvā etc. have been collected by experts from the grammars of Śākaṭāyana and others following the school of Nairuktas who maintain that all nouns are formed from verbal roots.

46. The following conclusions can be drawn from Nāgeśa's statement :—

(I) Experts, of course, of the Pāṇinian school, are the compilers of the Uṇādisūtras. It is, therefore, natural that they have adopted Pāṇinian terminology in the sūtras. These experts were unknown to Nāgeśa who would have otherwise mentioned them by name.

Numerous instances can be quoted to support Nāgeśa's view that Pañcapādī is not the work of one author. It is not possible to mention them all here. However, I shall quote here only one or two which can be followed even by ordinary readers :—

(I) Pañcapādī reads two sūtras शमेर्ढः । १.९९ and शमेः खः । १.१०२ which could have been read as शमेर्ढः खश्च। or शमेः खो ढश्च। One of these two sūtras, probably शमेर्ढः appears to have been added afterwards to include the word शण्ढः। Really speaking it should be read as षणेर्ढः or षमेर्ढः; and the root शमि should be read instead of षमि and the termination ठ instead of ढ in the sūtra जनिदाच्युसृ—(उ. ४.१०४). Kaiyaṭa in his commentary on ठस्येकः (७. ३. ५०) reads शमिदाच्युसृ इति ठः। for explaining शण्ठः।

(2) Roots taking the same termination are not collected to-gether in one sūtra and at one place ; *e.g.* शमेः खः । १.१०२ मुहेः खो मूर्च। ५.२२ etc. These two sūtras if taken at one place can be read as शमेः खः। मुहेर्मूर्च ।.

These instances support Nāgeśa's another view that Pāṇini who is very particular for even half a mātrā is not the author of these sūtras which can be reconstructed in a better way by any profound Vaiyākaraṇa.

(II) The matter has been borrowed from the grammars of Śākaṭāyana and others. This indirectly suggests that nothing has been borrowed from the Sūtras of Pāṇini, Vārtikas or Bhāṣya. I would like to cite here two or three instances not even mentioned by Nāgeśa to support the suggestion :—

(I) ऋत्वक्। २.

भाष्यम् :—एषोऽपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च । अतिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । **फिडफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ ।**

These two terminations are not seen in the Pañcapādī.

(2) लस्य । ३. ४. ७७.

भाष्यम् :—एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

प्रदीपः :—शालेति । **शोमामलिभ्य औणादिको लप्रत्ययः ।**

भाष्यम् :—अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते । एवमपि न दोषः । क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति ।

उद्योतः :—शालादौ तु न व्यञ्जनमात्रं धातोर्विहितं किन्तु अकारविशिष्ट इति भाष्यार्थः ।

Here Patañjali has cited three words शाला, माला and मल्लः formed, according to him, by affixing the termination ल to three roots शो, मा and मल्. Kaiyaṭa has quoted the Uṇādisūtra in his commentary.

The etymology of these three words cited by Patañjali is expected in the Pañcapādī. But unfortunately only the word माला is seen in the Pañcapādī in the sūtra ऋज्रेन्द्रा........ माला: । II. 28 ; while the other two words are not available. Ujjvaladatta, while commenting on the sūtra तमिविशिविडि......पञ्चिभ्य: कालन् । १.११७ remarks that बहुलवचनात् श्यतेरपि कालन्। शाला। His remark is not acceptable as it goes against the Bhāṣya where the termination ल is accepted. There is no propriety in accepting the termination as आलन् and that also कित् for शाला. Patañjali has rightly cited three words ending with the termination ल. The sūtra quoted by Kaiyaṭa is not found in the Pañcapādī.

This evidence clearly shows that the Pañcapādī is not following the Bhāṣya and the authors have not cared to see whether the words cited in the Bhāṣya are included in it or not.

(3) ठस्येकः । ७. ३. ५०.
वार्तिकम् :—सङ्ख्यानग्रहणं चेदुणादिमाथितिकानां प्रतिषेधः ।
भाष्यम् :—सङ्ख्यानग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उणादीनां तावत् कण्ठः शण्ठः वण्ठः ।

Patañjali has cited here three words ending with the termination ठ. One Uṇādisūtra is expected for them. But in Pañcapādī we find (1) कणेष्ठः । I, 106 for कण्ठः and (2) जनिदाच्युसृ—IV. 104 for शण्ठः while the word वण्ठः is not seen in the sūtras. The authors of the Uṇādis could have included the word वण्ठः in the sūtra कणेष्ठः । had they followed the Bhāṣya. There is no propriety in including word शण्ठः in the sūtra जनिदा—. It is expected in the sūtra कणेष्ठः which could have been read as कणिशमिवनिभ्यष्ठः । If the reading of the sūtra जनिदाच्युसृ given by Bhaṭṭoji, where he reads the root षमि instead of शमि and the termination ढ instead of ठ ; is accepted, then the word शण्ठः also would be wanting in the Pañcapādī. Had Pāṇini been the author of the Pañcapādī ; Patañjali would not have cited words not given by Pāṇini in the Pañcapādi. These instances will be sufficient to show that words cited in the Mahābhāṣya are wanting in the Pañcapādī Uṇādisūtras.

(III) Nāgeśa does not know the names of grammarians other than Śākaṭāyana from whose works etymologies had been borrowed by experts. It is not possible for us also to know the sources. However, if a critical study of the Uṇādisūtras is made on the following lines more light would be thrown on the problem :—

(1) Uṇādi words should be divided into two groups, *viz.* (1) words which are found in pre-Pāṇinian literature, and (2) words which are found in post-Pāṇinian literature.

(2) Etymologies of words which are found in the pre-Pāṇinian literature must have been borrowed from the pre-Pāṇinian grammars.

(3) Nothing can be said about the etymologies of words not found in the pre-Pāṇinian literature where all current words cannot be expected.

(4) A comprehensive study of etymologies given in the Brāhmaṇas, Nirukta and Uṇādisūtras of all schools of grammar will be highly useful.

(IV) Pañcapādī as a whole is a later work not known to Kātyāyana and Patañjali who would not have failed to quote the Uṇādisūtras while discussing Uṇādi words some of which are not found in the Pañcapādī.

47. After making a statement about the authorship of the Pañcapādī Uṇādisūtras, Nāgeśa has very successfully and authoritatively proved that the authorship of the Pañcapādī Uṇādisūtras cannot be ascribed to Pāṇini. The commentary reveals his critical, analytical, comprehensive and deep study of the whole problem which had been mishandled by his predecessors. It is a masterpiece on the subject from the pen of the great Indian savant. It does not require any further comment from me.

48. Prof. K. B. Pathak, who possibly did not take into consideration the commentary of Nāgeśa quoted above, has tried to prove in his two articles on (1) Pāṇini and the authorship of the Uṇādisūtras and (2) Further remarks on the Uṇādisūtras of Pāṇini ; published in the Annals of the B. O. R. I. Vol. IV, pp. 111-136 and Vol. XI, pp. 90-93 respectively ; that Pāṇini is the author of the Pañcapādī Uṇādisūtras. There is no propriety in examining all his arguments now. I shall, therefore, examine below only those which have some importance.

(1) By using the word आदि in the sūtra उणादयो बहुलम् । Pāṇini has included all the terminations in the sūtra. Kātyāyana and Patañjali are, therefore, quite justified in discussing Uṇādi words and terminations while commenting on Pāṇini's sūtras, with a clear understanding that the Uṇādi terminations with their Anubandhas are included by Pāṇini in the sūtra.

Patañjali, while commenting on the sūtra सार्वधातुकमपित् । I. 2. 4., is, therefore, quite justified in referring to the termination अथङ् and saying that Pāṇini made it ङित् for the formation of the word आवसथ.

Prof. Pathak's conjecture, that the termination अथङ्, which Patañjali says is औणादिक and to which Pāṇini affixes ङ, is found in the Uṇādisūtras and therefore Pāṇini is the author of the Uṇādisūtras ; is not happy.

The Pañcapādī Uṇādisūtras are not at all contemplated anywhere by Kātyāyana or Patañjali. If Pāṇini would have been the author of Uṇādisūtras, Kātyāyana and especially Patañjali would not have failed to quote them while discussing the Uṇādis and would not have quoted words not found in the Pañcapādī. The absence of any reference to the Uṇādi sūtras in the whole of

the Mahābhāṣya can only prove that they were unknown to Kāṭyāyana and Patañjali.

(2) Another very interesting conclusion drawn by Prof. K. B. Pathak is that the Pañcapādī Uṇādisūtras form an integral part of the Aṣṭādhyāyī. I shall quote below the relevant portion from his article and then offer my own remarks:—

" परश्च । III. 1. 2.

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते परिभाषा वा .....चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते । Kāśikā III. 1. 2.

The Nyāsakāra Jinendrabuddhi explains :—

अथ चकारः किमर्थः । यावता नात्र किञ्चित् प्रकृतमस्ति यच्चकारेण समुच्चीयत इत्याह चकारः पुनरित्यादि । अन्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावादस्यैव समुच्चयार्थश्चकारो विज्ञायते । तेन बहुलाधिकारेऽपि ये प्रत्यया विधीयन्ते तेष्वप्युणादिषु परत्वं न विकल्प्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । परो यथा स्यात् पूर्वो मा भूदिति ।

Haradatta endorses Nyāsakāra's view thus :—

तेनेति । अन्यथा बहुलवचनस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादुणादिषु परत्वस्यापि विकल्पः संभाव्येत ।

This view is confirmed by the Kārikā cited by Patañjali.

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥

The gist of these passages is that the Adhikāra Sūtra परश्च । III. 1. 2 which is at the beginning of the first pāda of the third Adhyāya of the Aṣṭādhyāyī exercises its authority over the *Uṇādisūtras occurring at the commencement of the third pāda of the same Adhyāya just below the Aṣṭādhyāyī sūtra* **उणादयो बहुलम्।** *III. 3. 1.* and indicates that the Uṇādi terminations come immediately after the verbal roots in the Uṇādi sūtras. While Patañjali calls these terminations आर्धधातुकीयाः or आर्धधातुकाः Kātyāyana frequently refers to them as कृत्प्रत्ययाः as they come under the definition कृदतिङ् III. 1. 93. The conclusion, that can be drawn from these facts, is that the Uṇādisūtras form an integral part of the Aṣṭādhyāyī. "

The Adhikāra sūtra परश्च । III. 1. 2. exercises its authority over the sūtra उणादयो बहुलम् । III. 3. 1. which includes all the Uṇādi terminations. Consequently it has its authority over all the Uṇādi terminations. The learned commentators have used the word उणादिषु and not उणादिसूत्रेषु. There is a vast difference between Uṇādi terminations and Uṇādisūtras. Prof. Pathak is making a confusion between Uṇādis and Uṇādisūtras and understands Uṇādis as Uṇādisūtras. The conclusion, therefore, drawn by him is erroneous and can be corrected as follows :—

" The conclusion that can be drawn from these facts is that the Uṇādi terminations form an integral part of the Aṣṭādhyāī. "

(3) The followers of the Pāṇinian School are the authors of Pañcapādī. They have adopted Pāṇinian terminology in the sūtras which can only be explained with the help of the Aṣṭādhyāyī Sūtras. Hence Prof. Pathak's conjectures such as—the Aṣṭādhyāyī Sūtra झोन्तः । VII. 1.3 is intended by Pāṇini to explain the Uṇādi termination झच् etc. are not acceptable.

49 Prof. Pathak's conclusion, therefore, that Pāṇini is the author of Uṇādisūtras, is based on his misunderstanding of the whole subject; and therefore, it is not acceptable.

50 Vimala's statement (उणादिस्फुटीकरणाय वररुचिना पृथगेव सूत्राणि प्रणीतानि—रूपमाला), without any evidence to support it, that Vararuci-Kātyāyana composed the Uṇādisūtras is refuted by Kātyāyana's own Vārtikas like

रकि ज्य: सम्प्रसारणम् । I. 1.4.
बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते । VIII. 2. 18
वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च ।III. 2. 178. etc.

51 The word Tāmbūla is not found in pre-Pāṇinian works known to me. There is no other evidence available at present to prove that the authors of Pañcapādī have borrowed the etymology of the word Tāmbūla from the pre-Pāṇinian grammatical works. Under the circumstances the etymology given in the Pañcapādī Uṇādisūtras is not helpful in any way in taking back the date of the custom of chewing Tāmbūla.

52 The etymology of the word Tāmbūla as given by Penzer in his essay on "The Romance of Betel-chewing"—(Poison Damsels and other essays by N. M. Penzer, London, 1952 page 189) is as follows :—

"The root word is būla with tam as a prefix. It has been shown by Przyluski that būla corresponds to what he calls the Austro-Asiatic (*i.e.* non Indo-Aryan) bālu and signifies "something that is rolled"; hence all Austro-Asiatic languages use such words as balu, mluv, bölöu, mĕlu, mlu, blu, plu, to mean betel. Some have a prefix such as la-mlu, ja-blu, etc. In modern times it is only the direct Sanskrit derivates that keep the prefix.

53 The etymology given above is not acceptable as it goes against the tradition of Indian etymologists and the rule—संज्ञासु धातुरूपाणि and is ungrammatical. However, it wonderfully agrees in a way with the etymology given by Bhānujī who however derives the word from two roots *Tam* and *Bul*. The Austro-Asiatic words might possibly be the corrupt forms of the word Tāmbūla. The root *Bul* is Sanskrit and is common in Indian vernaculars also. The study of the languages concerned is in its infancy at present and therefore it is not possible to say with certainty about the etymology given above and the conclusion drawn from it that the etymological evidence favours an Austro-Asiatic rather than an Indo-Aryan home where the custom of chewing Tāmbūla originated.

The origin of the custom

54. The custom of chewing Tāmbūla is not only current throughout India but outside also in countries like Southern China, Siam, Indo-China, Malaya, all the East Indian Archipelago, Micronesia, New Guinea, and the remainder of Melanesia as far as the tiny volcanic island of Tikopia. Under the circumstances, it becomes impossible to fix up the area where exactly the custom originated.

55. Penzer, after taking into consideration all the available evidences, offers the following remarks :—

" There appears to be no satisfactory evidence on the question. All we can say is that if the custom did not originate on the coasts of Southern India, it was imported from the East Indian Archipelago at a very early date. "

His statement is conditional and, therefore, inconclusive.

56. The origin of Tāmbūla given in the Nāgara Khaṇḍa of Skanda Purāṇa, though not very authentic, implies that there was a tradition according to which Tāmbūla-creeper was brought from outside. The epithet Nāgavallī (नागलोकस्य वल्ली) can suggest Malabar, the home of cobras and elephants, as the original home of the creeper. But such conjectures have no value and the problem remains unsolved for want of concrete evidence.

Tāmbūla and Tantras

57. There is no reference to Tāmbūla in Vedic Saṁhitās, Brāhmaṇas, Smārta and Dharma Sūtras and Smṛtis of Manu and Yājñavalkya which are purely Vaidika. It shows that the custom of chewing Tāmbūla was not prevalent among the Vaidikas *i. e.* Brāhmaṇas, Kṣatriyas and Vaiśyas. Orthodox Vaidika Brāhmins even to-day hate the use of Tāmbūla.

58 Among the Smṛtis, Samvarta, Laghuhārīta, Laghuāśvalāyana, and Auśanasa refer to the custom of chewing Tāmbūla. All these Smṛtis are influenced by Tantras and do not represent the orthodox Vedic view.

59 Tāmbūla is very popular with the Tāntric cult. Tāntrika literature of all schools *i. e.* Vaiṣṇava, Śaiva, Śākta, Gāṇapata, and Saura and religious literature influenced by Tantras *i. e.* Purāṇas, Smṛtis etc. contain many references and rules prescribing and prohibiting the use of Tāmbūla. The earliest known works on Tantras are not available now. However the Tantric cult was prevalent in India even in pre-historic times and was followed by Śūdras and lower classes of people. Naturally, therefore, the use of Tāmbūla in religious rites and the custom of chewing it must have been current among them. The Buddhist cult afterwards gave a death blow to the Vedic cult which could not be revived and brought to its original form even by Kumārīla Bhaṭṭa and

Śaṅkarācārya. The Kṣātriyas and Vaiśyas had given up Vedic studies and Saṁskāras and consequently were initiated by the Brāhmaṇas into the Tāntric cult. The Brāhmaṇas also, who followed the Vedic cult had to perform Tāntric rites for Kṣatriyas and Vaiśyas on whom they were dependent for their livelihood. Consequently they also slowly assimilated the Tāntric cult and gave up Vedic rites with the result that to-day Tantric cult prevails throughout India. With the assimilation of Tāntric cult, the use of Tāmbūla also became popular among the first three classes of people. However, the opposition from the staunch followers of the Vedic school was so much that they prohibited Brahmacārins or the Vedic students, yatis or ascetics and widows to use Tāmbūla. The Gṛhasthas or the house-holders only were allowed to use it.

60. Thus it will be seen that Tāmbūla was introduced in religious rites by the Tāntrikas who had a long tradition behind them. It would be, therefore, improbable that the Ācāryas would introduce the leaf of a foreign creeper in their religious rites. I am, therefore, inclined to believe that Tāmbūla must be Indian. Its use in religious rites and the custom of chewing it was common among Śūdras and other lower classes following the Tāntric cult. It slowly became popular with all with the popularity of the Tāntric cult and spread throughout India and outside.

61. There is no necessity to summarise here the rules prescribing and prohibiting the use of Tāmbūla as they are too well known.

62. In conclusion, I may say that I have placed before scholars all the relevant and controversial points on the subject for their dispassionate consideration.

63. I must, now, express my feelings of gratitude to those who helped me in this work. My thanks are due to Śrīmatī Hansaben Mehta, Vice-Chancellor, M. S. University of Baroda for her encouragement to critical research, and her able guidance with keen interest. I have no words to thank my revered Professor who fortunately happens to be the Director of this Institute and the General Editor of this series for the inspiration, guidance and help given by him. I am thankful to Dr. U. P. Shah, the learned Dy. Director of this Institute for his hearty co-operation and help. I have also to thank Manager, M. S. University Press for his sincere co-operation in printing the work with utmost care. Lastly my thanks are due to Dr. P. K. Gode, the learned Curator of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, who was kind enough to supply me with all his articles on Tāmbūla, for his appreciation of my work.

Oriental Institute,
Baroda, Dated 17-9-1957. J. S. PADE

श्रीः

ताम्बूलमञ्जरी

अथ ताम्बूलप्रकरणम् ।

ताम्बूलपत्राणि हरन्ति वातं
पौगं फलं हन्ति कफं च हृद्यम् ।
चूर्णं निहन्यात् कफवातमुच्चै-
र्हन्याच्च पित्तं खदिरस्य सारः ॥ १ ॥

इत्थं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति
दोषत्रयस्यापि निवारणाय ।
अतो हि सर्वे सुखिनो मनुष्या
अहर्निशं प्रीतिकरं भजन्ते ॥ २ ॥

धन्वन्तरौ

ताम्बूलं कटु तिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं कफनाशनं कृमिहरं दुर्गन्धिनिर्णाशनम् ।
वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं
ताम्बूलस्य सखे त्रयोदशगुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ॥ ३

अभ्यङ्गे निशि माङ्गल्ये प्रभाते भोजनान्तिके ।
ताम्बूलभक्षणं श्रेष्ठमित्याचार्या वदन्ति हि ॥ ४ ॥
सार्धमासद्वये दद्यात् ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
कर्पूरादिकसम्मिश्रं ताम्बूलं योजयेद्भिषक् ॥ ५ ॥

इतेः ।

मूलाश्विमैत्रकरतिष्यहरीन्दु(न)भेषु
पौष्णे तथा मृगशिरोऽदितिवासवेषु ।
अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु
ताम्बूलनूतनदलाद्यशनं शिवाय ॥ ६ ॥

भरद्वाजः ।

क्रमुकं प्रश्ननिष्कं स्यात् ताम्बूल्याश्च पलद्वयम् ।
गुञ्जार्द्धं चूर्णमानं ताम्बूलक्रममुत्तमम् ॥ ७ ॥

त्रिमल्लटीकायाम् ।

पूगार्धं सप्तपर्णानि चूर्णं गुञ्जोन्मितं तथा ।
माषमात्रं तु खदिरं ताम्बूलं तद्विदो विदुः ॥ ८ ॥

राजनिघण्टौ ।

द्विपत्रमेकपूगं च सचूर्णखदिरं च तत् ।
गायत्रीगुटिकाचूर्णं पूगं नागलतादलम् ।
नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च पर्णानामधिकं वरम् ॥ ९ ॥
अर्धपूगं सखदिरं रक्तिकं(दं)योज्यचूर्णयुक् ।
यथोत्तरं यथास्वादमधिकाङ्केन योजितम् ॥ १० ॥
समपत्रः(त्र)फले रागे(गो) विरागस्तु फलेऽधिके ।
चूर्णाधिक्ये तु दुर्गन्धः पत्राधिक्ये सुगन्धता ॥ ११ ॥

अन्यच्च ।

पर्णाधिक्ये दीपनी रङ्गदात्री
पूगाधिक्ये रूक्षदा कृच्छ्रदात्री ।
चूर्णाधिक्ये सोष्णदुर्गन्धदात्री
साधिक्ये चेत् खादिरे शोषदात्री ॥ १२ ॥
युक्तेन चूर्णेन करोति रागं
रागक्षयं पूगफलातिरिक्तम् ।
चूर्णाधिकं वक्त्रविगन्धिकारि
पत्राधिकं साधु करोति गन्धम् ॥ १३ ॥

आमोदनं दीपनपाचनं च
प्रमेहमूत्रामयनाशनं च ॥
प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खादिरं तथा ।
निशायां तु तथा चूर्णं ताम्बूलं भक्षयेत् सदा ॥ १४
दिवा खदिरसारं तु ताम्बूलं तु सुशोभनम् ।
रात्रौ खदिरसारं तु शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥ १५ ॥
प्रातः पूगाधिकं कुर्याच्चूर्णाधिक्यं तु मध्यमे ।
रात्रौ पत्राधिकं कुर्यात् ताम्बूलस्येति लक्षणम् ॥ १६ ।
निशि पर्णाधिकं भक्षेत् तस्य लक्ष्मीर्विवर्धयेत्(ते) ।
ताम्बूलमुच्यते चैतत् कामकृत् पाचनं सरम् ॥ १७ ॥

पर्णाधिक्यात् पित्तकरं पूगाधिक्यात् कफप्रदम् ।
शुक्रहृत् खदिराधिक्यात् तस्मात् तदुचितं वरम् ॥ १८
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः ।
सप्तजन्मदरिद्रत्वमन्ते न स्मरते हरिम् ॥ १९ ॥
आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।
पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे चायुषः क्षयः ॥ २० ॥
चूर्णपर्णं हरेल्लक्ष्मीं शिरा बुद्धिविनाशिनी ।
तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ॥ २१ ॥
चूर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेन्नरः ।
तर्जन्या चूर्णमादाय ताम्बूलं न तु खादयेत् ॥ २२ ॥
यदि खादयते मूढो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ २३ ॥
पर्णाग्रे वसते लक्ष्मीः पर्णमूले सरस्वती ।
पर्णपृष्ठे वसेद्गौरी चूर्णपर्णेषु चण्डिका ॥ २४ ॥
ताम्बूल्यग्रे निवसति रमा मध्यतो वागधीशा
पृष्ठे ज्येष्ठा हिमगिरिसुता वामभागेऽन्यतो भूः ।
अन्तर्विष्णुर्बहिरुडुपतिः शङ्करश्चैव कोणे
मूले मृत्युर्वसति मदनः सर्वपत्रेषु पुंसाम् ॥ २५ ॥

इति योगमालायाम् ।

अङ्गुष्ठचूर्णसयुक्त पर्णपृष्ठ तु लेपनम् ।
तत् पर्णं खादयेत् तेन सोमपानं दिने दिने ॥ २६ ॥

पापम् ।

कनिष्ठानामिकामध्यातर्जन्यङ्गुष्ठयोगतः ।
शोको हानिस्तथा मृत्युरैश्वर्यं चौर्यमेवच ॥ २७ ॥

अन्यः ।

अङ्गुष्ठस्य तु लेपेन सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
जयस्त्रीवस्त्रलाभादि भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥
पूगं च शकलीकृत्य खदिराक्तं सुपर्णकम् ।
पिच्छिलं चूर्णसंयुक्तं ताम्बूलं खादयेत् सुधीः ॥ २९ ॥

निषेधः ।

वामहस्तेन नो खादेत् स्त्रीहस्तेन तथैव च ।
यदि खादयते मूढस्तस्य लक्ष्मीर्विनश्यति ॥ ३० ॥

म्लेच्छहस्ताच्छत्रुहस्ताच्छाङ्कितस्य जनस्य च ।
अथ वैदग्धहस्तस्थस्ताम्बूलो हि निषिध्यते ॥ ३१ ॥

ताम्बूलपत्रदानाविवेकः ।

शतपत्राणि देवेशि चक्रवर्तिवराय च ।
गुरुभ्यः सम्प्रदातव्या द्वात्रिंशत्पर्णवीटिका ॥ ३२ ॥

अष्टाविंशतिर्भूपेभ्यो बान्धवेभ्यो दशाष्टकम् ।
जामात्रे पक्षपर्णानि वसु द्वादश वा प्रिये ॥ ३३ ॥

पञ्चविंशतिः शक्तिभ्यः पुत्रेभ्यस्तत्वसङ्ख्यया ।
षट् पर्णानि च शत्रुभ्यस्तुरीयं दानमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

पर्णत्रयं शत्रुपक्षे दशपर्णारिवैश्ययोः ।
वीरेभ्यः षोडश शिवे दिव्यौघे वसुपीठ(४८) युक् ॥ ३५

तदर्धं चैव सिद्धौघे मानवौघे तदर्धकम् ।
भृत्येभ्यः सप्तपर्णानि कन्यायै पञ्चविंशतिः ॥ ३६ ॥

चन्द्रयुक्तं महेशानि पौत्रेभ्यो दश पञ्च च ।
स्नुषायै त्रिंशतिः शिवे दास्यै चैव चतुर्दश ॥ ३७ ॥

अन्येभ्यः परमेशानि विंशत्पर्णानि दापयेत् ।
अग्रदानं च शत्रुभ्यो वक्रदानं सुमित्रके ॥ ३८ ॥

तिर्यग्दानं सेवकादौ यथायोगेन योजयेत् ।
इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तं सिद्धियोगं श्रृणु प्रिये ॥ ३९ ॥

इति पत्रदानम् ।

प्रातः अञ्जनानन्तरं धावनादिक्रिया प्रशस्ता । तदाह ।
ततो धावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग् भवेत् ।
रुचिवैशद्यसौगन्ध्यमिच्छन् वक्त्रेण धारयेत् ॥ ४० ॥

जातीलवङ्गकर्पूरकङ्कोलकटुकैः सह ।
ताम्बूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफलान्वितम् ॥ ४१ ॥

कटुकैर्लताकस्तूरीफलैरिति हेमाद्रिः ।

धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कटुतिक्तकषायकैः ।
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ॥ ४२ ॥
पूगैः कङ्कोलकर्पूरलवङ्गसुमना(नः)फलैः ।
फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः ॥ ४३ ॥
ताम्बूलेन विना जिह्वा जडीभूता सरस्वती ।
बहिर्न याति सहसा नग्ना कुलवधूरिव ॥ ४४ ॥
कर्पूरं जातिकङ्कोलं लवङ्गं कटुकाह्वयम् ।
सचूर्णपूगैर्विहितं तन्त्रे ताम्बूलजं शुभम् ॥ ४५ ॥
सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णखादिरसंयुतम् ।
अदत्वा द्विजदेवेभ्यो ताम्बूलं वर्जयेद् बुधः ॥ ४६ ॥
नैवेद्यमर्पयेच्चैव ताम्बूलं मुखरोचकम् ।
ताम्बूले योजयेद् द्रव्यं चिक्कणं क्रमुकं तथा ॥ ४७ ॥
खदिरश्चूर्णकं जातीत्वक् च जातीफलं तथा ।
लवङ्गैला(लं)नारिकेरबीजस्य शकलं लघु ॥ ४८ ॥
स्वर्णरौप्याणि पत्राणि कर्पूरः केसरं तथा ।
जातानि मागधे देशे नागवल्लीदलानि च ॥ ४९ ॥

स्कान्दे श्रावणमाहात्म्ये चूडामणौ ।

ताम्बूलं स्वर्णवर्णं क्रमुकफलयुतं साग्र्य(ग्र)मग्र्यं गृहीतं(त्वा)
कर्पूरेणाण्डजाभ्यां कृतखदिरवटीसौरभेणातिपूर्णम् ।
चूर्णं ग्रावाणजातं शशधरकिरणप्रोज्वलं तेन सार्कं
दत्त्वा विप्राय पूर्वं तदनु नरपतिर्भक्षयेदाप्तदत्तम् ॥ ५० ।
नराभिषेकाशनवान्तिकर्मप्रान्तेऽथ ताम्बूलमतिप्रशस्तम् ।
कर्पूरकङ्कोललवङ्गपूगजातीफलैर्नागलतादलाक्तैः ॥ ५१ ॥
शुद्धाश्मचूर्णं खदिरस्य सारः
कस्तूरिकाचन्दनमिश्रचूर्णम् ।
ताम्बूलमेतत् प्रवदन्ति राज्ञां
सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ॥ ५२ ॥

चूडामणौ ।

कर्पूरकङ्कोललवङ्गपूगजातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ।
शुद्धाश्मचूर्णं खदिरस्य सारं ताम्बूलमेतन्नवधा प्रसिद्धम् ॥ ५३ ।

ताम्बूलपूगं खदिरं लवङ्गं
जातीफलैलात्वक्(च)पत्रिकाद्याः ।
सन्नागवल्या(ल्ली)दलचूर्णयुक्तं
वातामकङ्कोलमृगि(ग)स्तृणोराट्(त्थम्) ॥ ५४ ॥

बोपदेवः ।

अच्युतः ।

सम्पत्त्यां नागवल्लीविशिर(शद)दलकुलं पूगखण्डं सुधेषत्
सारोऽल्पः खादिरोत्थो मृगमदपिशुनः स्वर्णवातामकभ्रः ।
कङ्कोलं जातिपत्रं फलमपि च तथैलाफलं सल्लवङ्गं
ताम्बूले सम्प्रयोज्या इति मदनमितास्तत्प्रवृध्यै पदार्थाः ॥ ५५ ॥

ताम्बूलगतचूर्णेन मुखदाहे काशिराजः ।

मुखं दह्यते चूर्णकेन प्रमादाद्
यदा नागवल्लीदलस्थेन पुंसः ।
सितातैलसौवीरकैस्तन्निवृत्तिः
पृथक् तस्य गण्डूष एवोपदिष्टः ॥ ५६ ॥

गळे उत्तरे लागली जे सुपारी
तये औसरी धर्मगन्धा स्विकारी ।
मुखे ताम्बुला चर्वणीं दन्तमाला
सुतैले तयाशीच गण्डूष घाला ॥ ५७ ॥

एलालवङ्गकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिः ।
जातीफलदलैः पूगैर्लाङ्गल्यूषणनागरैः ।
चूर्णैः खदिरसारैश्च युक्ता कर्पूरवीटिका ॥ ५८ ॥
आद्यं तत् पिक्ककं त्याज्यं महादोषकरं च यत् ।
द्वितीयं दुर्जरं भेदी तृतीयाद्यमृतोपमम् ॥ ५९ ॥

भुक्त्यनन्तरं ताम्बूलग्रहणकालः ।

भुक्त्वान्नं सलिलं पीत्वा गृहीत्वा बहु भेषजम् ।
प्रतीक्ष्य घटिकामेकां ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥ ६० ॥
ताम्बूलं नैव सेवेत क्षीरं पीत्वा तु मानवः ।
यावत्तु स्वदते क्षीरं तावदेवेति निर्णयः ॥ ६१ ॥

पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥ ६२ ॥

इति वैद्यरत्ने ।

आलस्यविद्रध्युपजिह्विकानां
सतालुदन्तार्बुदशोणितानाम् ।
गलास्यगण्डापचितालुशोष-
श्लेष्मामयानां च भृशं प्रशस्तम् ॥ ६३ ॥

कामं प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति
सौभाग्यमावहति वक्त्रसुगन्धितां च ।
ओजं करोति कफजांश्च निहन्ति रोगां-
स्ताम्बूलमेवमपरांश्च गुणान् करोति ॥ ६४ ॥

ग्रहणगुणाः ।

वर्ज्यानि ।

ताम्बूलं क्षतपित्तास्रक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ ६५ ॥
विण्मूर्च्छा चो(सू)पवासार्तो मेही मुखगदी क्षयी ।
भूतापस्मारके कष्टे तिमिरी कृच्छ्रहृद्गदी ॥ ६६ ॥
ताम्बूलं नैव सेवेत सुविरक्तः क्षुधातुरः ।
प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च क्षीरमभ्यवहृत्य च ॥ ६७ ॥
तद्वक्त्रपाके नयनप्रमाथे शिरोविकारे मदिरात्यये च ।
विषे क्षये शोणितपित्तरोगे व्रणे हितं नो तरुणज्वरार्ते ॥ ६८ ॥
दन्तदौर्बल्यपाण्डुत्वनेत्ररोगबलक्षयान् ।
वितनोत्यास्यरोगांश्च ताम्बूलमतिसेवितम् ॥ ६९ ॥
अक्षिरोगे क्षये पाण्डुरोगोत्रमयवूनि च । (गान्त्रामयवानपि)
अपस्मारी श्वासकासी हृद्रोगी रक्तपित्तकी ॥ ७० ॥
ग्रहणीवानतीसारे ताम्बूलं परिवर्जयेत् ।
विद्याकामो दिवा रात्रौ ताम्बूलं न तु खादयेत् ॥ ७१ ॥
ब्रह्मचारी यतिश्चैव विधवा च रजस्वला ।
प्रत्येकं मांसतुल्यं तं(तन्) मिलितं सुरया समम् ॥ ७२ ॥

प्रतिप्रसव: ।

नेत्ररोगहरं रुच्यं श्लेष्मरोगहरं शुभम् ।
नागरस्वरसं पथ्यं ताम्बूलं घनसारयुक् ॥ ७३ ॥
पत्रं फलं खादिरं च चूर्णं चैव चतुर्थकम् ।
पञ्चमं तु मुखं वध्वा रागः षष्ठ उदाहृतः ॥ ७४ ॥
षडङ्गमितिदं(तत्)प्रोक्तं षडैश्वर्यप्रदायकम् ।
षडैश्वर्याद्दुल्लवश्ये(दुःखवश्या-दुपवसे)त्तत्र लक्ष्मीर्निरन्तरम् ॥ ७५ ॥
पानीयं स्यान्न सेव्यं विषमिव गग(र)दं मैथुनान्ते मुहूर्तं
प्रस्रावान्ते मुहूर्तं पलदशकमितं पायसे भोजने च ।
अध्वान्ते चौषधान्ते त्रिघटिपरिमितं वर्जयेदम्बुपानं
धारोष्णान्तेऽर्धयामं पलदशकमितं ताम्बुलं मूलकान्ते ॥ ७६ ॥
पर्णानि पूगखण्डानि चूर्णं च खदिरं शुभम् ।
कर्पूरैलालवङ्गादिजातीफलतजत्वचः ॥ ७७ ॥
चतुर्भिर्मिलितैर्द्रव्यैस्ताम्बूलं मम वल्लभे ।
मृगनाभिर्मरीचानि मुरमांसनखांस्तथा ॥ ७८ ॥

अथ ताम्बूलपत्रनानाजातिगुणा देशविशेषेण ।

अथ भवति नागवल्ली ताम्बूली पर्ण(फणि)लता च सप्तशिरा ॥
पर्णलता फणिवल्ली भुजगलता भक्ष्यवल्ली च ॥ ७९ ॥
सा च श्रीवाटाम्लवाटादिनानाग्रामस्तोमाख्यानभेदाद्विभिन्ना ।
एकाप्येषा देशमृत्स्नाविशेषान्नानाकार्यं याति काये गुणे च ।

साधारणनामगुणाः ।

नागवल्ली कटुस्तीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातजित् ।
कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी परा ॥ ८० ॥

इति गुणाः ।

श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
रसाढ्या च सरा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता ॥ ८१ ॥

श्रीवाटपर्णम् ।

स्वाद्वम्लवाटी(स्यादम्लवाटी)कटुकाम्लतिक्ता
रूक्षा तलो(थो)ष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपिनी च
विष्टम्भदा वातनिबर्हिणी च ॥ ८२ ॥

आम्बाडपर्णम् ।

सप्तली (सी) मधुरा तीक्ष्णा कटु (टू) रूक्षा च पाचनी ।
कुष्ठोदरहराऽऽध्मानं नाशयेद्रुचिदीपनी ॥ ८३ ॥

सप्तसीपर्णम् ।

अन्यत्र ।

गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा
तत्पर्णजीर्णा (सा जीर्णपर्णा)ऽतिरसा(ऽति)रुच्या ।
सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिहृद्या
सन्दीपनी पुंस्त्वकरातिरुच्या ॥ ८४ ॥

गुहागरपर्णम् ।

नाम्ना याम्लरसा सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनुत्
पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या मुखामोदिनी ।
श्रीसौभाग्यविवर्धिनी मदकरी राज्ञां सदा वल्लभा
गुल्माध्मानविबन्धजिच्च कथिता सा मालवे तु स्मृता ॥ ८५ ॥

मालवदेशपर्णम् ।

अङ्ध्रि(न्ध्रे) पु (प) ष्क (टु) लिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।
मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तकृद्वातनाशिनी ॥ ८६ ॥

आन्ध्रदेशे पट्टुकुलीकुलीपर्णम् ।

द्वै (हो) सणी कटुका तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च सा ।
कफवातहरा रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥ ८७ ॥

होसणीयपर्णम् ।

सद्यः शो (द्यश्रो)धि (टि) तभक्षितं मुखरुजाजाड्याप (व) हं दोषकृ-
द्वाहा (द्वाता) रोचकरक्तदाहमलकृद् विष्टम्भवान्तिप्रदम् ।
यद्भूयो जन (ल) पानयो (पो) षितरसं तच्चोच्चि (रा) न्नो (त्रो) चि (टि) तं
ताम्बूलीदलमुत्तमं च रुचिरं बल्यं त्रिदोषार्तिनुत् ॥ ८८ ॥

कृष्णशुभ्रपर्णगुणाः ।

कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं
धत्ते दाहं वक्त्रजाड्यं मलं च ।

शुभ्रं पर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं
पथ्यं रुच्यं दीपनं पाचनं च ॥ ८९ ॥
शिरापर्णं तु शैथिल्यं कुर्यात्तस्यास्यहृद्भवा: (वम्) ।
शीर्ण (र्णं) त्वा (त्व) दो (ग्दो) पदं तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥ ९०
ताम्बूलवल्लिकापत्रं कटु पाकरसो(सौ)षणम् ।
तीक्ष्णोष्णं तुवरं क्षारं दीपनं विशदं सरम् ॥ ९१ ॥
रोचनं स्रंसनं स्वर्यं रक्तपित्तविवर्धनम् ।
कफवातास्रदौर्गन्ध्यकण्डूक्लेदमलापहम् ॥ ९२ ॥

रुचिवधूगलरत्नमालायाम् ।

शुकपतगपुरन्ध्रीकण्डु(गण्ड)पाण्डूनि चञ्चत्-
कनककरकनालोद्धारयत्नोचितानि ।
त इह खलु लभन्ते नागवल्लीदलानि
त्रिपुररिपुपदाग्रे ये नु कम्रा विनम्रा: ॥ ९३ ॥

जीर्णपर्णगुणा: वैद्यरत्ने ।

पर्णं पुराणमकटु क्षुल्लकं तनुपाण्डुरम् ।
विशेषाद्गुणवद् वैद्यमन्याधी(न्यद्धी)नगुणं स्मृतम् ॥ ९४ ॥

अथ पूगम् ।

पूगवृक्षस्य निर्यासो हिम: सम्मोहनो गुरु: ।
विपाके सोष्णक: क्षार: साम्लो वातघ्नपित्तल: ॥ ९५ ॥
खेचरी मधुरा रुच्या कषायाल्पकटुस्तथा ।
पथ्या च कफवातघ्नी सारिका मुखदोषनुत् ॥ ९६ ॥

खेचरी भाषा ।

नैल्वतं मधुरं रुच्यं कण्ठशुद्धिकरं लघु ।
त्रिदोषशमनं दीप्यं रसालं पाचनं सरम् ॥ ९७ ॥

नैल्वतम् ।

गौल्यं गुहारं श्लक्ष्णं (च) विपाके कटु पाचनम् ।
विष्टम्भजठराध्मानहरणं द्रावणं लघु ॥ ९८ ॥

गुहारचिकणा ।

घोण्टा कटुकषायोष्णा कठिना रुचिकारिणी ।
मलविष्टम्भशमनी पित्तकृद्दीपनी च सा ॥ ९९ ॥

गोण्टुल्लाक ।

पूगीफलं चौडलिसंज्ञकं यत्
(तत्) कोङ्कणेषु प्रथितं सुगन्धि ।
श्लेष्मापहं दीपनपाचनं च
बलप्रदं पुष्टिकरं रसाढ्यम् ॥ १०० ॥

चउली सुपारी ।

यद्धोसणे वल्लगुणाभिधानकं (क–)
ग्रामोद्भवं पूगफलं त्रिदोषनुत् ।
आमापहं रोचनरुच्यपाचनं
विष्टम्भतुन्दामयहारि दीपनम् ॥ १०१ ॥

होसपाटणपूग(म्) ।

चन्द्रापुरोद्भवं पूगं कफघ्नं मलनाशनम् ।
कटु स्वादु कषायं च रुच्यं दीपनपाचनम् ॥
(पूगं सम्मोहकृत् सर्वं कषायं स्वादु रेचनम् ।)
त्रिदोषशमनं रुच्यं वक्त्रक्लेदमलापहम् ॥ १०२ ॥

आमं पूगं कषायं मुखमलशमनं कण्ठशुद्धिं विधत्ते
रक्तामश्लेष्मपित्तप्रशमनमुदराध्मानहारं सरं च ।
शुष्कं कण्ठामयघ्नं रुचिकरमुदितं पाचनं रेचनं स्यात्
पर्णो (र्णै) तो (र्नो) युज्यते चेज्झटिति वितनुते पाण्डु वातं च शोफम् ॥ १०३ ॥

रोचनं मोहनं हृद्यं कफपित्तनिबर्हणम् ।
दीपनं वक्त्रवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ १०४ ॥

आर्द्रं तु गुर्वभिष्यन्दि दृष्ट्यग्निं (ग्नि-) वृद्धिकृत् परम् ।
शुष्कं तु वातलं स्निग्धं त्रिदोषशमनं परम् ॥ १०५ ॥

स्विन्नपूगं त्रिदोषघ्नं पक्वं शुष्कं तु वातुलम् ।
पक्वार्द्रं गुर्वभिष्यन्दि बलार्द्रं कफपित्तनुत् ॥ १०६ ॥

पूगस्य दृढमध्यं यच्छ्रेष्ठं नानाविधं हि तत् ।
पाकदेशादिभेदेन चिक्कणं सर्वदोषजित् ॥ १०७ ॥

कृमिहृत् पूगपुष्पं तु कषायं मधुरं गुरु ।
पूगश्वेता परा प्रोक्ता श्यामवर्णा च चिक्कणा ॥ १०८ ॥

पूगीयुगं (पूगं गुरु) हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तहृत् ।
मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥ १०९ ॥

आर्द्रं तु गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिहरं परम् ।
खिन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम् ॥ ११० ॥

ताम्बूलयोग्यं क्रमुकं च तज्ज्ञा
मासत्रयादूर्ध्वमुदाहरन्ति ।
मासे व्यतीते तु भवन्ति (योग्या-)
न्यतीव हृद्यानि मनोहराणि ॥ १११ ॥

खिन्नपूगं त्रिदोषघ्नमपक्वं दोषलं भवेत् ॥ ११२ ॥

पूगदानसङ्ख्याफलम् ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चपाङ्क्तिः (भिः) पूगैः फलानि च (पूगीफलैः क्रमात्) ।
लाभालाभौ (लाभोऽलाभः) सुखं दुःखमायुर्मरणमेव च ॥ ११३ ॥

इति पूगगुणाः ।

अथ चूर्णजातिनामगुणदोषानाह ।
सुधा १ चूर्ण (म्) २ मौक्तिकसार (रः) ३ शैलोदरग्राव (वा) ४ ।

चूर्णं स्यादश्मसम्भवमित्यमरमाला ।

चूर्णं चार्जुनवृक्षजं कफहरं गुल्मघ्नमर्काह्वजं
शोषघ्नं कुटजं करञ्जजनितं वातापहं रुच्यदम् ।
पित्तघ्नं जलजं बलाग्निरुचिदं शैलाह्वजं पित्तदं
स्फाटिक्यं दृढदन्तपङ्क्तिजननं शुक्त्यादिकं (जं) रूक्षदम् ॥ ११४ ॥

सुन्नगुणाः ।

अन्यः ।

शुक्तिजं वातपित्तघ्नं शम्बूकं श्लेष्मरोगजित् ।
राजयोग्यं तु सर्वत्र मुक्ताचूर्णं तु वातजित् ॥ ११५ ॥

रत्नमालामञ्जरी ।

शैलोदरग्रावविशेषचूर्णं
श्रीवासतोयं घनसारपूर्णम् ।
ताम्बूलरागोदयजागरूकं
निरन्तरं पाचनजागरूकम् ॥ ११६ ॥

तमाखुगुणाः ।

द्रव्यगुणनिघण्टे(ण्टौ) ।

तमालपत्रं बहुतीक्ष्णकेन
विरेचनं वातकफं सुहृद्यम् ।
आनाहगुल्मक्षयपाण्डुरोगं
सहस्ररोगेष्व (षु) निवारणं स्यात् ॥ ११७ ॥

अथ खदिरवटीकरणम् ।

लवङ्गजातीमृगजाशशीनां
भागद्वयं जातिफलत्रयं च ।
वल्लद्वयं त्वक् च तमालपत्रं
कङ्कोलवल्ला इह तुर्यवल्लाः ॥ ११८ ॥

खैरस्य सारस्य तथाष्टभागा
भागद्वयं साधु सुचन्दनस्य ।
कृष्णागरोश्चारुतरैकभाग
एला च वल्लद्वयमुक्तचूर्णम् ॥ ११९ ॥

षड्भागिकं केसरकुङ्कुमाना-
मालोडयेत् पुष्परसेन युक्तम् ।
मासप्रयोगेण स (च) शुष्ककासं
वटीं च बध्वा चणकप्रमाणाम् ॥ १२० ॥

एषास्यवैरस्यहरातिपथ्या
भुक्तान्नजारा जठरेषु जातम् ।
वातामयं हन्ति सदा नृपाणां
ताम्बूलरागं कुरुतेऽतिरम्यम् ॥ १२१ ॥

कर्पूरसारमलये(य)द्रुकुरङ्गनाभिः (भि-)
सम्मर्दितं खदिरभूरुहसारचूर्णम् ।

यत्नेन केसरतरुप्रसवावृतं तत्
ताम्बूलरोचककरं धरणीपतीनाम् ॥ १२२ ॥

केसरतरुः केतकपत्रम् ।

खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकपा (फा) न् हरेत् ॥ १२३ ॥
विट्खदिरः कटुरुष्णस्तिक्तो रक्तव्रणोऽथ (स्थ) दोषहरः ।
कण्डूतिविषविसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतहरः ॥ १२४ ॥

इति सङ्क्षेपेण खदिरसारगुणाः ।

अथ कस्तूरी ।

कस्तूरी कटुका तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः ।
कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहा ॥ १२५ ॥
कस्तूरिका वेधमुख्या सुगन्धा मादि(द)नीमदः ।
मार्गो दर्पो मृगमदो मृगनाभिर्मृगाण्डजः ॥ १२६ ॥
कस्तूरी मृगनाभिस्तु मदनी गन्धकेलिका ।
वेधमुख्या च मार्जारी सुभगा बहुगन्धदा ॥ १२७ ॥
सहस्रवेधी (धी) श्यामा स्यात् कामागन्धा (नन्दा) मृगाण्डजा
कुरङ्गनाभी ललिता मदो मृगमदस्तथा ॥ १२८ ॥
श्यामला मोदिनी चैव विज्ञेयाष्टादशाह्वया ।

गुणाः ।

कस्तूरी सुरभिस्तिक्ता चक्षुष्या मुखरोगजित् ।
किलासमुखदौर्गन्ध्यव(वा)न्धा(ता)लक्ष्मीमलापहा ॥ १२९ ॥

भेदाः ।

कापिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।

उत्पत्तिः ।

नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपे च जायते ॥ १३० ॥
साप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलत्था परा
पिण्डान्याऽपि च नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा ।
सा शुद्धा मृगनाभितः क्रमवशादेषा क्षितीशोचिता
पक्षत्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका स्तूयते ॥ १३१ ॥

चूर्णाकृतिस्तु खरिका निलका निलाभा
कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थिकाया: (या) ।
स्थूला तत: कियदियं किल सिद्धिकाख्या
तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नायिका सा ॥ १३२ ॥

परीक्षा ।

या सा तिक्ता पिञ्जरा केतकीनां
गन्धं धत्ते लाघवं तोलनेन (च) ।
याऽप्सु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात्
कस्तूरी सा राज्यभोग्या प्रशस्ता ॥ १३३ ॥

अपि च ।

या गन्धं केतकीनां वहति भृशतरं वर्णत: कुञ्जराभा
स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघु परितुलिता मर्दिता चिक्कणा स्यात् ।
दग्धा नो याति भस्म (भूतिं) चिमिचिमि कुरुते चर्मगन्धा हुताशे
सा शुद्धा शोभनी या मृगवरतनुजा राजयोग्या प्रदिष्टा ॥१३४॥

पाठान्तरम् ।

या गन्धं केतकीनामपहरति मदं सिन्धुराणां च वर्णे (र्णं)
स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्दिता चिक्कणा स्यात् ।
दाहं या नैति वह्नौ शिमिशिमिति चिरं चर्मगन्धा हुताशे
सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते राजभोग्या ॥ १३५ ॥

कस्तूरी-सौरभाढ्या कटुकरसगुरुक्षारतिक्तोष्णयुक्ता
शीता दोषापहन्त्री कफपवनहरा पित्तकृच्छुक्रला च ।
सन्तप्तोल्लासहेतुर्वमतु (थु) विषहरा गात्रदौर्गन्ध्यहन्त्री
तृष्णां पित्तप्रकोपं प्रशमयति भृशं हन्ति शोषं विषं च ॥१३६॥

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रोगिणि च मन्दगन्धा (न्धयुता:) ।
कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहुलपरिमला भवति ॥ १३७ ॥

कृतका ।

करतलजलमध्ये स्थापनीया महद्भि:
पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीया मुहूर्तम् ।
यदि भवति च रक्तं तज्जलं पीतवर्णं
न भवति मृगनाभि: कृत्रिमोयं विकार: ॥ १३८ ॥

अपि च ।

या स्निग्धा धूमगन्धा द(व)हति विनिहिता पीततां याद्रसोन्त (पाथसोऽन्त-)
निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव सद्यः ।
या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च
ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः कृत्रिमा चैव सद्यः ॥ १३९ ॥

प्रशंसा ।

शुद्धो वा मलिन(नोऽ)स्तु वा मृगमदः किं जातमेतावता
कोऽप्यस्यानवधिश्चमत्कृतिनिधिः सौरभ्यमेको गुणः ।
येनासौस्व(स्म)रमण्डनैकवसतिर्भाले कपोले गले
दोर्मूले कुचमण्डले च कुरुते सङ्गं कुरङ्गीदृशाम् ॥ १४० ॥

मुस्ता चरन्ति काश्मीरा नेपाला मांसभक्षिणः ।
ग्रन्थिपर्णकृताहाराः कामरूपोद्भवाः स्मृताः ॥ १४१ ॥

काश्मीरे पिच्छलच्छाया नेपाले चैव लोहिता ।
कामरूपोद्भवा कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा मता ॥ १४२ ॥

अथ लताकस्तूरी ।

लताकस्तूरिका ज्ञेया कटुर्दक्षिणदेशजा ।
लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः ।
चक्षुष्या छेदिनी श्लेष्मतृष्णाबस्त्यार्तिरोगजित् ॥ १४३ ॥

इति ।

सुवर्णदलगुणाः ।

शुद्धं स्वर्णदलं समस्तविषहृच्छूलाम्लपित्तापहं
हृद्यं पुष्टिकरं क्षयव्रणहरं कायाग्निमान्द्यं जयेत् ।
हिध्मानाहनिरन्तरं कफमरुन्नृणां हितं सर्वदा
तत्तद्दोषहरानुपानसहितं सर्वामयध्वंसनम् ॥ १४४ ॥

इति योगरत्नात् ।

वैद्यामृते ।

नवनीतसितामधुप्रयुक्तो वर्खो हेमभवः क्षयं क्षिणोति ।
वितथः प्रभवेदयं प्रयोगो यदि तन्मे शपथः सदाशिवस्य ॥ १४५ ॥

रौप्यदलगुणाः ।

गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे च यत्क्षमम् ।
वर्ण्याढ्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारपत्रगुणा नव ॥ १४६ ॥

योगरत्ने ।

कृत्रिमं कठिनं रूक्षं रक्त (क्तं) पित्त (पीत) दलं लघु ।
दाहे छेदे च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ॥ १४७ ॥

इति कृत्रिमवर्खपरीक्षागुणाः ।

बदामनामगुणाः ।

ईषद्दीर्घं च वातामं मधुरं स्निग्धमज्जकम् ।

मिश्रः ।

वातादो वातवैरी स्यात् नेत्रोपमफलस्तथा ।
वाताद उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद् गुरुः ॥ १४८ ॥
वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तमलापहः ।
स्निग्धोष्णः कफकृच्छ्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥ १४९ ॥

कङ्कोलम् ।

कङ्कोलकं कृतफलं कङ्कोलं (कोलकं) कटुकं फलम् ।
द्वेष्यं स्थूलमरीचं तु कङ्कोलं माधवोषितम् ।
कोलं च कटफलं प्रोक्तं मरिचं रुद्रसम्मितम् ॥ १५० ॥
कङ्कोलं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रजाड्यहरं परम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफवातार्तिकृन्तनम् ॥ १५१ ॥
कङ्कोलं लघु तिक्तोष्णं तीक्ष्णं हृद्यं रुचिप्रदम् ।
कफानिलास्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकृमिमान्द्यजित् ॥ १५२ ॥

तृणकेसरम् ।

तृणकुङ्कुमं तृणास्तृग्(स्रं)गन्धितृणं शोणितं (च) तृणपुष्पम् ।
गन्धाधिकं तृणोत्थं तृणगौरं लोहितं च नवसंज्ञम् ॥ १५३ ॥
तृणकुङ्कुमं कटूष्णं कफमारुतशोफनुत् ।
कण्डूर्ति (ति) पामाकुष्ठामदोषघ्नं भास्करं परम् ॥ १५४ ॥

तृणकुङ्कुमं काश्मीरे प्रसिद्धम् । कुङ्कुमं केशरम् ।

ज्ञेयं कुङ्कुममग्निशेखरमसृक् काश्मीरजं पीतकं
काश्मीरं रुधिरं वरं च पिशुनं रक्तं शठं शोणितम् ।
बाल्हीकं घ(घु)सृणं वरेण्यमरुणं कालेयकं जागुडं
कान्ति वह्निशिखं च केसरवरं गौरं कराक्षीरितम् ।। १९५ ।।

कुङ्कुमं कटुकं तिक्तं व्रण्यं व्रणविशोधनम् ।
हन्ति दोषत्रयं हिध्माशिरो(रो)गवमिकृमीन् ।। १९६ ।।
कौङ्कुमं पुष्पमारक्तं गन्धवत् सूक्ष्मकेसरम् ।
काश्मीरेषु च सञ्जातं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ।। १९७ ।।
अतिस्थूललतारूपं मध्यमं कथयन्ति हि ।
आपाण्डुरं खरं चैव स्थूलकेसरमेत्र च ।। १९८ ।।
मधुगन्धि च विज्ञेयं पारसीकं तु कुङ्कुमम् ।
बाल्हीकजातं विज्ञेयं कुङ्कुमं पाण्डुवर्णकम् ।
केतकीगन्धसंयुक्तं सूक्ष्मकेसरशोभितम् ।। १९९ ।।

स्निग्धच्छायोष्णतीक्ष्णं कटुसुरभिगुणं कुङ्कुमं वातरक्तं
रक्तादीनूर्ध्वगात्रे प्रभरंबहुरुजो नाशयेज्जाड्यहारि ।
त्वग्जान् कण्डूतिपामाप्रमुखविषमवान् ध्वंसयत्युग्ररोगान्
सौवर्णां कान्तिमङ्गे वितरति सततं भाग्यसौभाग्ययोगान् ।।१६०।।

केसरकुङ्कुममत्र पवित्रं मर्दनचारुवपुः कुरुते च ।
सौरभदेहकरं च सुकान्तं पुण्यवधूतिलकेषु च शस्तम् ।। १६१ ।।

इति ।

जातिपत्री ।

जातिपत्री जातिकोशी सुमना (नः) पत्रिकाऽपि सा ।
मालतीपत्रिका पञ्चनाम्नी सौमनसा इति ।। १६२ ।।
जातिपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कृमिनाशिनी ।
वक्त्रवैशद्यजननी जाड्यदोषनिकृन्तनी ।। १६३ ।।
मालतीपत्रिका ज्ञेया सुमनःपत्रिकाऽपि च ।
जातिपत्री जातिकोशस्तथा सौमनसायनी ।। १६४ ।।

जातिपत्री कटुस्तिक्ता लघूष्णा रुचिवर्णकृत् ।
कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥ १६५ ॥

जायफलम् ।

जातीफलं जातिसस्यं शाल्कं मालतीफलम् ।
मज्जासारं जातिसारं पुटं च सुमनःफलम् ॥ १६६ ॥
मदेशौण्डं जातिसुतं पुटं सौमनसं फलम् ।
जातीफलं कषायोष्णं कटु कण्ठामयार्तिनुत् ॥ १६७ ॥
वातातिसारदोषघ्नं वृष्यं दीपनदं लघु ।
जातीफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु ॥ १६८ ॥
कटुकं दीपनं हृद्यं स्वर्यं श्लेष्मानिलापहम् ।
निहन्ति मुखवैरस्यं मलदौर्गन्ध्यकृष्णताम् ।
कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः ॥ १६९ ॥

सूक्ष्मैला ।

सूक्ष्मैला मूत्रकृच्छ्रार्श(:) श्वासकासकफापहा ।
एला तिक्ता च लघ्वी स्यात् कफवातविषव्रणान् ।
बस्तिकण्ठरुजो हन्ति मुखमस्तकशोधनी ॥ १७० ॥
भद्रैला कटुका पाके रसेऽपि(चा)अग्नि(नल)कृल्लघुः ॥ १७१ ॥
रूक्षोष्णा रोचनी श्वासकफपित्तास्रकासहा ।
हन्ति हृल्लासहृत्कण्डूशिरोबस्त्यास्यरुग्वमीन् ॥ १७२ ॥
एलाद्वयं छर्दिषु मूत्रकृच्छ्रे
मन्देऽनले पथ्यमरोचके च ।
स्वादुः सुशीतो मधुरस्य(श्च)पाके
अरोचकं हन्ति च जातकोशः ॥ १७३ ॥
एलाद्वयं शीतलतिक्तमुष्णं(क्तं)
सुगन्ध(न्धि) पित्तार्तिकफापहारी(रि) ।
करोति हृद्रोगमलार्तिबस्ति-
पुंस्त्वघ्नमत्र स्थविरो(रा)गुणाढ्यः(ढ्या) ॥ १७४ ॥

लवङ्गम् ।

लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भुक्तलो(रो)चनम् ।
वातपित्तकफघ्नं च तीक्ष्णं मूर्धरुजापहम् ॥ १७५ ॥

लवङ्गं सोष्णकं तीक्ष्णं विपाके मधुरं हिमम् ।
वातपित्तकफामघ्नं क्षयकासास्रदोषजित् ॥ १७६ ॥
लवङ्गं कटुकं तिक्तं रूक्षं हृद्यं हिमं लघु ।
चक्षुष्यं पवनं हन्ति शूलानाहक्षतक्षयान् ।
कफपित्तास्रतृट्कासश्वासाध्मानविषपीनसान् ॥ १७७ ॥
पिपास(सा)यामनुक्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ॥ १७८ ॥

अथ शुण्ठ्यार्द्रकम् ।

ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ।
भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १७९ ॥
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते नवज्वरे ।
दाहे निदाघे शरदि नैव पूजितमार्द्रकम् ॥ १८० ॥

चन्दनः ।

भद्रश्रियं हिमं तिक्तं हृद्यमाल्हादनं लघु ।
वर्ण्यं बलासपित्तघ्नं तृष्णादाहविषप्रणुत् ॥ १८१ ॥
श्रीखण्डं कटुतिक्तशीतलगुणं स्वादे कषायं कियत्
पित्तभ्रान्तिवमिज्वरकृमितृषासन्तापशान्तिप्रदम् ।
वृष्यं वक्त्ररुजापहं प्रतनुते कान्तिं तनौ देहिनां
लिप्तं सुप्तमनोजसिन्धुरमदारम्भातिसौरभ्यदम् ॥ १८२ ॥
स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् ।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥ १८३ ॥
श्रेष्ठं कोटरकर्परोपकलितं सुग्रन्थि सद्गौरवं
छेदे रक्तमयं तथा च विमलं पीतं च यद् घर्षणे ।
स्वादे तिक्तकटुः सुगन्धिबहुलं शीतं यदल्पे(ल्पं)गुणे
क्षीणं चान्द्रि(र्धे)गुणान्वितं तु कथितं तच्चन्दनं मध्यमम् ॥१८४॥
श्रेष्ठं मलयसम्भूतं यावनेषु च मध्यमम् ।
बर्बरेष्वधमं प्रोक्तं पाञ्चालयवनादिषु ॥ १८५ ॥
सर्वाण्येतानि तुल्यानि रसतो वीर्यतस्तथा ।
अत्रापि चोत्तमं विद्याद् ग्रन्थिखर्परकोटरम् ॥ १८६ ॥

आर्द्रच्छिन्नं पित्तहरं शुष्कं छिन्नं तु वातनुत् ।
आर्द्रशुष्कं तु यच्छिन्नं तच्च श्लेष्महरं परम् ॥ १८७ ॥
श्रीखण्डं शम्बरं पीतं पतङ्गं रक्तचन्दनम् ।
बर्बरं हरिगन्धं च चन्दनं सप्तधा स्मृतम् ॥ १८८ ॥

इति चन्दनम् ।

नारीकेरफलम् ।

नारिकेलो रसफलः सुतुङ्गः कूर्चशेखरः ।
दृढनीलो मी(नी)लतरुर्मङ्गल्योच्चतरुस्तथा ॥ १८९ ॥
तृणराजस्कन्धतरुर्दाक्षिणात्यो दुरारुहः ।
लाङ्गली त्र्यम्बकफलस्तथा दृढफलस्ति(स्थि)थिः (तिः) ॥ १९० ॥

लतावृक्षः चोच इति ।

चोचस्य फलमत्र्यक्षं तोयगर्भं पुटोदकम् ।
जले जलकरङ्कोऽस्य करङ्कस्तु फलास्थिनि ॥ १९१ ॥
नारिकेरं हिमं स्निग्धं स्वादु पाके रसं गुरु ।
तर्पणं पाचनं वृष्यं बृंहणं बलमांसकृत् ॥ १९२ ॥
विष्टम्भि दुर्जरं हृद्यं श्लेष्मलं बस्तिशोधनम् ।
दाहक्षतक्षयहरं वातपित्तास्रनाशनम् ॥ १९३ ॥
स्निग्धं स्वादुरसं विपाकमधुरं हृद्यं जडं दुर्जरं
पित्तघ्नं कृमिवर्धनं मदकरं वातामयध्वंसनम् ।
आमश्लेष्मविकोपनं प्रशमनं वह्नेः श्रमध्वंसनं
कन्दर्पस्य बलं ददाति नितरां तन्नारिकेलीफलम् ॥ १९४ ॥

दालचिनी । (त्वक्)

त्वचं त्वग्वल्कलं भृङ्गं वराङ्गं मुखशोधनम् ।
शकलं सिंहलं वन्यं सुरसं रामवल्लभम् ॥ १९५ ॥
उत्कटं बहुगन्धं च विजु(ज्जु)लं य(च)वनप्रियम् ।
एला(लाट)पर्णं गन्धवल्कं वरं शीतं वसुक्षिती ॥ १९६ ॥
त्वचं च कटुकं शीतं कफकासविनाशनम् ।
शुक्रा(क्रा)मशमनं चैव कण्ठशुद्धिकरं लघु ॥ १९७ ॥

गुडत्वगुत्कटं हृद्यं तनुकं स्वर्णभूमिकम् ।
एलापर्णं च शकलं त्वक्कोचं वल्कलं त्वचम् ॥ १९८ ॥
घनं रामाप्रियं भृङ्गं वराङ्गं सुरसं वरम् ।
वराङ्गं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं मधुरं लघु ॥ १९९ ॥
पित्तलं कफवातघ्नं हृद्वस्तिगदजन्तुजित् ।
पीनसारुचिकण्डूामवातदुर्नामशुक्रहृत् ॥ २०० ॥

तज दालचिनी ।

अथ कर्पूरः ।

पोतासो भीमसेनस्तदनु सितकरः शङ्करावाससंज्ञः
पांशुः पिञ्जोज्ज(ञ्ज)सारस्तदनु हिमयुता वालुका जूटिका च ।
पश्चादस्यास्तु सार(तुषारः)स्तदुपरि सहिमः शीतलः पच्चि(त्रि)काख्या-
(ख्यः) कर्पूरस्येति भेदा गुणरससहिता वैद्यदृष्टयैत्र दृश्याः ॥२०१॥
कर्पूरः शिशिरस्तिक्तः कटुः श्लेष्मास्रपित्तजित् ।
तृषाविदाही कण्ठस्थदोषघ्नोऽक्षिरुजापहः ॥ २०२ ॥

साधारणः ।

कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णोऽस्रदाहदः ।
चिरस्थो दाहशोफघ्नः सधौतः शुभकृत् परः ॥ २०३ ॥
शिरो मध्यं तलं चेति कर्पूरस्त्रिविधः स्मृतः ।
शिरःस्तम्भाग्रजं(सञ्)जातं मध्यं पर्णतले तलम् ॥ २०४ ॥
भास्वद्विशदं पुलकं शिरोजातं तु मध्यमम् ।
सामान्यपुलकं स्वच्छं तले चूर्णं तु गौरव(क)म् ॥ २०५ ॥
स्तम्भगर्भस्थितः(तं) श्रेष्ठः(ष्ठं) स्तम्भबाह्ये च मध्यमः(मम्) ।
स्वच्छमीषद्धरिद्राभं शुभ्रं(भं) तं(तन्)मध्यजं(मं)स्मृतम् ।
अदृढं शुभ्ररूक्षं तु पुलकं बाह्यजं वदेत् ॥ २०६ ॥

कर्पूरलक्षणम् ।

स्वच्छं भृङ्गाभपत्रं लघुतरविशदं तोलने तिक्तकं चेत्
स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहुलपरिमलामोदसंरम्भदायि ।
निःस्नेहं दार्ढ्यपत्रं शुभतरमिति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं
कर्पूरं चान्यथा चेद्बहुतरमशने स्फोटदाह(यि)व्रणस्य ॥२०७॥

पोतासः ।

चीनकश्चीनकर्पूरः कृत्रिमो धवलः पटुः ।
मेघसारस्तुपारश्च द्वीपकर्पूरजः स्मृतः ॥ २०८ ॥

चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषच्छीतःकफापहः ।
कण्ठदोषहरो मेध्यः पाव(च)नः कृमिनाशनः ॥ २०९ ॥

इति चीनकर्पूरः ।

कर्पूरो मधुरस्तिक्तः सुरभिः शीतलो लघुः ।
चक्षुष्यो लेखनो वृष्यः कफमेदोविषापहः ॥ २१० ॥

दाहतृष्णास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध(न्ध्य)नाशनः ।
ईशावासो हिमसंज्ञः पोताश्रय इति त्रिधा ॥ २११ ॥

अपक्वे कथ्यते भेदः कर्पूरे तु भिषग्वरैः ।
ईशावासो भृशं श्वेतो हिमसंज्ञस्तु पाण्डुरः ॥ २१२ ॥

श्वेतः पोताश्रयः सर्वे रसवीर्यविपाकतः ।
प्रभावेनापि तैः(ते) प्रोक्ताः पूर्वपूर्वगुणाधिकाः ॥ २१३ ॥

तत्रापि यश्च क्षुद्रस्तु स्फटिकाभः स उत्तमः ।
ईशावासो मदोन्मादश्रमतृष्णाङ्गदाहनुत् ॥ २१४ ॥

कृमिकासक्षयस्वेदहरो भेदी वृषत्वकृत् ।
तृड्दाहमोहशमनः स्वेदनः कटुको रसे ॥ २१५ ॥

वृष्यश्च धवलः शीतः कर्पूरो हिमसंज्ञकः ।
पोताश्रयस्तु कर्पूरस्तृषादाहास्रपित्तनुत् ॥ २१६ ॥

श्लेष्मघ्नः शीतलो वृष्यः सुस्वादुः कटुतिक्तकः ।
पक्वस्तु द्विविधः प्रोक्तः सदलो निर्दलस्तथा ॥ २१७ ॥

दृढश्च पीतवर्णश्च विशेषाल्लघुतां गतः ।
भास्करो विशदः श्लेष्मवातघ्नोष्णः श्रियावहः ॥ २१८ ॥

सकटुः कृमिकण्डूघ्नः सरो मेदविषापहः ।
कासाश्रीव(लास)(ष्ठीला)गलग्राहसुप्तजिह्वत्वनाशनः ।
जलश्रु(स्रु)तिं कृमीन् हन्ति दीपनः पित्तकोपनः ॥ २१९ ।

उदयभास्करकर्पूरः । बरास इति भाषायां प्रसिद्धः ।

अथ ग्रन्थान्तराद् बरासक्रिया ।

एला कङ्कोलकं वालं कर्षार्धं तु पृथक् पृथक् ।
चूर्णं सूक्ष्मतरं कुर्यात् कर्पूरः सूर्यभागिकः ॥ २२० ॥
स्थालीमध्ये विनिक्षिप्य तस्योपरि च वाटिकाम् ।
स्थापयित्वा ततो मुद्रां गोधूमपिष्टकेन च ॥ २२१ ॥
वाटिकायां जलं क्षिप्त्वा वह्नौ त्वङ्गाररूपिणी ।
तावत्तप्ये(पे) जलं यावद्भवेत्त्वङ्गसहिष्णु च ॥ २२२ ॥
कर्पूरेणोपरिस्थेन तच्चूर्णं तेन मेलयेत् ।
तदा भवेदिदं सत्यं कर्पूरं भीमसेनकम् ॥ २२३ ॥

(इति ताम्बूलमञ्जरी)

प्रथमे पृष्ठे लिखिताः श्लोकाः ।

वसिष्ठः

एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं तु अधिकेनैव दुःखदः(दम्) ॥ १ ॥
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्भिः पूगफलं(लैः) क्रमात् ।
लाभोऽलाभः सुखं दुःखमायुर्मरणमेव च ॥ २ ॥

भारद्वाजः ।

क्रमुकं पञ्चनिष्कं स्यात् ताम्बूल्याश्च पलद्वयम् ।
गुञ्जाद्वयं चूर्णमानं ताम्बूलक्रममुत्तमम् ॥ ३ ॥
इक्षोर्विकारा मतयः कवीनां
गवां रसो बालकभाषणानि ।
ताम्बूलमन्नं युवतीकटाक्षा
एते पदार्था न वसन्ति नाके ॥ ४ ॥
ताम्बूलं व्रतियतिदीक्षिता व्रतस्थाः ।
सा जह्यात् पतिरहिता च कामिनी या ॥ ५ ॥
ताम्बूलं मधु कुसुमस्रजो विचित्राः
कान्तारं सुतरुवनं विलासवल्यः ।
गीतानि श्रवणहराणि मिष्टमन्नं
क्लीबानामपि जनयन्ति पञ्चबाणम् ॥ ६ ॥
अतितरबळवति शीते पुम्भिः सेव्यस्तकारसमुदायः ।
ताम्बूलं तरुणवधूस्तूलं तैलं तनूनपात् तरणिः ॥ ७ ॥

List of Abbreviations

1 अ. म. (1) अजीर्णमञ्जरी or अमृतमञ्जरी by काशिराज. Published with Marāthī translation in निघण्टरत्नाकर, Part I, Nirnaya Sagar, Bombay 1936.

(2) अजीर्णमञ्जरी by काशिराज. Oriental Institute Baroda Ms. No. 1142 आयुर्वेद No. 1.

2 अ. स. अष्टाङ्गसङ्ग्रहः by वाग्भट. Edited by Vaidya Rāmacandra śāstrī Kinjavadekar. Citraśālā Press, Poona, 1940.

3 अ. हृ. अष्टाङ्गहृदयम् by वाग्भट. Chowkhamba Sanskrit Series, Banaras, 1939.

4 आ. भू. आचारभूषणम् by Tryambaka Oka. Published by H. N. Apte, Ānandāśram, Poona, 1908.

5 आ. म. आचारमयूखः by Bhaṭṭa Nīlakaṇṭha, Edited by J. R. Gharpure, Bombay, 1921.

6 आचा. आचारेन्दुः by Tryambaka Mate. Pub. Ānandāśram, Poona, 1909.

7 आ. महो आयुर्वेदमहोदधिः by सुषेण. Oriental Institute Baroda. Ms. No. 1580 Āyurveda 35; also known as सुषेणवैद्यक.

8 क्षे. कु. (1) क्षेमकुतूहलम् by क्षेमशर्मा. Nirṇayasāgar Press, Bombay, 1920.

(2) क्षेमकुतूहलम् by क्षेमशर्मा. Oriental Institute, Baroda. Ms. No. 1656. Āyurveda 51.

9 च. दी. चण्डिकोपास्तिदीपिकाग्रन्थः by Jagadguru Śaṅkarācārya Śrīvidyā-nṛsiṁhabhāratīswāmī. Kolhapur, 1946.

10 च. च. चर्याचन्द्रोदयः with Hindi translation. Pub. Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Bombay. Śaka 1826.

11 ज्यो. नि. ज्योतिर्निबन्धः by शिवराज. Edited by R. S. Vaidya, Ānandā-śram, Poona, 1919.

12 द्र. गु. द्रव्यगुणः by चक्रपाणिदत्त. With Hindi translation. Pub. Veṅkateśwar Press, Kalyan, 1925.

13 ध. नि. राजनिघण्टुसहितो धन्वन्तरीयनिघण्टुः Edited by Nārāyaṇa Vitthala Purandare; Ānandāśram, Poona, 1896.

14 नि. आ. निघण्टु आदर्श Published by B. G. Shah, Hasot, District Broach, Parts I and II.

15 नित्यो. — नित्योत्सवः By Umānandanātha. G. O. S. No. XXIII. Edited by Mahādeva Śāstrī, B.A. Revised and enlarged by Swāmī Trivikrama Tīrtha. Third Edition. Oriental Institute, Baroda, 1948.

16 नि. सि. — निर्णयसिन्धुः By Kamalākara Bhaṭṭa. Text with Marāthī translation. Nirṇaya Sāgar Press, Bombay, 1935.

17 प. वि.
- 1 पथ्यापथ्यविबोधः By कैयदेव. Oriental Institute, Baroda. Ms. No. 648. Āyurveda No. 109.
- 2 पथ्यापथ्यविबोधः By कैयदेव. Oriental Institute, Baroda. Ms. No. 3558, Āyurveda No. 110.
- 3 पथ्यापथ्यविबोधको ग्रन्थः—कैयदेवनिघण्टुः—श्रीकैयदेवविरचितः—प्रथमो भागः—ओषधिवर्गः। Edited by Surendra Mohan, B.A. Published by Meharchanda Laxmandas, Lahore. March 1928.

18 प. क. — परशुरामकल्पसूत्रम्। रामेश्वरकृतवृत्तिसहितम्। Edited by A. Mahādeva Śāstrī, B.A. Second edition by Sākarlāl Śāstrī Dave, Oriental Institute, Baroda 1950.

19 प. ध. — पराशरधर्मसंहिता or पराशरस्मृतिः। माधवाचार्यकृतटीकासहिता। आचारकाण्डम्।.प्रथमोऽध्यायः। Edited by Pandit Vāman Śāstrī Islāmpurkar, Bombay, 1814.

20 बृ. सं. — Varāhamihira's Bṛhatsaṁhitā with an English Translation and notes by P. V. Subrahmaṇya Śāstrī and V. M. R. Bhatt;, Bangalore City, 1947.

21 बृ, यो. — बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमल्लभट्टविरचिता. Ānandāśram, Poona, 1913.

22 बृ. नि. — बृहन्निघण्टुरत्नाकरः Part II. Text with Hindi translation. Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Bombay, Śaka 1818.

23 भा. प्र. — भावप्रकाशः—पूर्वखण्डान्त :—भाषाटीकासमेत : Chowkhamba, Banaras, 1938.

24 भा. नि. — भावप्रकाशनिघण्टु :—आमयिकप्रयोगादिबृहद्विमर्शोपेतः। Chowkhamba, Banaras, 1940.

25 भो. कु. — भोजनकुतूहलम् by रघुनाथशर्मा. Oriental Institute, Baroda. Ms. No. 1914. Āyurveda No. 131.

26 म. नि.
- 1 मदनपालनिघण्टु :—मदनपालनृपतिना विरचितः। Published by Jīvānanda Vidyāsāgar, Calcutta, 1902.
- 2 मदनपालनिघण्टु : With भाषाटीका. Published by Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Bombay, Saṁvat 1966.
- 3 सार्थमदनपालनिघण्टु : Text with Marāthī translation by B. D. Kulkarni. Published by Y. G. Dixit, Poona.

27	यो. र.	1	योगरत्नाकरः Ānandāśrama, Poona, 1900.
		2	,, Ed. by Paṇḍita Sadāśiva Śāstrī Joshi. Chowkhamba, Banaras 1939.
28	रा. नि.		राजनिघण्टुसहितो धन्वन्तरीयनिघण्टुः Edited by Narayana Vitthal Purandare. Ānandāśrama, Poona 1896.
29	रु. र.		रुचिवधूगलरत्नमाला. Oriental Institute, Baroda. Ms. No. 10964. Āyurveda. No. 212.
30	वि. क.		श्रीमद्वैखानसे श्रीमहर्षिमरीचिप्रणीतानन्दादिसंहितामहाशास्त्रे श्रीविमानार्चनाकल्पः। Madras, 1926.
31	वी. मि.	1	वीरमित्रोदयः—म. म. मित्रमिश्रविरचित:। आह्निकप्रकाश:। Chowkhamba, Banaras.
		2	परिभाषाप्रकाशः। ,, ,,
		3	संस्कारप्रकाशः। ,, ,,
32	वै. र.		वैद्यरत्नम् by केदारभट्ट. ज्वालाप्रसादमिश्रकृतभाषाटीकासमेत. Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Bombay. Śaka 1835.
33	वैद्या.		वैद्यामृतम् by Moreśwara, Son of Māṇika Bhaṭṭa. Oriental Institute, Baroda. Ms. No. 1210, Āyurveda 259.
34	सु.		सुश्रुतसंहिता—मूलमात्रम् Nirṇayasāgar Press, Bombay, 1945.
35	सु. वै.		सुषेणवैद्यक—भाषाटीकासमेत. Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Bombay. Śaka 1817.
36	सू. मु.		सूक्तिमुक्तावली—जल्हणविरचिता. Edited by Embar Kṛṣṇamācārya G. O. S. No. LXXXII. Oriental Institute, Baroda, 1938.
37	सौ. क.		सौभाग्यकल्पद्रुमः or सौभाग्यकल्पतरुः by अच्युत. Oriental Institute, Baroda, Ms. No. 1903. Dharmaśāstra No. 1446.
38	श. क.		शब्दकल्पद्रुमः By Rajā Sir Rādhākānta Deva, Calcutta, Śaka 1808.
39	शा. नि.		शालिग्रामनिघण्टुः By Lālā Śāligrāmajī Vaiśya. Published by Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Venkateśwar Press, Bombay, 1912.
40	ह. नि.		हरीतक्यादिनिघण्टुः Text with Hindi translation. Nirṇayasāgar Press, Bombay, Śaka 1813.
41	Ch.		Chapter
42	Fo.		Folio
43	L		Line
44	P.		Page
45	V.		Verse

ORIGINAL SOURCES OF TĀMBŪLAMANJARĪ VERSES WITH THEIR VARIATIONS IN READINGS

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	सु. वें. P. 135 ताम्बूलवर्ग:	पूगीफलं सुहृद्यम्	पौगं फलं च हृद्यम्
2			
3	आचा. P. 342 वैद्य: ।	विशदं कृमिनाशनं कफहरं कामाग्निसन्दीपनम् स्त्रीणां भाषणभूषणं रतिकरं शोकस्य विच्छेदनं ताम्बूले विहिता:	मधुरं कफनाशनं कृमिहरं दुर्गन्धिनिर्णाशनम् वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनम् ताम्बूलस्य सखे
	ज्यो. नि. P. 236, V. 22	कृमिनाशनं कफहरं कामाग्निसन्दीपनम् दुर्गन्धिनिर्नाशनं	कफनाशनं कृमिहरं दुर्गन्धिनिर्णाशनम् कामाग्निसन्दीपनम्
	ध. नि. P. 134, V. 4.		
	बृ. यो. P. 102, XVII तरङ्ग	कृमिनाशनं कफहरं	कफनाशनं कृमिहरं
	भा. नि. P. 172, quoted in विमर्श from ध. नि.	दौर्गन्ध्यदोषापहम् स्त्रीसम्भाषणभूषणं धृतिकरं स्वर्गेऽप्यमी	दुर्गन्धिनिर्णाशनम् वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं स्वर्गेऽपि ते
	यो. र. 1, P. 35, V. 63 ,, 2, P. 55, V. 172	क्रिमिनाशनं कफहरं	कफनाशनं कृमिहरं
	रा. नि., P. 131, V. 4		
	सू. मु., P. 402	दुर्गन्धनिर्णाशकम् स्त्रीसम्भाषणभूषणं रुचिकरं शोकस्य विच्छेदकम्	दुर्गन्धिनिर्णाशनम् वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं
	नि. सि. तृतीय परिच्छेद पूर्वार्ध, P. 254 चण्डेश्वर: ।	विलासाय हिताय च	ताम्बूलं योजयेद्भिषक्
	वी. मि. 3. P. 249. दीपिकायाम् ।	सार्धे विलासाय हिताय च	सार्धं ताम्बूलं योजयेद्भिषक्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
6	नि. सि. तृतीयपरिच्छेद पूर्वार्ध, P. 254. चण्डेश्वरः।	मूलार्क चित्र हरीन्द्र ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः।	मूलाश्वि मैत्र हरीन्दु ताम्बूलनूतनदलाद्यशनं शिवाय।
	वी. मि.—3. P. 250 दीपिकायाम्।	हरीन्द्र शुभाय	हरीन्दु शिवाय
7	आ. भू. P. 308 भोजनकुतूहले भो. कु. Fo. 80	ताम्बूलक्रम उत्तम :	ताम्बूलक्रममुत्तमम्
8	आचा. P. 341 पारिजाते	—	—
9 L. 1	अ. स.—सूत्रस्थान Ch. III, V. 38	—मेकं पूगं च	—मेकपूगं च
L 1-2	प. वि. I, Fo. 166	—	—
L. 3	बृ. यो. VII तरङ्ग P. 301, V. 48	यात्युच्चैर् दशकं	नात्युच्चैर् अधिकं
L. 2	सु. वै. ताम्बूलवर्ग P. 136, V. 7	पूग	पूगं
10 L 2	प. वि. I Fo. 166	—	—
L. 1	बृ. यो. VII तरङ्ग, P. 101, V. 48 L. 2, 49 L. 1	सखदिर योग्य	सखदिरं योज्य
L. 2	सु. वै. ताम्बूलवर्गः P. 136, V. 7	—	—
11	प. वि. Fo. 166	समपत्रे फलाधिके चूर्णाधिके	समपत्रः फलेऽधिके चूर्णाधिक्ये
	सु. वै. ताम्बूलवर्ग P. 136, V. 8	—पत्र रागो फलाधिके चूर्णाधिके गन्धिः	—पत्रः रागे फलेऽधिके चूर्णाधिक्ये दुर्गन्धः

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
12	रा. नि. P. 132, V. 21	चूर्णाधिक्ये साराधिक्ये खादिरे शोषदात्री चूर्णाधिक्ये पित्तकृत् पूतिगन्धा	पूगाधिक्ये चूर्णाधिक्ये सोष्णादुर्गन्धदात्री साधिक्ये चेत् खादिरे शोषदात्री
13	बृ. सं. Ch. 77, P. 615, V. 36	विगन्ध	विगन्धि
	बृ. नि. Part II दिनचर्या P. 694	विगन्ध	विगन्धि
14 L 1-2	प. वि. 1 Fo. 166	रोचनदीपनं	दीपनपाचनं
L 3-4	बृ. यो. P. 101, V. 47	खदिरं	खादिरं
L 3-4	यो र. 1 P. 35, V. 72 2 P. 55, V 182.	पूगाधिकं प्रभाते स्यात् मध्याह्ने खदिराधिकम् । चूर्णाधिकं निशायां तु	प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खादिरं तथा निशायां तु तथा चूर्णं
L 1-2	सु. वै. ताम्बूलवर्ग: P. 136, V. 10	रोचनदीपनं	दीपनपाचनं
15	ज्यो. नि. P. 236, V. 21	खदिरसारेण सुशोभितम् खदिरसारेण	खदिरसारं तु सुशोभनम् खदिरसारं तु
16 L 1	ज्यो. नि. P. 236, V. 23	प्रातःकाले फलाधिक्यं मध्यत :	प्रात: पूगाधिकं कूर्यात् मध्यमे
	प. वि. 1 Fo. 166	—	—
	सु. वै. ताम्बूलवर्ग P. 136, V. 9	—	—
17 L 1	ज्यो. नि. P. 236, V. 23, L. 2	विवर्धते	विवर्धयेत्
L 2	बृ. यो. VII तरङ्ग P. 101, V. 48, L. 1	एतत्ताम्बूलमुचितं	ताम्बूलमुच्यते चैतत्
18	बृ. यो. तरङ्ग XVII, P. 101, V. 48, L. 1, V. 49, L. 2	—	—

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
19	आ. भू. P. 308 भोजनकुतूहले	दशजन्म दरिद्रः स्यान्मरणे न हरिं स्मरेत् ।	सप्तजन्म दरिद्रत्वमन्ते न स्मरते हरिम् ।
	आचा. P. 342 पारिजाते वसिष्ठः ।	अकृत्वा च सप्तजन्म दरिद्री स्यादन्ते विष्णुं न संस्मरेत् ।	अनिधाय सप्तजन्म दरिद्रत्वमन्ते न स्मरते हरिम् ।
	ज्यो. नि. P. 235, V. 16	विष्णुं न विन्दति	न स्मरते हरिम् ।
	भो. कु. प्रथमपरिच्छेद. Fo. 80.	विना चूर्णं विना पर्णं दशजन्म दरिद्रस्तु मरणे न हरिं स्मरेत् ।	अनिधाय मुखे पर्णं सप्तजन्म दरिद्रत्वमन्ते न स्मरते हरिम् ।
	भो. कु. द्वितीयपरिच्छेद. Fo. 67.	विष्णुं न संस्मरेत् ।	न स्मरते हरिम् ।
	रा. नि. P. 132, V. 19	मतिभ्रंशो दरिद्री स्यादन्ते स्मरति नो हरिम् ।	सप्तजन्म दरिद्रत्वमन्ते न स्मरते हरिम् ।
	वी. मि. । P. 487	अकृत्वा च	अनिधाय
	वसिष्ठः	दशजन्म दरिद्रस्तु मरणे न हरिस्मृतिः ।	सप्तजन्म दरिद्रत्वमन्ते न स्मरते हरिम् ।
20 L. 2	आ. म. P. 84 वसिष्ठः	पापसम्भवः	चायुषः क्षयः
L. 2	ज्यो. नि. P. 235, V. 13	पापसम्भवः	चायुषः क्षयः
L. 2	प. ध. P. 434 वसिष्ठः	,,	
L. 1-2	बृ. यो. XVII तरङ्ग P. 102, V. 49 L 2, V. 50 L 1.	—	—
L. 2	भा. नि. P. 173.	पापसञ्चय :	चायुषः क्षयः
L. 1-2	यो. र. । P. 36, V. 74 L. 2, V. 73, L. 2	पापसम्भव :	चायुष : क्षय :
	यो. र. 2. P. 56, V. 184, L. 2 V. 183, L. 2	,,	,,
L. 2	वी. मि. । P. 485 वसिष्ठः ।	पापसम्भव :	चायुषः क्षयः

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
L. 2	आ. भू. P. 308.	पापसम्भव:	चायुषः क्षयः
,,	आचा. P. 341 वसिष्ठ:	,,	,,
L. 1-2	नि.[1] र. Part I P. 316	,,	,,
,,	भा. प्र. Ch. V. P. 135	,,	,,
,,	भो. कु. Part I Fo. 80	,,	,,
L. 2	वी.[2] मि. 4. P. 220	,,	,,
L. 1-2	श. क. Vol. II P. 605 on ताम्बूल. राजवल्लभः।	नायुरग्रे विषं मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता । वसेद् पापसञ्चयः	आयुरग्रे यशो लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता भवेद् चायुषः क्षयः
L. 1-2	शा. नि. P. 257	मध्ये लक्ष्मीर्व्यवस्थिता पापसञ्चयः	लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता चायुषः क्षयः
L. 2	,, P. 1197	पापसम्भव:	चायुषः क्षयः
L. 2	स. स्मृ.[3] 1 Fo. 173	,,	,,
L. 1	,, 2 P. II Fo. 25	अग्रतः श्रीर्यशो मध्ये विष्णुः प्रतिष्ठितः	आयुरग्रे यशो लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता
21	आ. भू. P. 308 आ. म. P. 84 वसिष्ठ: आचा. P. 341 वसिष्ठ:	हरेदायुः जीर्णपर्णं क्षिपेदायुः हरेदायुः	हरेल्लक्ष्मीं चूर्णपर्णं हरेल्लक्ष्मीं हरेल्लक्ष्मीं

[1] नि. र. निर्णयरत्नाकर Parts I and II. Nirṇayasāgara Press, Bombay, 1936.

[2] वी. मि. 4 वीरमित्रोदयः । म. म. मित्रमिश्रविरचितः । लक्षणप्रकाशः । Chowkhamba, Banaras, 1916.

[3] स. स्मृ. सदाचारस्मृतिः by आनन्दतीर्थ.

1 With the Commentary of रामाचार्य, Oriental Institute Baroda. Ms. Acc. No. 2619 स्मृति 180.

2 With आह्निककौस्तुभ Commentary by श्रीनिवास, O. I. Baroda Ms. Acc. No. 8809, स्मृति 178.

3 With a Commentary, O. I. Baroda, Ms. Acc. No. 8637, स्मृति 177.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
L. 1	ज्यो. नि. P. 235, V. 14 L1	हरत्यायुः	हरेल्लक्ष्मीं
	प. ध. P. 434 वसिष्ठः	शीर्णपर्णं हरेदायुः	चूर्णपर्णं हरेल्लक्ष्मीं
L. 1	बृ. यो. XVII तरङ्ग P. 102, V. 50, L. 3	लक्ष्मीः	लक्ष्मीं
L. 2	,, ,, V. 50, L. 1	तथा मूलं मध्यं चास्य विवर्जयेत् मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्	च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ,,
L. 1	भा. नि. P. 173 quoted in विमर्श.	हरेदायुः	हरेल्लक्ष्मीं
	भो. कु. P. I, Fo. 80	हरेदायुः तथा मूलं मध्यं पर्णस्य भक्षयेत्	हरेल्लक्ष्मीं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः
	यो. र. 1 P. 36, V. 74 L. 1 and V. 73 L. 1 ,, 2 P. 56 V. 184 L 1 and V. 183 L 1	चूर्णपत्रं हरत्यायुः तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्	चूर्णपर्णं हरेल्लक्ष्मीं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।
	वी. मि. 1 P. 485 वसिष्ठः	हरेदायुः	हरेल्लक्ष्मीं
L. 1	,, 4 P. 220 शा. नि. P. 257	हरत्यायुः हरेदायुः मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्	,, ,, शिरां चैव विशेषतः
	स. स्मृ. 1 Fo. 173	हरेदायुः शिराश्चैव	हरेल्लक्ष्मीं शिरां चैव.
22 L. 1	आ. भू. P. 308	बुधः	नरः
L. 1	आ. म. P. 84 वसिष्ठः	जीर्णपर्णं बुधः	चूर्णपर्णं नरः
L. 1	आचा. P. 341 वसिष्ठः	चूर्णपत्रं भक्षयेत् सुधीः	चूर्णपर्णं खादयेन्नरः
L. 2	,, ,, व्यासः	—	—
L. 2	ज्यो. नि. P. 235 V. 17 L. 1	—	—

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
L. 1	प. ध. P. 434 वसिष्ठः	शीर्णपर्ण बुधः	चूर्णपर्ण नरः
L. 1	वी. मि. 1 P. 485 वसिष्ठः	बुधः	नरः
L. 2	,, 4 P. 220	पर्णमादाय	चूर्णमादाय.
L. 1	स. स्मृ. 1 Fo. 173	बुधः	नरः
L. 2	,, 3 Fo. 78	तर्जन्यां चूर्णलेपेन	तर्जन्या चूर्णमादाय
23	आचा. P. 341 व्यासः ज्यो. नि. P. 235, V. 17 वी. मि. 4 P. 220	वा खादयेत् शोक च ,,	खादयते रौरवं ,,
24	स. स्मृ. 3 Fo. 78	पृष्ठे मूले चूर्णपर्णे च	मूले पृष्ठे चूर्णपर्णेषु.
26	आचा. P. 341 स्मृत्यन्तरे	पत्रं	पर्ण
27	आचा. P. 341 व्यासः ज्यो. नि. P. 236, V. 18 भो. कु. P. II Fo. 67	अनैश्वर्यायुषी तथा ,, मूलतः मृत्युरनैश्वर्यायुषी तथा	ऐश्वर्यं चौर्यमेव च ,, योगतः मृत्युरैश्वर्यं चौर्यमेव च.
	वी. मि. 4, P. 220		
28	ज्यो. नि. P. 236, V. 20	अङ्गुष्ठेन लेपश्चेत् प्रदायकः	अङ्गुष्ठस्य लेपेन प्रदायकम्
	वी मि. 4, P. 221	अङ्गुष्ठेन ताम्बूलं शर्म शोभनम्	अङ्गुष्ठस्य सर्वसिद्धिप्रदायकम्
29	आचा P. 341 स्मृतिमञ्जर्याम् ।	द्रवं सम्मृज्य पर्णकम्	खदिरार्क्तं सुपर्णकम्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	वी. मि. 1 P. 486 स्मृतिमञ्जर्याम् ।	द्रवं सम्मृज्य पर्णकम्	खदिरार्क्तं सुपर्णकम्
30	आचा. P. 364 ज्योतिर्निबन्धे	खादेन्न वा खादयेत्	नो खादेत् खादयते
	ज्यो. नि. P. 236 V. 19	ताम्बूलं वा खादयेत्	नो खादेत् खादयते
	भो. कु. Part II Fo. 67	दोष्णा न खातव्यं	हस्तेन नो खादेत्
	वी. मि. 4, P. 221	वामहस्ते न खादेत वा खादयेत्	वामहस्तेन नो खादेत् खादयते
L. 1	स. स्मृ. 2 Fo. 25	स्त्रीहस्तेन न खातव्यं वामहस्तेन वा पुनः	वामहस्तेन नो खादेत् स्त्रीहस्तेन तथैव च
40 L. 2	अ. स. सूत्रस्थाने Ch. III V. 35 L 1 P. 15	—	—
L. 1	अ. हृ. सूत्रस्थाने Ch. II V. 6 L 2 P. 7	नावन	धावन
L. 2	आचा. P.341 पारिजाते	—	—
L. 2	भो. कु. Part I Fo. 80	—	—
41	अ. स. सूत्रस्थाने Ch. III V. 35 L. 2, V. 36 L. 1 P. 15	—	—
L. 1	आचा. P. 341 परिजाते	कङ्कोलकर्पूर	कर्पूरकङ्कोल
,,	भो. कु. Part I Fo. 80	तक्कोल खदिरैः	कङ्कोल कटुकैः

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	हेमाद्रिः[1]	कटुकं लताकस्तुरिकाफलम् ।	कटुकैर्लताकस्तूरीफलैः
42	नि. र. Part I Page 315	कषायकटुातक्तकः	कटुातक्तकषायकैः
	प. वि. 1 Fo. 180		—
	बृ. नि. P. 693	कषायकटुतिक्तकैः	कटुतिक्तकषायकैः
	भा. प्र. Ch. V P. 134 V. 178 L. 1, V. 179 L. 2		,,
L. 1	भो. कु. Part 1 Fo. 80		
	यो. र. 1 P. 35 V. 58 L 1 V. 59 L. 2		
	यो. र. 2 P. 54 V. 168 L. 1 V. 169 L. 2		
	सु. सूत्रस्थाने Ch. 46 V. 485 L. 1 V. 486 L. 2	कषायकटुातक्तकः	कटुतिक्तकषायकैः
43	नि. र. Part I Page 315	पूगकर्पूरकस्तूरी-लवङ्गसुमनःफलैः कारिभिः	पूगैः कङ्कोलकर्पूर-लवङ्गसुमनाफलैः कारकैः
	प. वि. 1 Fo. 180	पूग-	
	बृ. नि. P. 693	पूगकर्पूरकस्तूरी-सुमनं	पूगैः कङ्कोलकर्पूर सुमना
	भा. प्र. Ch. V P. 134 V. 178 L. 2 V. 179 L. 1	कर्पूरकस्तूरी सुमनःफलैः कारिभिः	कङ्कोलकर्पूर सुमनाफलैः कारकैः
L. 1	भो. कु. Part I Fo. 78	पूगकर्पूरकस्तूरी-सुमनःफलैः	पूगैः कङ्कोलकर्पूर-सुमनाफलैः

[1] अष्टाङ्गहृदयम् with आयुर्वेदरसायनम् by Hemādri, Oriental Institute, Printed Edition Acc. No. 1531 वैद्यक 6/2 Page 25.

अष्टाङ्गहृदयटीका—आयुर्वेदरसायनम्, by हेमाद्रि. Oriental Institute, Ms. Acc. No. 5858 Ayurveda 20. Fol. 24.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	यो. र. 1 P. 35 V. 58 L. 2 V. 59 L. 1 यो. र. 2 P. 54 V. 168 L. 2 V. 169 L. 1	पूगकर्पूरकस्तूरी- सुमन:फलै: कारिभि:	पूगै: कङ्कोलकर्पूर- सुमनाफलै: कारकै:
	सु. सूत्रस्थाने Ch. 46 V. 485 L. 2 V. 486 L. 1 P. 258	पूग- सुमन:–	पूगै: सुमना-
44	प्र.[1] र. परिच्छेद IV V. 12 Fo. 24	राजन् नि:सरति मुखाद्वाणी गृहात्	जिह्वा बहिर्न याति सहसा नम्रा
45	सु. चिकित्सास्थानम् Ch. XXIV V. 21 P. 585	कर्पूरजातीकक्कोल- लवङ्गकटुकाह्वयै: । सहितं पत्रं	कर्पूरं जातिकङ्कोलं लवङ्गं कटुकाह्वयम् विहितं तन्त्रं
	प. वि. 1 Fo. 165	कर्पूरजातिकङ्कोल- लवङ्गकटुकाह्वयै: पत्रं	कर्पूरं जातिकङ्कोलं लवङ्गं कटुकाह्वयम् तन्त्रं
	यो.[2] र. स. द्रव्याधिकार: Part I P. 197 V. 1031 L. 2, V. 1032 L. 1	जातीलवङ्गतक्कोल- कर्पूरकटुकाह्वयै: सञ्चूर्ण्य पूगै: सहितं पत्रं	कर्पूरं जातिकङ्कोलं लवङ्गं कटुकाह्वयम् सचूर्णपूगैर्विहितं तन्त्रं
46	आ. भू. P. 307 माधवीये वसिष्ठ:	सुचूर्णेन समन्वितम्	चूर्णखादिरसंयुतम्
	आ. म. P. 84 वसिष्ठ:	चूर्णेन च समन्वितम्	,,
	आचा. P. 340	,,	,,

[1] प्र. र. प्रस्तावरत्नाकर: of Haridāsa, Son of Puruṣottama.

1 O. I. Ms. Acc. No. 11218, Nīti 44 D. C. 1558 A. D.

2 O. I. Ms. Acc. No. 1679, Nīti 45 D. C. 1558 A. D.

[2] यो. र. स. योगरत्नसमुच्चय: Parts I, II, and III. Edited by Dhanvantaridāsa C. N. Narayanan Moose, Honorary Director of Ayurveda, Travancore. Trivandrum 1940, 1942, 1947.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	प. ध. P. 434 भो. कु. Part II Fo. 67 वसिष्ठः वी. मि. 1 P. 485 वसिष्ठ स. स्मृ. 1 Fo. 173	चूर्णेन च समन्वितम्	चूर्णखादिरसंयुतम्
		देवद्विजेभ्यो दत्वाऽथ ताम्बूलं भक्षयेत् सुधीः	अदत्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ।
50	द्वे. कु. 1 XII उत्सवः P. 113 V. 119	साग्र कर्पूरैणाण्डजाभ्यां पूर्णाम् ग्रावानुजातं	साग्र्य कर्पूरैणाण्डजाभ्यां पूर्णम् ग्रावाणजातं
	द्वे. कु. 2 Fo. 68	,, दास्य	दाप्त
	म. नि. 1 P. 84	सूक्ष्मसूक्ष्मीकृतं यत् सौरभेणापि मुक्तानु शिशिरकिरणवत्	साग्र्यमर्घ्यं गृहीतं सौरभेणाति ग्रावाण शशधरकिरण
	म. नि. 2 P. 170 V. 104 and म. नि. 3 P. 129 V. 104	मप्यगृहीतं चूर्णम् ग्रीवानुजातं शिशिरकिरणवत्	मर्घ्यं गृहीतं पूर्णम् ग्रावाणजातं शशधरकिरण
51 L.	भो. कु. Part I Fo. 80 सु. वै. ताम्बूलवर्ग P. 135	नागरखण्डपर्णैः	नागलतादलाक्तैः
52	भो. कु. Part I Fo. 80	सुधा सारं राज्ञः	शुद्धा सारः मिश्रचूर्णम् राज्ञां
	सु. वै. ताम्बूलवर्गः P. 135	सारं. चूर्णमिश्रम्	सारः मिश्रचूर्णम् राज्ञां

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
53	आ.[1] र. च. Fo. 60 स्कान्दे	कर्पूरकं पत्री (त्रि ?) जातीफलं पर्णम् एला सुचूर्णं दशधा प्रयुक्तम्	कर्पूरकङ्कोल जातीफलैः पर्णैः शुद्धाश्मचूर्णं नवधा प्रसिद्धम्
	स. स्मृ. 3 Fo. 78	जातीफलं एलासमं (श्म-) चूर्णं (चूर्णं) खदिर (स्य) सारं नवकैर्हि युक्तम्	जातीफलैः शुद्धाश्मचूर्णं खदिरस्य सारं नवधा प्रसिद्धम्
55	आ. भू. P. 341 सौभाग्यकल्पद्रुमे	सम्पच्च्यन् खादिरोऽथाग्निशिखमृगमद- स्वर्णवातामकं च	सम्पत्त्यां खादिरोत्थो मृगमदपिशुनः स्वर्णवातामकम्रः
	च. दी. P. 94 सौभाग्यकल्पद्रुमे	सम्पक्कं थाग्निशिखमृगमद वातामकानि फलसहितमथैला	सम्पत्त्यां त्थो मृगमदपिशुनः वातामकम्रः फलमपि च तथैला
	सौ. क. P. 16	सम्पच्च्यन् थाग्निशिखमृगमद पात्रं वतामम्	सम्पत्त्यां त्थो मृगमदपिशुनः वातामकम्रः
56	अ. म. 1 P. 587	—	
58	च. दी. P. 94 रतिविलासे नित्यो P. 43 प. क. P. 141 तन्त्रान्तरे	केशरैस्तथा जातीपत्रफलैः	केसरादिभिः जातीफलदलैः
59	नि. र. Part I P. 316	आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्	आद्यं तत् पिक्कं त्याज्यं महादोषकरं च यत् द्वितीयं दुर्जरं भेदि तृतीयाद्यमृतोपमम्

[1] आ. र. च. आह्निकरत्नचषकम् (of Yajurveda) by Son of गङ्गाधर. O. I. Ms. Acc. No. 12307 Dharmaśāstra No. 220.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	प. वि. 1 Fo. 166	पक्कं यतः	 च यत्
	बृ. यो. XVII तरङ्गः V. 53 P. 102	आदौ विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्	आद्यं तत् पिक्कं त्याज्यं महादोषकरं च यत् द्वितीयं दुर्जरं भेदि तृतीयाद्यमृतोपमम्
	भो. कु. Part I Fo. 80	आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्	आद्यं तत् पिक्कं त्याज्यं महादोषकरं च यत् द्वितीयं दुर्जरं भेदि तृतीयाद्यमृतोपमम्.
	यो. र. 1 P. 36 V. 75 2 P. 56 V. 185	 ,, भेहि for भेदि	
	शा. नि. P. 608	पूगमादौ विषं घोरं द्वितीये भेदि दुर्जरम् तृतीयादिषु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्	आद्यं तत् पिक्कं त्याज्यं महादोषकरं च यत् द्वितीयं दुर्जरं भेदि तृतीयाद्यमृतोपमम्
	P. 136 V. 12	यतः	च यत्
60	स. स्मृ. 2 Fo. 25		
	सु. ताम्बूलवर्गः P. 135 V. 6		
61	प. वि. 1 Fo. 166		
	यो. र. स. Part I द्रव्याधिकारः P. 196 V. 1028 L 2, V. 1029 L 1 तन्त्रान्तरे	हि यावदास्वाद्यते	तु यावत्तु स्वदते
	सु. वै. ताम्बूलवर्गः P. 137 V. 14 L. 2 V. 15 L. 1	यावत् तत् पच्यते मुहूर्ताद्वापि शस्यते	यावत्तु स्वदते तावदेवेति निर्णयः

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
62	अ. स. सूत्रस्थाने Ch. III V. 37 L. 2	मानवे	सङ्गरे
	नि. र. Part I P. 315	रते स्नाते भुक्ते	पथ्यं भुक्ते स्नाते
	नि. आ. Part II P. 314 भावप्रकाशे	स्नाते भुक्ते	भुक्ते स्नाते
L. 1	प. वि. 1 Fo. 166	पथ्यः मानवे	पथ्यं सङ्गरे
	बृ. नि. Part II दिनचर्या P. 695	रतौ स्नाते भुक्ते	पथ्यं भुक्ते स्नाते
	भा. प्र. P. 134 V. 180	रतौ स्नाते भुक्ते	पथ्यं भुक्ते स्नाते
	भो. कु. Part I Fo. 80	रतौ स्नाते भुक्ते	पथ्यं भुक्ते स्नाते
	यो. र. 1 P. 35 V. 60 2 P. 55 V. 170	रते स्नाते भुक्ते	पथ्यं भुक्ते स्नाते
L. 1	सु. चिकित्सास्थानम् Ch. XXIV V. 23 L. 2 P. 585	मानवे	सङ्गरे
63	प. वि. 1 Fo. 166	—	
	यो. र. 1 P. 36 V. 76 2 P. 56 V. 186	रोगिणां च तदति	शोणितानाम् च भृशं
	सु. वै. ताम्बूलवर्गः P. 136 V. 11	सुतालु	सतालु
64	बृ. सं. Ch. LXXVII V. 35	ऊर्जं	ओजं

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	बृ. नि. Part II दिनचर्या P. 313	ऊर्जं	ओजं
	सू. मु. P. 402 V. 132 वराहमिहिरस्य	ऊर्जां मेक मपरान् स्वगुणान्	ओजं मेव मपरांश्च गुणान्
65	अ. स. सूत्रस्थाने Ch. III V. 36 L. 2, V. 37 L. 1	रक्तपित्तक्षतक्षीण च तत्	ताम्बूलं क्षतपित्तास्र अपि
	अ. हृ. सूत्रस्थाने Ch. II V. 7 P. 7		
	च.[1] P. 1079 V. 5 द्र. गु. P. 85 V. 15 प. वि. 1 Fo. 166 यो. र. स. Part I द्रव्याधिकारः P. 196 V. 1025 L. 2, V. 1026 L. 1 वाहटे	चापि शोषिणाम् रक्तपित्तक्षतक्षीण सृग्	शोषिणामपि — ताम्बूलं क्षतपित्तास्र —स्र—
	यो. र. 1 P. 36 V. 79 2 P. 56 V. 189	न हितं दन्तदुर्बलेक्षण- रोगिणाम् क्षतिनां रक्तपित्तिनाम्	क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कु- पितचक्षुषाम् अपथ्यं शोषिणामपि
66	वी. मि. 1 P. 487 आश्वलायनः	विषमूर्च्छोप- पाण्ड्वामयी कुष्ठातिसारी कृच्छ्री च	विषमूर्च्छाचोप- मुखगदी -के कष्टे तिमिरी
67	प. वि. 1 Fo. 166 यो. र. स. Part I द्रव्याधिकारः P. 196 V. 1026 L. 2, V. 1027 L. 1 तन्त्रान्तरे	बुभुक्षितः	क्षुधातुरः

[1] च. चक्रदत्तः। चक्रपाणिदत्तविरचितः with Hindi commentary, notes, introduction etc. by Pandit J. Tripathi, Chowkhamba, Banaras, 1939.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
L. 1	यो. र. 1 P. 36 V. 78	नातिसेवेत	नैव सेवेत
	L 1, 2 P. 56 V. 188	विरिक्तो न	सुविरक्तः
	L. 1	बुभुक्षितः	क्षुधातुरः
	वी. मि. 1 P. 487 आश्वलायनः	बुभुक्षितः क्षतश्च पित्ती क्षीराशी क्षीणी रूक्ष्यक्षिरोग्यपि	क्षुधातुरः प्रमेही मूत्रकृच्छ्रीच क्षीरमभ्यवहृत्य च
69	प. वि. 1 Fo. 166		
	यो. र. स. Part I द्रव्याधिकारः P. 196 V. 1030 L. 2, V. 1031 L. 1	पाण्डुत्वं दन्तदौर्बल्य-मक्षिरोगं बलक्षयम् ।	दन्तदौर्बल्यपाण्डुत्व-नेत्ररोगबलक्षयान् ।
	महापाठशुद्धौ	करोति मुखरोगांश्च ताम्बूलं चातिसेवनात्	वितनोत्यास्यरोगांश्च ताम्बूलमतिसेवितम्
	वी. मि. 1 P. 487 आश्वलायनः	पाण्डुत्वं दन्तदौर्बल्य-मक्षिरोगं बलक्षयम् । करोति मुखरोगांश्च ताम्बूलमतिसेवनात् ॥	दन्तदौर्बल्यपाण्डुत्व-नेत्ररोगबलक्षयान् वितनोत्यास्यरोगांश्च ताम्बूलमतिसेवितम्
	स. स्मृ. 2 Fo. 25 स्मृ.[1] प्र. आश्वलायनः डु. वै. P. 137 V. 15	तनोति पार्श्वरोगांश्च	वितनोत्यास्यरोगांश्च
71 L. 2	आ. भू. P. 308 भोजनकुतूहले	ऽनिशं नैव भक्षयेत्	दिवा न तु खादयेत्
	आचा. P. 342 पारिजाते आश्वलायनः	ऽनिशं भक्षयेत्	दिवा खादयेत्
	भो. कु. Part I Fo. 80	ऽनिशं नैव भक्षयेत्	दिवा न तु खादयेत्

[1] स्मृ. प्र. स्मृतिप्रकाशः of Haribhāskara Agnihotrī (C. A. D. 1675) Ms. No. 161 of Viś I in the Govt. Mss. Library at the B. O. R. Institute Poona. References taken from Prof. P. K. Gode's article on "Studies in the History of Tāmbūla—The attitude of Hindu Dharma-Śāstra towards Tāmbūla-bhoga." Vide Journal of the Oriental Institute Baroda. Vol. I, No. 3, p. 274. March 1952.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
,,	वी. मि. 1 P. 487 आश्वलायनः	ऽनिशं भक्षयेत्	दिवा खादयेत्
,,	स. स्मृ. 2 Fo. 25	भक्षयेत्	खादयेत्
,,	स्मृ. प्र. आश्वलायनः	ऽनिशं भक्षयेत्	दिवा खादयेत्
72	आचा. P. 342 पारिजाते वसिष्ठः	यतिश्च ब्रह्मचारी च स्यान् मेलनं	ब्रह्मचारी यतिश्चैव तं मिलितं
	वी. मि. 1 P. 487 वसिष्ठः	यतिश्च ब्रह्मचारी च मांसतस्तुल्यं मेलनं	ब्रह्मचारी यतिश्चैव मांसतुल्यं तं मिलितं
	स. स्मृ. 2 Fo. 25	यतिश्च ब्रह्मचारी च मेलनं	ब्रह्मचारी यतिश्चैव मिलितं
	स्मृ. प्र. वसिष्ठः	यतिश्च ब्रह्मचारी च स्यान् मेलनं	ब्रह्मचारी यतिश्चैव तं मिलितं
79	रा. नि. P. 131 V. 6	फणिलता भक्ष्यपत्री सा स्तोमस्थान नानाकारं कार्ये गुणे च कार्ये गुणैश्च	पर्णलता भक्ष्यवल्ली सा च स्तोमाख्यान नानाकार्यं कार्ये गुणे च ,,
	श. क. II P. 850 on नागवल्ली राजनिघण्टौ	नानाकारं	नानाकार्यं
80	रा. नि. P. 131 V. 8 शा. नि. P. 255 राजनिघण्टौ	— —	— —
81	भा. नि. P. 172 रा. नि. P. 131 V. 9 श. क. II P. 850 on नागवल्ली राजनिघण्टौ	सुरसा सरसा रसा	च सरा च सरा सरा

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	शा. नि. P. 255	सुरसा	च सरा
82	नि. र. Part I P. 11	स्यादम्ल तीक्ष्णा तथोष्णा विकोपनी बर्हणी	स्वाद्वम्ल रूक्षा ततोष्णा विकोपिनी बर्हिणी
	रा. नि. P. 131 V. 10	स्यादम्ल तीक्ष्णा तथो	स्वाद्वम्ल रूक्षा ततो
	श. क. II P. 850 on नागवल्ली राजनिघण्टौ	स्यादम्ल तीक्ष्णा बर्हणी	स्वाद्वम्ल रूक्षा
	शा. नि. P. 255	स्यादम्ल तीक्ष्णा तथो विकोपनी	स्वाद्वम्ल रूक्षा ततो विकोपिनी
83	भा. नि. P. 172 राजनिघण्टौ	सातसी रुष्णा पाचिनी गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा	सप्तली रूक्षा पाचनी कुष्ठोदरहराऽऽध्मानं नाशयेद्रुचिदीपनी
	रा. नि. P. 131 V. 11	सातसा रुष्णा गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा	सप्तली रूक्षा कुष्ठोदरहराऽऽध्मानं नाशयेद्रुचिदीपनी
	श. क. II P. 850 राजनिर्घण्टः	सप्तमी रुष्णा गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा	सप्तली रूक्षा कुष्ठोदरहराऽऽध्मानं नाशयेद्रुचिदीपनी
	शा. नि. P. 255	सातसी –रुष्णा गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा	सप्तली रूक्षा कुष्ठोदरहराऽऽध्मानं नाशयेद्रुचिदीपनी

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
84	रा. नि. P. 131 V. 12	जूर्णा रसाऽतिरुच्या करातिबल्या	जीर्णा रसा रुच्या करातिरुच्या
	श. क. II P. 850 राजनिर्घण्टः	चूर्णा च वल्या	जीर्णा -तिरुच्या
L. 2	शा. नि. P. 255 L. 1	जूर्णा रसातिरुच्या	जीर्णा रसा रुच्या
L. 3	,, L. 2	—	—
L. 4	,, L. 3	सन्दीपना -तिवल्या	सन्दीपनी -तिरुच्या
L. 1	,, L. 4	विरेचनी वक्त्रसुगन्धिकारिणी	गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा
85	नि. र. Part I P. 117	नाम्नान्याम्लरसा स्त्री वर्धनी स्थिता	नाम्ना याम्लरसा श्री वर्धिनी स्मृता
	रा. नि. P. 131 V. 13	नाम्नाऽन्या स्त्री स्थिता विबन्धजिच्च कथिता विबन्धपित्तकफहा	नाम्ना या श्री स्मृता विबन्धजिच्च कथिता विबन्धजिच्च कथिता
	श. क. II P. 850 on नागवल्ली। राजनिर्घण्टः	याम्लसरा ज्ञेया स्थिता	याम्लरसा राज्ञां स्मृता
	शा. नि. P. 255	नाम्नाऽन्या स्त्री विवर्धनी स्थिता	नाम्ना या श्री विवर्धिनी स्मृता
86	नि. र. Part I P. 117	अन्घ्रे पट्टलिका	अङ्घ्रि पुष्कलिका

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	रा. नि. P. 132 V. 14	आन्ध्रे पट्ठलिका	अङ्घ्रिपुष्कलिका
	श. क. Kāṇḍa II P. 851 on नागवल्ली राजनिर्घण्टः	अन्घ्रि पित्तहृत्	अङ्घ्रि पित्तकृत्
	शा. नि. P. 256	अन्ध्रे पट्ठलिका	अङ्घ्रिपुष्कलिका
87	रा. नि. P. 132 V. 15	ह्वेसणीया कटुः	द्वैसणी कटुका
	श. क. Kāṇḍa II P. 857 on नागवल्ली राजनिर्घण्टः ।	द्वैषणीया कटुः कटुदीपन	द्वैसणी कटुका कटुर्दीपन
	शा. नि. P. 256	ह्वेसणीया कटुस्तीक्ष्णा	द्वैसणी कटुका तीक्ष्णा
88	भा. नि. P. 173	त्रोटित दायि विष्टम्भि जल पोषित तच्चेच्चिरात् त्रोटितं रुचिकृद्वर्ण्यं	शोधित दाह विष्टम्भ जन योषित तच्चेच्चिन्नोच्चितं रुचिरं बल्यं
	रा. नि. P. 132 V. 16	त्रोटित जाड्यावहं दायि विष्टम्भि जल पोषित तच्चेच्चिरात् त्रोटितं रुचिकृद्वर्ण्यं	शोधित जाड्यापहं दाह विष्टम्भ जन योषित तच्चेच्चिन्नोच्चितं रुचिरं बल्यं
	श. क. P. 605 on ताम्बूलम् ।	त्रोटित वातारोचक कान्ति जल योजित तच्चेत्त्रिरात्रोषितं	शोधित दाहारोचक वान्ति जन योषित तच्चेच्चिन्नोच्चितं

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	शा. नि. P. 256	त्रोटित	शोधित
		दायि	दाह
		विष्टम्भि	विष्टम्भ
		जल	जन
		पोषित	योषित
		तच्चेच्चिरात् त्रोटितं	तच्चेच्चिन्नोच्चितं
		रुचिकृद्वर्ण्यं	रुचिरं बल्यं
89	ध. नि. P. 131 V. 5		
	रा नि. ,, ,,		
	शा. नि. P. 256		
90	भा. नि. P. 173	पर्णस्य	पर्णं तु
		तस्यास्रहृद्रसः	तस्यास्यहृद्भवाः
		शीर्णत्वग्दोषदन्तास्य	शीर्णत्वाद्दोषदं तस्य
		रोगकृत् तु सितासितम् ।	भक्षिते तु सितासिते
	रा. नि. P. 132 V. 18	तस्यास्रहृद्रसः	तस्यास्यहृद्भवाः
		शीर्णं त्वग्दोषदं	शीर्णत्वाद्दोषदं
		च शितं सदा	तु सितासिते
	शा. नि. P. 257	पर्णस्य	पर्णं तु
		तस्यास्रहृद्रसः	तस्यास्यहृद्भवाः
		शीर्णं त्वग्दोषदन्तास्य	शीर्णत्वाद्दोषदं तस्य
		रोगकृत् तु सितासितम्	भक्षिते तु सितासिते
91	प. वि. 1 Fo. 31	तिक्तं	कटु
		पाकरसाषणम्	पाकरसोषणम्
	2 Fo. 44	तिक्तं	कटु
	,, 3 P. 110 V. 473 (ओषधिवर्गः)	तिक्तं	कटु
92	प. वि. 1 Fo. 31		
	,, 2 Fo. 40	वातास्य	वातास्र
	,, 3 P. 110 V. 474 (ओषधिवर्गः)		

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
93	रु. र. Fo. 11 V. 132	गएड	फएडु
94	नि. र. P. I. P. 315	गुणवज्ज्ञयम् अन्यद्धीन- मतम्	गुणवद् वेद्यम् अन्याधीन स्मृतम्
94	भा. प्र. Ch. V. P. 135 V. 186	तनु पाएडुरम् अन्यद्धीन-	तनुपाएडुरम् अन्याधीन-
	यो. र. 2 P. 55 V. 178 1 P. 35 V. 68	तनु पाएडुरम् अन्यद्धीन मतम्	तनुपाएडुरम् अन्याधीन स्मृतम्
95	रा. नि. P. 103 V. 72	सोष्णकत्तारः	सोष्णकः त्तारः
96	,, P. 103 V. 7.	सेरी च कषायाम्ला	खेचरी कषायाल्प-
97	,, P. 103 V. 75	तैल्वनं	नैल्वतं
98	,, P. 103 V. 76	गुहागरं कषायं द्रावकं	गुहारं विपाके द्रावणं
99	,, P. 103 V. 77	पित्तहृत्	पित्तकृत्
100	,, P. 103 V. 78	चेडल, चेडलि	चौडलि
101	,, P. 103 V. 79	कोङ्करो विष्टम्भदामामयहारि also	होसणे वल्ल विष्टम्भतुन्दामयहारि
102 L. 1-2 ,, L. 3	,, P. 103 V. 80 ,, V. 8:	मलशोधनम्	मलनाशनम्
103	,, P. 103 V. 103	तत्पर्णोनायुतं शोषम्। शोफम् also in the ft. notes.	पर्णोतो युज्यते शोफम्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
104	प. वि. 1 Fo. 31	—	—
	2 ,, 41	—	—
	3 P. 111 V. 476	—	—
105	प. वि. 1 Fo. 31	—	—
	,, 2 ,, 41	—	—
	,, 3 P. 111 V. 477	आर्द्रं दृष्ट्यग्निबलकृत् स्विन्नं	आर्द्रं तु दृष्ट्यग्निं वृद्धिकृत् स्निग्धं
105 L. 1	म. नि. 1 P. 83 V. 167/1	तद् वह्निदृष्टिहरं	तु दृष्ट्यग्निं वृद्धिकृत्
105	सु. वै. P. 138 V. 21	दृष्ट्यग्निवधकृत्	दृष्ट्यग्निं वृद्धिकृत्
106	प. वि. 1 Fo. 31	वातलम् वामलार्द्रं कफपित्तहृत्	वातुलम् बलार्द्रं कफपित्तनुत्
	,, 2 Fo. 41	छिन्न वातलम् बालार्द्र (द्रं) कफपित्तहृत्	स्विन्न वातुलम् बलार्द्रं कफपित्तनुत्
	,, 3 P. 112 V. 478	स्विन्नं पूगं पक्वशुष्कं वातलम् बालार्द्रं पित्तहृत्	स्विन्नपूगं पक्वं शुष्कं वातुलम् बलार्द्रं पित्तनुत्
	सु. वै. ताम्बूलवर्गः P. 138 V. 21/3 & 22/1	वातलम् बालार्द्रं पित्तहृत्	वातुलम् बलार्द्रं पित्तनुत्
107	प. वि. 1 Fo. 31	—	—
	2 ,, 41	पूगं स्यात्	पूगस्य
	3 P. 112 V. 479	,,	,,
	म. नि. 1 P. 83 V. 168	,, दृढमध्येष्टं तद्धि हिमम् देशाविभेदेन दोषनुत्	,, दृढमध्यं यच्छ्रेष्ठं हि तत् देशादिभेदेन दोषजित्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	सु. वै. P. 138 V. 22/2-23/1	पूगं स्यात् हृत्	पूगस्य जित्
108 L. 1	प. वि. 3 P. 112 V. 479	कृमिकृत्	कृमिहृत्
	म. नि. 1 P. 83 V. 169/1	,,	,,
109	नि. र. Part I P. 315	पूगं गुरु पित्तनुत्	पूगीयुगं पित्तहृत्
	बृ. नि. P. 695	पूगं गुरु नुत्	पूगीयुगं हृत्
	बृ. यो. XXXI तरङ्गः V. 65 P. 152	पूगं गुरु जित्	पूगीयुगं हृत्
	भा. प्र. P. 135 V. 187	पूगं गुरु नुत्	पूगीयुगं हृत्
	भा. नि. P. 402 V. 49	पूगं गुरु जित् मेहनं	पूगीयुगं हृत् मोहनं
	भो. कु. P. I Fo. 41	पूगं गुरु वृष्यं	पूगीयुगं रूक्षं
	म. नि. 1 P. 83 V. 166.	पूगं गुरु जित्	पूगीयुगं हृत्
	यो. र. 2 P. 25 V. 93 L 2 94/1	पूगं गुरु जित्	पूगीयुगं हृत्
	शा. नि. P. 608 भावप्रकाशे	पूगं गुरु जित्	पूगीयुगं हृत्
	ह. नि. P. 162 V. 49	पूगं गुरु जित्	पूगीयुगं हृत्
110	बृ. यो. P. 152 V. 66	तद् -करं सरम् त्रिदोषहृत् सर्व तच्छेदांस्तद्वदादिशेत्	तु -हरं परम् दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	भा. नि. P. 402 V. 50	तद् स्मृतम्	तु परम्
	भो. कु. P. I Fo. 41	स्मृतम्	परम्
	म. नि. P. 83 V. 167	तद् स्निग्धं त्रिदोषहृत् सर्वं पक्वं शुष्कं तु वातुलम्	तु स्विन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम्
	यो. र. 2 P. 25 V. 94/2 95/1	-करं सरम् त्रिदोषहृत् सर्वं तद्भेदांस्तद्वदादिशेत्	-हरं परम् दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम्
	शा. नि. P. 608 भावप्रकाशे	स्मृतम्	परम्
	हृ. नि. P. 162 V. 50	तद् स्मृतम्	तु परम्
111	सु. वै. P. 138 V. 20	पूर्णानि	(योग्यानि)
113	आचा. P. 340	पूगफलैः क्रमात् लाभोऽलाभः	पूगैः फलानि च लाभालाभौ
	ज्यो. नि. P. 235 V. 12	पूगीफलैः क्रमात्	पूगैः फलानि च
	भो. कु. P. II Fo. 67	पूगफलैः क्रमात्	पूगैः फलानि च
	वी. मि. 1 P. 486 (वसिष्ठ : ?)	पूगफलैः क्रमात् लाभोऽलाभः	पूगैः फलानि च लाभालाभौ
	,, 4 P. 220	फलं क्रमात्	फलानि च
	स. स्मृ. 2 Fo. 25	पूगीफलैः क्रमात् आधिः	पूगैः फलानि च आयुः
114	रा. नि. P. 132 V. 20	अर्काह्वयं शोफघ्नं शैलाह्वयं शुक्त्यादिजं	अर्काह्वजं शोषघ्नं शैलाह्वजं शुक्त्यादिकं
116	रु. र. Fo. 11 V. 133	—	—

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
118	सु. वै. P. 148	मुस्ता	वल्ला
119	,, ,,	भागं	भागा
120	,, ,,	भागकं कुङ्कुमकेसराणां प्रमाणा	भागिकं केसरकुङ्कुमानां प्रमाणाम्
121	,, ,,	हन्त्यन्नजीर्णं	भुक्तान्नजारा
122	रु. र. Fo. 11. P. 134	मलयेन्दु नाभिं	मलयेंद्रु नाभिः
123 L. 1 a L. 2 b L. 3	वृ. यो. तरङ्ग XXXV P. 205 V. 16/2 17/1	व्रणुत् च्वित्र कफापहः	व्रणान् श्वित्र कपान् हरेत्
123	भा. नि. P. 476 V. 31/2, 32	मेदोघ्नः	मेंदघ्नः
,, L. 1 a L. 2 b L. 3	म. नि. 1 P. 68 V. 48	कफान् (ञ्) जयेत्	कपान् हरेत्
123	शा. नि. P. 672 भावप्रकाशे	मेदोघ्नः कफान्	मेदघ्नः कपान्
,,	ह. नि. P. 146 V. 30/2, 31	मेदोघ्नः कफान्	मेंदघ्नः कपान्
124	रा. नि. P. 12 V. 39	व्रणोत्थ भूतघ्नः	व्रणोऽस्थ भूतहरः
125	प. वि. 1 Fo. 76 ,, 2 ,, 108 ,, 3 P. 239 V. 909	— — ज्वर	— — विष
	भा. नि. P. 121 V. 8	कस्तूरिका कटुस्तिक्ता दोषहृत्	कस्तूरी कटुका तिक्ता शोषहा

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	शा. क. Vol. II P. 71 कस्तूरी.—quoted from भावप्रकाश	शोषहृत्	शोषहा
	शा. नि. P. 10 भावप्रकाशे	शोषहृत्	शोषहा
	ह. नि. P. 51 V. 8/2 V. 9/1	कस्तूरिका कटुस्तिक्ता शोषहृत्	कस्तूरी कटुका तिक्ता शोषहा
126	प. वि. 1 Fo. 76 ,, 2 ,, 108 ,, 3 P. 239 V. 909	मदनीमदा मदनीमदः मदनी मदः मार्गोदया मृगमया मृगाण्डजा	मदिनीमदः मदिनीमदः मदिनीमदः मार्गो दर्पो मृगमदः मृगाण्डजः
127	रा. नि. P. 100 V. 46	गन्धचेलिका मार्जाली	गन्धकेलिका मार्जारी
128	,, P. 100 V. 47	सहस्रवेधी कामानन्दा	सहस्रवेधी कामागन्धा
129 L. 1	रा. नि. P. 100 V. 48 L. 1	श्यामली काममोदी च	श्यामला मोदिनी चैव
L. 2-3	ध. नि. P. 100 V. 30	कफ वाता	मुख बन्धा
	भो. कु. P. I Fo. 52	रोगनुत कफ गन्धा	रोगजित् मुख बन्धा
130	भो. कु. P. I Fo. 53	कामरूपेऽपि	कामरूपे च
	रा. नि. P. 100 V. 48	—	—
	वी. मि. 4 P. 270-71 निघण्टुराजे	—	—
	शा. नि. P. 7 -राजनिघण्टौ	—	—
131 L. 1-2	भा. नि. P. 121 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	—	—

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla mañjarī
	भो. कु. P. I Fo. 53	क्रमदशादोषातितीक्ष्णोज्झिता. पद्मत्यादि श्रूयते	क्रमवशादेषा क्षितीशोचिता पत्तत्यादि स्तूयते
	रा. नि. P. 100 V. 49		
	वि. मि. 4 P. 271 निघण्टुराजे	कुलित्था देशात् पत्तान्त्यादि	कुलत्था एषा पत्तत्यादि
L. 1-2	शा. नि. P. 7 राजनिघण्टौ	कुलित्था	कुलत्था
132	भा. नि. P. 121 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	सदृशा कुलित्थिकाभा पिण्डिकाख्या नायिकाख्या	सदृशी कुलित्थिकायाः सिद्धिकाख्या नायिका सा.
	भो. कु. P. I Fo. 53	धूम्राकृतिस्तु कपिला कुलत्थका च पिण्डका स्यात् नाधिका	चूर्णाकृतिस्तु तिलका कुलत्थिकायाः सिद्धिकाख्या नायिका
	रा. नि. P. 100 V. 50	कुलित्थिका च पिण्डिकाख्या	कुलित्थिकायाः सिद्धिकाख्या
	वी. मि. 4 P. 271	कुलित्थका हि पिण्डका स्यात्	कुलित्थिकायाः सिद्धिकाख्या
	शा. नि. P. 8 राजनिघण्टौ	कौलित्थ सदृशा कुलत्थका च पिण्डिकाख्या नायिकाख्या	कौलत्थ त्थकायाः सिद्धिकाख्या नायिका सा.
133	भो. कु. P. I Fo. 53	तिक्ता स्वादे तोलनैव विसर्प सा कस्तूरी	या सा तिक्ता तोलनेन कस्तूरी सा

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	रा. नि. P. 100 V. 51	स्वादे	या सा
		तोलने च	तोलनेन
	वी. मि. 4 P. 271 निघण्टुराजे	तिक्ता स्वादे	या सा तिक्ता
		तोलने च	तोलनेन
		मेयात्	मीयात्
		योग्या	भोग्या
	शा. नि. P. 8 राजनिघण्टौ	स्वादे	या सा.
134	च. P. 368 quoted in foot-notes on verse 297	परिमलं	भृशतरं
		पिङ्गराभा	कुञ्जराभा
		परिलघुतुलना	लघुपरितुलिता
		या	स्यात्
		भस्मतवं नैति दग्धा	दग्धा नो याति भस्म
		मिसिमिसि	चिमिच्चिमि
		तु चान्ते	हुताशे
		भद्रा	शुद्धा
		लोभनीया	शोभनीया
		वरमृग	मृगवर
	प. वि. 1 Fo. 76	पिङ्गलाभा	कुञ्जराभा
		नायाति	नो याति
		चिमच्चिम	चिमिच्चिमि
		हुतान्ते	हुताशे
		वरमृग	मृगवर
	,, 2 Fo. 109	पिङ्गलाभा	कुञ्जराभा
		कटूष्णा	कटुर्वा
		हुतान्तो (न्ते)	हुताशे
		वरमृग	मृगवर
	,, 3 P. 240 V. 911	पिङ्गराभा पिङ्गलाभा also	कुञ्जराभा
		कटूष्णा	कटुर्वा
		लघुः	लघु
		चिमिच्चिमी	चिमिच्चिमि
		वरमृग	मृगवर

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	वी. मि. 4 P. 271 निघण्टुस्त्रजे	नूनं	गन्धं
		परिमलं	भृशतरं
		पिञ्जराभा	कुञ्जराभा
		लघुरथ तुलिता	लघु परितुलिता
		या	स्यात्
		दाहं या नैति वह्नौ	दग्धा नो याति भस्म
		वरमृग	मृगवर
	सु. वै. P. 140 V. 28	पिङ्गलाभा	कुञ्जराभा
		कटूष्णा	कटुर्वा
		चैव सा स्यात्	चिक्कणा स्यात्
		भूतिं	भस्म
		चर्मगन्धं	चर्मगन्धा
		हुतान्ते	हुताशे
135	भा. नि. P. 121 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	हरति परिमलैः	अपहरति मदं
		वर्णतः पिञ्जराभा	सिन्धुराणां च वर्णे
		चिमिचिमि कुरुते	शिमिशिमिति चिरम्
	भो. कु. P. I Fo. 53	वर्णैः	वर्णे
		मृदिता	तुलिता
		चिमिचिमिति	शिमिशिमिति
		योग्या	भोग्या
	रा. नि. P. 100 V. 52	धत्ते	वर्णे
	शा. नि. P. 8 राजनिघण्टौ	हरति परिमलैः	अपहरति मदं
		वर्णतः पिञ्जराभा	सिन्धुराणांच वर्णे
		चिमिचिमि कुरुते	शिमिशिमिति चिरं
136	सु. वै. P. 139 V. 27	गुरुः	गुरु
		रोगापहन्त्री	दोषापहन्त्री
		वमथु	वमतु
		क्षुरणा	तृष्णां
137	भा. नि. P. 121 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	मन्दगन्धयुता	मन्दगन्धा
		बहल	बहुल

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	भो. कु. P. I Fo. 53	रोहिणि मन्दगन्धयुता कामरते वा बहु	रोगिणि च मन्दगन्धा कामातुरे च बहुल
	रा. नि. P. 100 V. 53	मन्दगन्धयुता बहल	मन्दगन्धा बहुल
	वी. मि. 4 P. 272	मन्दगन्धयुता बहल	मन्दगन्धा बहुल
	शा. नि. P. 8 राजनिघण्टौ	मन्दगन्धयुता बहल	मन्दगन्धा बहुल
138	प. वि. 1 Fo. 76 2 ,, 109 3 P. 241 V. 912	— — —	— — —
	भा. नि. P. 122 quoted in विमर्श	तदवस्थं चिन्तनीयं	तदवश्यं चिन्तनीया
	भो. कु. Part 1 Fo. 53	—	—
	वी. मि. 4 P. 271 वृन्दे तु विशेषः ।	स्थापयित्वा चिन्तनीयं सरक्तं	स्थापनीया चिन्तनीया च रक्तं
	शा. नि. P. 9 quoted from का ? (काशीराजनिघण्टु ?)	तदवस्थं चिन्तनीयं	तदवश्यं चिन्तनीया
	सु. वै. P. 140 V. 29	—	—
139	भा. नि. P. 121 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	वहति या वसोऽन्तः रूक्षणं नैव सेव्या	दहति याद्रसोन्तः रूक्षतां चैव सद्यः
	भो. कु. P. 1 Fo. 53	कस्तूरी वहति पाथसोऽन्तं नैव सेव्या	या स्निग्धा दहति याद्रसोन्तः चैव सद्यः

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla mañjarī
	रा. नि. P. 100 V. 5	वहति पाथसोऽन्तः नैव सेव्या	दहति याद्रसोन्तः चैव सद्यः
	वी. मि. 4 P. 271 निघण्टुराजे	धूम्रगन्धा वहति पाथसोऽन्तः नैव सेव्या	धूमगन्धा दहति याद्रसोन्तः चैव सद्यः
	शा. नि. P. 9 quoted from राजनिघण्टु	वहति या वसोऽन्तः रूक्षणं नैव सेव्या	दहति याद्रसोन्तः रूक्षतां चैव सद्यः
140	रा. नि. P. 100 V. 5	मलिनोऽस्तु स्मरमण्डनैक	मलिनस्तु स्वरमण्डनक
	शा. नि. P. 9 राजनिघण्टौ	मलिनोऽस्तु स्मरमण्डनैक	मलिनस्तु स्वरमण्डनैक
142	प. वि. 1 Fo. 76	कपिल	पिच्छल
	,, 2 ,, 108	,, नैव	,, चैव
	,, 3 P. 240 V. 910	कपिल ह्यधमा मता	पिच्छल त्रिविधा मता
	भा. नि. P. 121 V. 6	कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक् काश्मीरे कपिलच्छाया स्मृता	काश्मीरे पिच्छलच्छाया नैपाली चैव लोहिता कामरूपोद्भवा कृष्णा मता
	भो. कु. P. I Fo. 53	कपिल	पिच्छल
143	प. वि. 1 Fo. 76	छेदनी बस्त्यास्य	 बस्त्यार्ति
	2 ,, 109 3 P. 241 V. 913	छेदनी ,, बस्त्यास्य	छेदिनी ,, बस्त्यार्ति
L. 2-3	भा. नि. P. 122 V. 9	छेदनी बस्त्यास्यरोगहृत्	छेदिनी बस्त्यार्तिरोगजित्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	भो. कु. P. 1 Fo. 53	बस्त्यास्य	बस्त्यार्ति
L. 2-3	ह. नि. P. 51 V. 9/2 10/1	बस्त्यास्यरागहृत्	बस्त्यार्तिरोगजित्
144	यो. र. 1 P. 64 ,, 2 P. 94	हिक्कानाहहरं परं कफहरं नृणां तत्तद्रोग–	हिध्मानाहनिरन्तरं कफमरुन्नृणा तत्तद्दोष–
	र.[1] भा. P. 53 V. 25	सिद्धं हिक्का कफहरं भ्रूणां	शुद्धं हिध्मा कफमरुन्नृणा
145	वैद्या. द्वितीयेऽलङ्कारे V. 4.		
146	पा.[2] सं. Ch. 57 V. 83 P. 631 quoted from रससारपद्धति	घनत्तमम् वर्णाढ्यं रूपं नवगुणं भवेत्	च यत्त्तमम् वर्ण्यार्घ्यं तारपत्रगुणा नव
	बृ. यो. XLI तरङ्ग P. 236 V. 24/2, 25/1	घन वर्णाढ्यं	च यत् वर्ण्यार्घ्यं
	भा. नि. धातुवर्गः P. 513 V. 21	घन वर्णाढ्यं रूप्यं नवगुणं शुभम्	च यत् वर्ण्यार्घ्यं तारपत्रगुणा नव
	यो. र. 1 P. 64 V. 1 2 P. 95 V. 1	वर्णार्घ्यं तारमत्र गुणान्वितम् तारपत्रगुणा नव	वर्ण्यार्घ्यं तारपत्रगुणा नव
	र. भा. P. 65 V. 34	दाहच्छेदे घनत्तमम् स्वर्णादिरहितं स्वच्छं तारं नवगुणं शुभम्	दाहे छेदे च यत्त्तमम् वर्ण्यार्घ्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारपत्रगुणा नव

[1] रसेन्द्रभास्करः। लक्ष्मीनारायणशर्मविरचितः। भाषाटीकासमेतः। Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Bombay. Śaka 1832.

[2] पारदसंहिता—Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Bombay. Śaka 1838.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	श. क. Kāṇḍa IV P. 175 on रूप्यम् quoted from भावप्रकाश	दाहच्छेदघनक्षयम् स्वर्णाद्यं } वर्णाढ्यं } रूप्यं नवगुणं शुभम् } तारे नवगुणं स्मृतम् }	दाहे छेदे च यत्क्षमम् वर्णाभ्यं तारपत्रगुणा नव
	शा. नि. P. 713	घनक्षमम् वर्णाढ्यं रूप्यं नवगुणं शुभम्	च यत्क्षमम् वर्ण्याभ्यं तारपत्रगुणा नव
	ह. नि. धातुरसरत्न- विषवर्गः P. 181 V. 18	घनक्षमम् वर्णाढ्यं रूप्यं नवगुणं शुभम्	च यत्क्षमम् वर्ण्याभ्यं तारपत्रगुणा नव
147	पा सं. Ch. 57 V. 82 P. 631 quoted from रससारपद्धतिः	रक्तपीतं दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम्	रक्तपित्त दाहे छेदे च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः
	बृ. यो. XLI तरङ्ग P. 236 V. 25/2, 26/1	रक्तं पीतं दाहच्छेदघनैर्नष्टं	रक्तपित्त दाहे छेदे च यन्नष्टं
	भा. नि. धातुवर्गः P. 513 V. 22	कठिनं कृत्रिमं रक्तं पीतदलं दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम्	कृत्रिमं कठिनं रक्तपित्तदलं दाहे छेदे च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः
	यो. र. 1 P. 64 V. 2 2 P. 95 V. 2	रक्तपीत–	रक्तपित्त–
	र. भा. P. 55 V. 35	कठिनं कृत्रिमं रक्तं पीत– दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम्	कृत्रिमं कठिनं रक्तपित्त दाहे छेदे च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः
	श. क. Kāṇḍa IV P. 175 on रूप्यम् quoted from भावप्रकाश	कठिनं कृत्रिमं रक्तं पीतं दलं दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम्	कृत्रिमं कठिनं रक्तपित्तदलं दाहे छेदे च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	शा. नि. P. 713	कठिनं कृत्रिमं रक्तपीतदलं घनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम्	कृत्रिमं कठिनं रक्तपित्तदलं च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः
	ह. नि. धातुरस-रत्नविषवर्गः P. 181 V. 19	कठिनं कृत्रिमं रक्तं पीतदलं दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम्	कृत्रिमं कठिनं रक्तपित्तदलं दाहे छेदे च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः
148 L. 1	प. वि. 3 ओषधिवर्गः। P. 107 V. 465	मधुरस्निग्धमज्जकम्	मधुरं स्निग्धमज्जकम्
L. 2-3	भा. नि. फलवर्गः P. 441 V. 124	—	—
L. 3	भो. कु. Part I Fo. 45	वाताम–	वाताद–
L. 2-3	शा. नि. P. 572 quoted from भावप्रकाश	—	—
L. 2-3	ह. नि. आम्रादि-फलवर्गः P. 173 V. 120	स च शुक्रकृत्	शुक्रकृद् गुरुः
149	भा. नि. फलवर्गः P. 441 V. 125	मधुरा वृष्या पित्तानिलापहा स्निग्धोष्णा नेष्टा	मधुरो वृष्यः पित्तमलापहः स्निग्धोष्णः श्रेष्ठो
	भो. कु. Part I Fo. 45	वाताम पित्तानिलापहः	वाताद पित्तमलापहः
	शा. नि. P. 573 quoted from भावप्रकाश	मधुरा वृष्या पित्तानिलापहा स्निग्धोष्णा नेष्टा	मधुरो वृष्यः पित्तमलापहः स्निग्धोष्णः श्रेष्ठो
	ह. नि. आम्रादि-फलवर्गः P. 173 V. 121	पित्तानिलापहः स्निग्धश्च नेष्टो	पित्तमलापहः स्निग्धोष्णः श्रेष्ठो

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
150 L. 1	ध. नि. P. 102 V. 37 L. 1	कोलकं	कङ्कोलं
L. 1-2-3	रा. नि. P. 102 V. 69, 70/1	विद्वेष्यं स्थूलमरिचं माधवोचितम्	द्वेष्यं स्थूलमरीचं तु माधवोषितम् कोलं च
151	भा. नि. P. 163 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	वाताम	वातार्ति
	भो. कु. Part I Fo. 54	वातनिकृन्तनम्	वातार्तिकृन्तनम्
	रा. नि. P. 103 V. 70		
152	प. वि. 1 Fo. 79 2 Fo. 112 3 P. 252 V. 944		
	भा. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 163 V. 116	कक्कोलं तीक्ष्णोष्णं तिक्तं आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोग- कफवातामयान्ध्यहृत्	तिक्तोष्णं तीक्ष्णं कफानिलास्यदौर्गन्ध्य- हृद्रोगक्रामयान्ध्यजित्
	हृ. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 70 V. 115/2 116/1	तीक्ष्णोष्णं तिक्तं आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोग- कफवातामयान्ध्यहृत्	तिक्तोष्णं तीक्ष्णं कफानिलास्यदौर्गन्ध्य- हृद्रोगक्रामयान्ध्यजित्
153	भा. नि. P. 147 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	तृणास्रं	तृणास्तृक् लोहितं
	रा. नि. P. 96 V. 23	तृणास्रं	तृणास्तृक्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	श. क. Kāṇḍa II P. 642 on	तृणास्रक्	तृणास्तृक्
	तृणकुङ्कुमम् quoted from राजनिघण्टु	गन्धि तृणशोणितं	गन्धितृणं शोणितं
	शा. नि. P. 15 quoted from राजनिघण्टु	तृणास्रं	तृणास्तृक्
154	भा. नि. P. 147 quoted form राजनिघण्टु	—	—
	रा. नि. P. 96 V. 24	भास्वरं	भास्करं
	श. क. Kāṇḍa II P. 642 on	शोष	शोफ
	तृणकुङ्कुमम् quoted from राजनिघण्टु	भास्वरं	भास्करं
	शा. नि. P. 15	कण्डूति–	कण्डूर्ति–
155	यो. र. 1 P. 56 V. 1	रुचिरं	रुधिरं
		घुसृणं	घसृणं
		वरेण्यमसृणं	वरेण्यमरुणं
		कान्तं	कान्ति
		केशर–	केसर–
		गौरीवराङ्गीरितम्	गौरं कराङ्गीरितम्
	,, 2 P. 84 V. 1 राजनिघण्टे	रुचिरं	रुधिरं
		घुसृणं	घसृणं
		कान्तं	कान्ति
		केशर–	केसर–
		गौरीवराङ्गीरितम्	गौरं कराङ्गीरितम्
	रा. नि. P. 96 V. 21	घुसृणं	घसृणं
	श. क. Kāṇḍa II P. 134 on कुङ्कुमम्	रुचिरं	रुधिरं
		घुसृणं	घसृणं
		कान्तं	कान्ति
		केशरवरं	केसरवरं
156	प. वि. 1 Fo. 77	—	—
	2 ,, 109	—	—
	3 P. 244 V. 917	शिरोरोगक्रमीन्	शिरोरोगवमिक्रमीन्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
157	प. वि. 1 Fo. 77 2 ,, 109 3 P. 244 V. 918	— — —	— — —
	भा. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 146 V. 75	काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धितम् सूक्ष्मकेसरमारक्तं	कौङ्कुमं पुष्पमारक्तं गन्धवत् सूक्ष्मकेसरम् काश्मीरेषु च सञ्जातं
	ह. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 63 V. 74/2 75/1	काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत् सूक्ष्मकेसरमारक्तं पद्मगन्धं	कौङ्कुमं पुष्पमारक्तं गन्धवत् सूक्ष्मकेसरम् काश्मीरेषु च सञ्जातं पद्मगन्धि
158 L. 2	नि. आ. Part II P. 491 भावप्रकाशे	ईषत्पाण्डुरवर्णं त- दधमं स्थूलकेसरम्	आपाण्डुरं खरं चैव स्थूलकेसरमेव च
	प. वि. 1 Fo. 77 2 ,, 110 3 P. 244 V. 919	अपाण्डुरं ,, अतिस्थूलं केशरमेव	आपाण्डुरं ,, अतिस्थूल केसरमेव
L. 2	भा. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 146 V. 77/2	ईषत्पाण्डुरवर्णं तत् ह्यधमं स्थूलकेसरम्	आपाण्डुरं खरं चैव स्थूलकेसरमेव च
L. 2	यो. र. स. P. I द्रव्याधिकारः P. 199 V. 1051 गन्धयुक्तौ	आपाण्डरं	आपाण्डुरं
L. 2	ह. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 63 V. 77/1	ईषत्पाण्डुरवर्णं त- दधमं स्थूलकेशरम्	आपाण्डुरं खरं चैव स्थूलकेसरमेव च
159	नि. आ. Part II P. 491 भावप्रकाशे	कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् बाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् केतकीगन्धयुक्तं तत् मध्यमं सूक्ष्मकेसरम्	मधुगन्धि च विज्ञेयं पारसीकं तु कुङ्कुमम् बाह्लीकजातं विज्ञेयं कुङ्कुमं पाण्डुवर्णकम् केतकीगन्धसंयुक्तं सूक्ष्मकेसरशोभितम्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
L. 1-a 2-b 3	प. वि. 1 Fo. 77 2 ,, 110 3 P. 244 V. 920		
	भा. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 146 V. 77/1, 76	कुङ्कुमं पारसीके यत् मधुगन्धि तदीरितम् बाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं मतम् केतकीगन्धयुक्तं तत् मध्यमं सूक्ष्मकेसरम्	मधुगन्धि च विज्ञेयं पारसीकं तु कुङ्कुमम् बाह्लीकजातं विज्ञेयं कुङ्कुमं पाण्डुवर्णकम् केतकीगन्धसंयुक्तं सूक्ष्मकेसरशोभितम्
L. 1	यो. र. स. Part I द्रव्याधिकारः P. 199 V. 1051 L. 2 गन्धयुक्तौ	पारसीकजकुङ्कुमम्	पारसीकं तु कुङ्कुमम्
	ह. निः कर्पूरादिवर्गः P. 63	कुङ्कुमं पारसीके यत् मधुगन्धि तदीरितम् बाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं मतम् केतकीगन्धयुक्तं तत् मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्	मधुगन्धि च विज्ञेयं पारसीकं तु कुङ्कुमम् बाह्लीकजातं विज्ञेयं कुङ्कुमं पाण्डुवर्णकम् केतकीगन्धसंयुक्तं सूक्ष्मकेसरशोभितम्
160	सु. वै. ताम्बूलप्रकरणम् P. 141 V. 33	प्रबल हारी त्वग्जा षम	प्रभर हारि त्वग्जान् प्रमुखविष
161	सु. वै. ताम्बूलप्रकरणम् P. 142 V. 34		
162	रा. नि. P. 102 V. 65	जातीपत्री जातिकोशः सौमनसायिनी	जातिपत्री जातिकोशी सौमनसा इति
163	भो. कु. Part I Fo. 54 रा. नि. P. 102 V. 66	-कफ	—कृमि

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	शा. नि. P. 48 राजनिघण्टौ	–कफ	–कृमि
164	प. वि. I Fo. 78	सुमना पत्रिका सौमनशायिनी	सुमनःपत्रिका सौमनसायनी
	,, 2 Fo. 112	—	—
	,, 3 P. 252 V. 941	मालती पत्रिका	मालतीपत्रिका
165	प. वि. I Fo. 78	विशेषहा	विषापहा
	2 ,, 112	—	—
	3 P. 252 V. 942	—	—
	भा. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 140 V. 57	लघुः स्वादुः कटूष्णा	कटुस्तिक्ता लघूष्णा
	ह. नि. कर्पूरादिवर्गः P. 59 V. 56/2, 57/1	लघुः स्वादुः कटूष्णा	क स्तिक्ता लघूष्णा
166 L. 1	ध. नि. P. 102 V. 35 L. 1		
	प. वि. 1 Fo. 78	मालतीसुतम्	मालतीफलम्
	2 ,, 112	,,	
	3 P. 251 V. 938 L. 1	जातिफलं जातिशस्यं मालतासुतम्	जातीफलं जातिसस्यं मालतीफलम्
,, L. 1-2	रा. नि. P. 102 V. 67		
167	ध. नि. P. 102 V. 35/2 36/1	मदशौण्डं जातिशृङ्गं –जित	मदेशौण्डं जातिसुतं -नुत्
L. 1	प. वि. 1 Fo. 78	मदशौण्डं सौमनकं	मदेशौण्डं सौमनसं
	2 Fo. 112 3 P. 251 V. 938/2	मदशौण्डं	मदेशौण्डं

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
L. 2	भा. नि. P. 140 quoted in विमर्श from राजवल्लभ	-हृत्	-नुत्
,,	भो. कु. Part I Fo. 54	-जित्	-नुत्
,,	रा. नि. P. 102 V. 68/1	,,	,,
,,	शा. नि. P. 47 राजनिघण्टौ	-हृत्	,,
168 L. 1	ध. नि. P. 102 V. 36 L. 2	मेहघ्नं लघु वृष्यं च दीपनम्	दोषघ्नं वृष्यं दीपनदं लघु
L. 2	प. वि. 1 Fo. 78 2 ,, 112 3 P. 251 V. 939/1	— — जातिफलं	— — जातीफलं
L. 2	भा. नि. P. 139 V. 54 L. 2	तिक्तोष्णं	तीक्ष्णोष्णं
L. 1	,, P. 140 quoted in विमर्श	मेहघ्नं	दोषघ्नं
L. 1	भो. कु. P. I Fo. 54	रक्तातिसारमेहघ्नं दीपनकं	वातातिसारदोषघ्नं दीपनदं
,,	रा. नि. P. 102 V. 68 L. 2	मेहघ्नं लघु वृष्यं च दीपनम्	दोषघ्नं वृष्यं दीपनदं लघु
L. 2	शा. नि. P. 46 quoted from भावप्रकाश	रसं	रसे
L. 1	,, P. 47 quoted from राजनिघण्टु	वातातीसारमेहघ्नं	वातातिसारदोषघ्नं
L. 2	ह. नि. P. 59 V. 54 L. 1	लघुः	लघु
169	प. वि. 1 Fo. 78 2 ,, 112 3 P. 251 V. 939/2 940/1-2	कृष्णाता ,, –वैरस्यगलदौर्गन्ध्यकृष्णाताः	कृष्णाताम् ,, –वैरस्यं मलदौर्गन्ध्यकृष्णाताम्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	भा. नि. P. 139 V. 55 कर्पूरादिवर्गः	ग्राही –वैरस्यमद्य– कृष्णताः	हृद्यं वैरस्यं मल– कृष्णताम्
	शा. नि. P. 46 quoted from भावप्रकाश	ग्राही	हृद्यं
	ह. नि. P. 59 V. 54/2 55	ग्राही कृष्णताः	हृद्यं कृष्णताम्
170 L. 2-	ध. नि. P. 78 V. 47	कण्डु	कण्ठ
L. 1	नि. आ. P. II V. 477 शोढलः ।	–क्षये हिता	–कफापहा
L. 1	प. वि. 1 Fo. 79 2 ,, 113 3 P. 255 V. 952/2	 तृषापहा कृच्छ्राशः	कृच्छ्रार्श कफापहा कृच्छ्रार्श
L. 1	भा. नि. P. 142 V. 63	एला सूक्ष्मा कफश्वास– कासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत्	सूक्ष्मैला मूत्रकृच्छ्रार्श श्वासकासकफापहा
171	प. वि. 1 Fo. 79 2 ,, 113 3 P. 256 V. 954/1	रसे पित्ताग्निकृल्लघुः — रसे पित्ताग्निकृल्लघुः	रसेऽपि अग्निकृल्लघुः — रसेऽपि अग्निकृल्लघुः
	भा. नि. P. 141 V. 61	स्थूला च रसे चानिलकृल्लघुः	भद्रैला रसेऽपि अग्निकृल्लघुः
	शा. नि. P. 50 quoted from भावप्रकाश	स्थू.. रसे चानल–	भद्रैला रसेऽपि अग्नि–
	ह. नि. P. 60 V. 61	स्थूलैला रसे चानल–	भद्रैला रसेऽपि अग्नि–
172	प. वि. 1 Fo. 79 2 ,, 113	कास श्वास वमीः	श्वास कास वमीन्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	प. वि. 3 P. 256 V. 954/2-3	सूक्ष्मोष्णा कासवातास्र तुट् वमीः	रूक्षोष्णा कफपित्तास्र हृत् वमीन्
	भा. नि. P. 142 V. 61/2 62/1 शा. नि. P. 50 quoted from भावप्रकाश ह. नि. P. 50 V. 61/2 V. 62/1	रूक्षोष्णा कण्डूश्वासतृषापहा । हृल्लासविषवत्स्यास्य– शिरोरुग्वमिकासनुत् ।	रूक्षोष्णा रोचनी श्वास– कफपित्तास्रकासहा । हन्ति हृल्लासहृत्कण्डू– शिरोबत्स्यास्यरुग्वमीन् ।
173	सु. वै. P. 138 V. 19	मन्दानले पित्तगदेऽरुचौ च मधुरश्च ह्यरोचकं जातिकोशः	मन्देऽनले पथ्यमरोचके च मधुरस्य अरोचकं जातकोशः
174	नि. आ. P. II P. 478 quoted from राजनिघण्टु रा. नि. P. 79 V. 72	तिक्तमुक्तं सुगन्धि हारि स्थविरा गुणाढ्या	तिक्तमुष्णं सुगन्ध हारी स्थविरो गुणाढ्यः
	श. क. P. I P. 299 on एला quoted from राजनिघण्टु	सुगन्धि वान्ति	सुगन्ध बस्ति
	शा. नि. P. 52 राजनिघण्टु	सुगन्धि हारि	सुगन्ध हारी
175	भो. कु. P. I Fo. 54	भक्तरोचनम् तीक्ष्ण	भुक्तलोचनम् तीक्ष्णं
	रा. नि. P. 104 V. 86	भक्तरोचनम् also	भुक्तलोचनम्
	शा. नि. P. 44 क्वचित्	रोचनम्	लोचनम्
176	भा. नि. P. 141 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	श्वित्र– –नुत्	क्षय– –जित्

Serial No. o verse	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	रा. नि. P. 104 V. 8	–नुत्	–जित्
	शा. नि. P. 44 quoted from राजनिघण्टु	कासस्य दोषनुत्	कासास्रदोषजित्
177	प. वि. 1 Fo. 79	पाचनं	पवनं
		श्वासाध्म	श्वासाध्मा
	2 ,, 108	पाचनं	पवनं
	3 P. 253 V. 946	पाचनं	पवनं
178	नि. आ. P. I. P. 520 सोढलः		
	भा. नि. P. 141 quoted in विमर्श from चक्रदत्त-अग्नि-मान्द्यचिकित्सा	पिपासायां	पिपासयां
179 L. 2	च. P. 169 V. 15	जिह्वाकण्ठविशोधनम्	लवणार्द्रकभक्षणम्
	भा. नि.P. 11 V.50/2 51/1	शुण्ठ्यां	शुण्ठ्याः
L. 2	,, quoted in विमर्श from चक्रदत्त		
L. 1	भो. कु. P. 1 Fo. 77		
	श. क. P. 1 P. 190 on आर्द्रकम् quoted from भावप्रकाश		
L. 2	शा. नि. P. 113 P. 1194	जिह्वाकण्ठविशोधनम्	लवणार्द्रकभक्षणम्
180 L. 1	च. P. 169. V. 15	हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम्	रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्
	भा. नि. P. 11-12 V. 51-52	व्रणे	नव–
		निदाघशरदोः	निदाघे शरदि
	,, P. 12 quoted in विमर्श from चक्रदत्त-अग्निमान्द्यचिकित्सा	हृद्यं	रुच्यं

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
L. 1	भो. कु. P. I Fo. 77	—	—
L. 2-3	यो. र. 1 P. 17 V. 99	व्रणे	नव
	2 P. 26 V. 100	,,	,,
	श. क. P. I P. 190 on आर्द्रकम् quoted from भावप्रकाश	व्रणे निदाघशरदो:	नव निदाघे शरदि
L. 2-3	शा. नि. P. 113	कुष्ठ रक्तपित्त– व्रण–	कुष्ठे रक्तपित्ते नव
L. 1	P. 1194	हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम्	रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्
181	प. वि. 1 Fo. 75	दाहतृष्णा	तृष्णादाह
	2 ,, 106	,,	,,
182	भा. नि. P. 123 quoted in विमर्श	तनो: मदारम्भादिसंरम्भदम्	तनौ मदारम्भातिसौरभ्यदम्
	रा. नि. P. 93 V. 4	क्रिमि तनो: मदारम्भादिसंरम्भदम्	कृमि तनौ मदारम्भातिसौरभ्यदम्
183	नि. आ. P. II P. 345 भावप्रकाशे.	—	—
	भा. नि. P. 12● V. 12	—	—
	यो. र. 1 P. 58 V. 1	—	—
	2 P. 86 V. 1		
	श. क. P. II on चन्दनम् quoted from भावप्रकाश.	—	—
	शा. नि. P. 16 भावप्रकाशे.	—	—
	ह. नि. P. 52 V. 12/2 and 13/1	—	—
184	भा. नि. P. 123-24 quoted in विमर्श	स्वादु: सुगन्धबहलं अल्पं चार्धं	स्वादे सुगन्धिबहुलं अल्पे चान्द्रि

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
184	रा. नि. P. 93 V. 5	स्वादस्तिक्त- अल्पं चार्ध	स्वादे तिक्त- अल्पे चान्द्रि
185	प. वि. 1 Fo. 75 2 ,, 106	यवनेषु	यावनेषु
186	नि. आ. P. II P.345 राजनिघण्टुः	गन्धेन तु विशेषं स्यात् पूर्वं श्रेष्ठं गुणैः समम्	अत्रापि चोत्तमं विद्याद् ग्रन्थिखर्परकोटरम्
	प. वि. 1 Fo. 75 2 ,, 106	ग्रन्थिः खर्परकोटचम् —	ग्रन्थिखर्परकोटरम्
	भा. नि. P. 125 quoted in विमर्श from रा. नि.	गन्धेन तु विशेषः स्यात् पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः	अत्रापि चोत्तमं विद्याद् ग्रन्थिखर्परकोटरम्
187	प. वि. 1 Fo. 75 2 ,, 106		
188	नि. आ. P.IIP.345 राजनिघण्टुः	शबरं पत्राङ्गं	शम्बरं पतङ्गं
	रा. नि. P. 375 V. 1	शबरं पत्राङ्गं (पतङ्गं also)	शम्बरं पतङ्गं
189	रा. नि. P. 183V.104 श. क. P. II on नारिकेलः quoted from राजनिघण्टुः	नीलतरुः	मीलतरुः
190	रा. नि. P. 183 V. 105	स्थितिः	तिथिः
191	प. वि. 1 Fo. 16.	चोचमस्य न्यत्तं तायगर्भं पुराद्भवम् कराकास्य फलास्थिनी	चोचस्य अन्यत्तं तोयगर्भं पुटोदकम् फलास्थिनि

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
191	2 Fo. 21.	चोच्यस्य त्यत्तं पुटोदक	चोचस्य अत्यत्तं पुटोदकम्
	3 P. 55 V. 248 ओषधिवर्गः	चोचमस्य त्यत्तं जलकेरं कोस्यकरं कस्तुफला स्थिति:	चोचस्य अत्यत्तं जलकरङ्कोऽस्य करङ्कस्तु फला- स्थिति.
192	प. वि. 1 Fo. 16 2 ,, 22 3 P. 55 V. 249	पाक- ,, नारिकेलं स्वादुपाकरसं प्रीणनं । पावनं । पाचनं ।	पाके ,, नारिकेरं स्वादु पाके रसं पाचनं.
193	प. वि. 1 Fo. 16 2 ,, 22 3 P. 55 V. 250	— त्वयत्वतहरं पित्तास्रङ्नाशनम्	 पित्तास्रनाशनम्
194	आ.[1] महो. 2 P. 65	जरं क्रिमि- भ्रम- नालिकेरी	जडं कृमि- श्रम- नारिकेली
	शा. नि. P. 566	-विपाककोपशमनं नारिकेलं	विकोपनं प्रशमनं नारिकेली-
	सु. वै. P. 83 V. 16	सततं नालिकेरी	नितरां नारिकेली.
195	रा. नि. P. 79 V. 76 श. क. Part II. P. 767 on त्वचम्	— कामवल्लभम्	 रामवल्लभम्
196	रा. नि. P. 79 V. 77	विज्जुलं च वनप्रियम् लाटपर्णं	विजुलं यवनप्रियम् एलापर्णं

[1] आ. महो. २—आयुर्वेदमहोदधिः by सुषेण. Edited with introduction by Shrī. S. Venkatasubrahmanya Sāstri. Madras G.O.S. LX. Tanjore S.M.S. No. 20 1950.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
196	श. क. Part II P. 667 on त्वचम्	विज्जुलं (च)वनप्रियम् नटपर्णं	विजुलं यवनप्रियम् एलापर्णं
197	भा. नि. P. 144 quoted in विमर्श from राजनिघण्टु	शोथं	शीतं
	भो. कु. P. I Fo. 52	तु शूलाम-	च शुक्राम-
	रा. नि. P. 79 V.78	तु शुक्राम-	च शुक्राम-
	श. क. Part II P. 667 on त्वचम्। राजनिघण्टुः।	—	—
	शा. नि. P. 56 राजनिघण्टुः	तु	च
198	प. वि. 1 Fo. 79	लाट- सकलं	एला शकलं
	2 Fo. 112	सकलं	शकलं
	3 P. 254 V. 947	लाटपर्णं च सकलं त्वक् चोचं	एलापर्णं च शकलं त्वक्चोचं
	श. क. Part II P. 334 on गुडत्वच्	सूत्कटं	उत्कटं
199	प. वि. 1 Fo. 79	—	—
	2 ,, 113	—	—
	3 P. 254 V. 947/3 948/1	श्यामप्रियं	रामाप्रियं
200	प. वि. 1 Fo. 79	-गुद-	-गद-
	2 ,, 113	-गुद-	-गद-
	3 P. 253 V. 948/2-3	—	—

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
201	भा. नि. P. 119 विमर्श.	शितकर : -ऽब्दसार : तुषारः पिक्किकान्या -महसां -दृश्येन	सितकरः -ज्जसारः तु सारः पञ्चिकाख्या -सहिता -दृष्टयैव
	भो. कु. Part I Fo. 54	पोतास्यो पांसुः पिण्डाब्ज- जूटका तुषार- पिञ्चिकान्या कर्पूरश्चेति -महसा चैव दृश्येन	पोतासो पांशुः पिञ्जोज्ज जूटिका तु सार- पञ्चिकाख्या कर्पूरस्येति -सहिता वैद्यदृष्टयै
	रा. नि. P. 101 V. 57	शितकरः प्रांशु : -ऽद्वसार : तुषार- पिक्किकान्या (पञ्चिकान्या in foot-notes) -महसां -दृश्येन	सितकरः पांशुः -ज्जसारः तु सार- पञ्चिकाख्या -सहिता दृष्टयैव
	श. क. 1. Part II. P. 45 on कर्पूरः। राजनिघण्टुः	-ऽद्वसार : जूतिका तुषार— पत्रिकाख्यः	-ज्जसारः जूटिका तु सार— पञ्चिकाख्या
	2. Part III P. 514 on भीमसेनः राजनिघण्टुः	शितकरः -ऽब्जसारः तुषार- पत्रिकाख्या -महसा -दृश्येन	सितकरः -ज्जसारः तु सार— पञ्चिकाख्या -सहिता दृष्टयैव
202	भो. कु. P. I Fo. 54	-जुत् तृष्णाविदाह-	-जित् तृषाविदाही

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
203	भो. कु. P. I Fo. 54	स्निग्धश्चोष्णाश्च शोषघ्नः कफकृत्	स्निग्धश्चोष्णोऽस्र- शोफघ्नः शुभकृत्
	रा. नि. P. 101 V. 58	शिशिरः दोषघ्नः	नूतनः शोफघ्नः
	श. क. Part II P. 45 on कर्पूरः। राजनिर्घण्टे	-श्चोष्णास्त्र शोषघ्नः	-श्चोष्णोऽस्र शोफघ्नः
204	भा. नि. P. 119 विमर्शे	मध्ये	जातं
	भो. कु. Part I Fo. 54	त्रिविधो मतः जातं मध्ये तले तलम्	त्रिविधः स्मृतः मध्यं पर्णतले तलम्
	रा. नि. P. 101 V. 59	-सञ्जातं	-जं जातं
	शा. नि. P. 3 राजनिघण्टुः	मध्ये	जातं
205	भा. नि. P. 119 विमर्शे	विदर्शपुलकं	विशदं पुलकं
	रा. नि. P. 101 V. 60	विशद- गौरकम्	विशदं गौरवम्
	शा. नि. P. 3 राजनिघण्टुः	विदर्शपुलकं	विशदं पुलकं
206	भा. नि. P. 119 विमर्शे	–स्थितं श्रेष्ठं शुभं तत् सुदृढं च	-स्थितः श्रेष्ठः शुभ्रं तं अदृढं तु.
	भो. कु. P. I Fo. 54	-मध्ये- श्रेष्ठ- मध्यमं सुदृढं स्मृतम्	-गर्भ- स्वच्छ- मध्यजं अदृढं वदेत्

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
206	रा. नि. P. 101 V. 61	-स्थितं	-स्थित:
		श्रेष्ठं	श्रेष्ठ:
		मध्यमम्	मध्यम:
		शुभं	शुभ्रं
		तन्मध्यमं	तं मध्यजं
		सुदृढं	अदृढं
		च	तु.
	शा. नि. P. 3 राजनिघण्टु:	-स्थितं	-स्थित:
		श्रेष्ठ	श्रेष्ठ:
		शुभं	शुभ्रं
		तन्	तं
		सदृढं	अदृढं
		च	तु.
207	भा. नि. P. 119 विमर्शे	भृङ्गार-	भृङ्गाभ-
		बहल-	बहुल-
		दायि	दाह
		व्रणाय	व्रणस्य-
	भो. कु. P. I Fo. 54	भृङ्गाभ्रपत्रद्युतिलघु-	भृङ्गाभपत्रं लघुतर-
		बहल	बहुल-
		-सौरभ्य	-संरम्भ-
		दीर्घपत्रं	दार्ढ्यपत्रं
		राज्य-	राज-
		शमने	-मशने
		-दोषप्रदायि	-दाहव्रणस्य
	रा. नि. P. 101 V. 62	भृङ्गार-	भृङ्गाभ
		बहल	बहुल-
		-सौरभ्य-	-संरम्भ-
		-शमने also	-मशने
		—दायि	-दाह
		व्रणाय	व्रणस्य-
	शा. नि. P. 4 राजनिघण्टु:	भृङ्गार-	भृङ्गाभ-
		तोलनं	तोलने
		सिक्तकं	तिक्तकं
		बहल-	बहुल
		सौम्यत्वदायि	संरम्भदायि
		-समल-	-मशने

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
207		-दायि व्रणाय	-दाह व्रणास्य·
208	रा. नि. P. 101 V. 63	द्विप- also	द्वीप-
	शा. नि. P. 5 राजनिघण्टु :	कटु	पटु:
209	भो. कु. P. I Fo. 54	कटुक; स्निग्धो ईषच्छ्रुत : कफावह : व क्रिमि-	कटुतिक्तोष्णा ईषच्छीत : कफापह : कृमि-
	रा. नि. P. 102 V. 64	पाचन:	पावन:
	शा. नि. P. 6 राजनिघण्टु :	पाचन:	पावन:
210	प. वि. 1 Fo. 75 2 ,, 107 3 P. 236 V. 896 lines 1–2	— सूक्त: —	— तिक्त: —
211	प. वि. 1 Fo. 75 2 ,, 107 3 P. 236 V. 896/3 897/1	वाताश्रय — गन्धय	पोताश्रय — गन्ध
L. 1	भा. नि. P. 118 V. 2/3	-मेदो-	-मल-
212	प. वि. 1 Fo. 75 2 ,, 107 3 P. 236-37 V. 897/2 898/1	— — भेदा : भृशश्वेतो	— — भेद: भृशं श्वेतो.
213	प. वि. 1 Fo. 75 2 ,, 107 3 P. 236 V. 898/2 899/1	पूर्वं पूर्वं पूर्वं ते पूर्वं पूर्वं	पूर्व पूर्वपूर्व- तै: पूर्वपूर्व
214	प. वि. 1 Fo. 76 2 ,, 107 3 P. 237 V. 899/2 900/1	स्फटिकाभास मदोन्माद: स्यात्	स्फटिकाभ : स मदोन्माद तु.

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
215	प. वि. 1 Fo. 76	वृषत्वनुत्	वृषत्वकृत्
	2 ,, 107	—	—
	3 P. 237	स्वेदल :	स्वेदन :
	V. 900/2-3		
216	प. वि. 1 Fo. 76	—	—
	2 ,, 107	—	—
	3 P. 237	तृष्णा	तृषा
	V. 901-902/1		
217	प. वि. 1 Fo. 76	स स्वादु :	सुस्वादु :
	2 ,, 108	सुस्वादु-	सुस्वादु :
	3 P. 237	स स्वादु :	सुस्वादु :
	V. 902/2 903		
218	प. वि. 1 Fo. 76	—	—
	2 ,, 108	—	—
	3 P. 238	वातघ्नौष्ण्यश्रियावह : (?)	वातघ्नोष्ण : श्रियावह :
	V. 904/1-2		
219	प. वि. 1 Fo. 76	-श्राव-	-श्रीव-
	2 ,, 108	,,	,,
	3 P. 238	स कटु :	सकटु :
	V. 905	मेदो	मेद
		कासश्वास	कासाश्रीव
		ग्रह	ग्राह
		जलस्तृतिं-जलश्रुतिं also	जलश्रुतिं
Addi-tional Verses			
1	आ. भू. P. 307	च	तु
		ह्यधिकं नैव दुष्यति	अधिकेनैव दुःखद :
	आ. म. P. 84 वसिष्ठ:	च १२.२	तु
		ह्यधिकं नैव दुष्यति	अधिकेनैव दुःखद :
	आचा. P. 340	अधिकं नैव दुष्यति	अधिकेनैव दुःखद :
	भो. कु. Part II	सदारोग्यं	सुखारोग्यं
	Fo. 67	च	तु
		अधिकं नैव दुष्यति	अधिकेनैव दुःखद :
	वी. मि. 1 P. 485	च	तु
		ह्यधिकं नैव दुष्यति	अधिकेनैव दुःखद :
	4 P. 220	सदा श्रेयो	सुखारोग्यं
		च	तु
		त्वधिकं नैव दुष्यति	अधिकेनैव दुःखद :

Serial No. of verses	Sources	Variations in reading	Reading in Tāmbūla-mañjarī
	स. स्मृ. 1. Fo. 173	च	तु
		अधिकं नैव	अधिकेनैव
	3 Fo. 78	सदारोग्यं	सुखारोग्यं
		अतिसौख्यं	अतिश्रेष्ठं
		च	तु
		अधिकं तु हिताय वै	अधिकेनैव दुःखदः
2	Vide Tāmbūla-mañjarī Verse 113		
3	,, Verse 7		
6	वै.[1] जी. 1 Page 62 V. 1	सुरतरु वा	सुतरुवनं
	2 Fo. 22	सुरतरता	,,
	3 Fo. 14	सुतरु नवा	,,
	4 ,, 29	सुरतवनं (Text)	,,
		सुतरुवनं (Commentary)	,,
	5 ,, 61	सुरतरुवनं (Text)	,,
		सुखानि also (in the margin)	हराणि
		सुरतरुवनं (Commentary)	सुतरुवनं
	6 Fo, 34	सुतरुणी (Text)	सुतरुवनं
		सुरतरुवनं (Commentary)	,,

[1] वैद्यजीवनम् of लोलिम्बराज

1 Edited by Pt. Brahma Śaṅkara Miśra Chowkhamba Sanskrit Series, Banaras 1947.

2 Oriental Institute, Baroda, Ms. No. 1638, Āyurveda No. 243. Text. Saṁvat 1810.

3 Oriental Institute, Baroda, Ms. No. 1637, Āyurveda No. 244 Text. Saṁvat 1839.

4 Oriental Institute, Baroda. Ms. No. 1638, Āyurveda No. 245. Text with Dīpikā. Commentary of Rudrabhaṭṭa. Saṁvat 1833.

5 Oriental Institute, Baroda, Ms. No. 1559, Āyurveda No. 246. Text with Dīpikā commentary of Rudrabhaṭṭa.

6 Oriental Institute, Baroda, Ms. No. 1636, Āyurveda No. 247. Text with Dīpikā commentary of Rudrabhaṭṭa. Saṁvat 1844, Śaka 1709.

श्रीः

ताम्बूलोत्पत्तिवर्णनम् ।

॥ *स्कान्दे महापुराणे षष्ठे नागरखण्डे ॥

अध्यायः—२१० (पत्रम् २४१)

विश्वामित्र उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य देवर्षेर्नारदस्य च ॥
सिद्धसेनो महीपालः प्राप्य तं योगमुत्तमम् ॥ १ ॥
माधवे मासि सम्प्राप्ते अष्टम्यां सूर्यवासरे ॥
सूर्योदये तु सम्प्राप्ते यावत्स्नात्वार्चयेद्रविम् ॥ २ ॥
तावत् कुष्ठविनिर्मुक्तः सहसा समपद्यत ॥
ततो दिव्यवपुर्भूत्वा सन्तोषं परमं गतः ॥ ३ ॥
प्रायश्चित्तं ततश्चक्रे **ताम्बूलस्य** च भक्षणम् ॥
अज्ञानेन कृतं यच्च [१]**चूर्णपत्र**समन्वितम् ॥ ४ ॥
[२]ततश्च परमां लक्ष्मीं सम्प्राप्तः स महीपतिः ॥
पितृपैतामहं राज्यं स प्रचक्रे यथा पुरा ॥ ५ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं **शङ्खतीर्थ**समुद्भवम् ॥
माहात्म्यं पार्थिवश्रेष्ठ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥

आनर्त उवाच ।

अत्याश्चर्यमिदं ब्रह्मन् यत्त्वया परिकीर्तितम् ॥
यल्लक्ष्मीस्तस्य सन्नष्टा चूर्णपत्रस्य भक्षणात् ॥ ७ ॥
कीदृक् तेन कृतं तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
कीदृक् तेन कृतं तच्च निजराज्यं यथा पुरा ॥ ८ ॥

विश्वामित्र उवाच ।

एषा पुण्यतमा मेध्या **नागवल्ली** नराधिप ॥
अयथावत् कृता वक्त्रे बहून् दोषान् प्रयच्छति ॥
तस्माद्यत्नेन सम्भक्ष्या दत्वा चैव स्वशक्तितः ॥ ९ ॥

---

*Published by Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Veṅkateśvara Press, Bombay. Śaka 1831.

१ एतेन लक्ष्मीकामैः—यत्ताम्बूलपत्रं ताम्बूलवल्ल्युपर्येव छिन्नं वा चूर्णितं वा स्यात् तस्य भक्षणं न कर्त्तव्यम्—इति निषेधः सूचितः—एतदुक्तप्रायश्चित्तार्हदोषश्रवणात् ।

२ ततः—प्रायश्चित्तकरणानन्तरम् ।

आनर्त उवाच ।

नागवल्ली कथं जाता कस्माद्दोषो महान् स्मृतः ॥
अयथावद्भक्षणाच्च तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ १० ॥

विश्वामित्र उवाच ।

प्रश्नभारो महानेष त्वया मे परिकीर्तितः ॥
तथापि च वदिष्यामि यदि ते कौतुकं नृप ॥
यस्मात्सञ्जायते दोषश्चूर्णपत्रस्य भक्षणात् ॥ ११ ॥

अमृतार्थं पुरा देवैर्मथितः [३]कलशोदधिः ॥
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ॥ १२ ॥

मुखदेशे बलिर्लग्नः पुच्छदेशेऽखिलाः सुराः ॥
वासुदेवमतेनैव सन्दधाराथ कच्छपः ॥ १३ ॥

मन्दरे भ्रममाणे तु प्रागेव नृपसत्तम ॥
आनर्त सहसा जातं रत्नत्रितयमेव च ॥ १४ ॥

नीलाम्बरधरः कृष्णः पुरुषो वक्रनासिकः ॥
कृष्णदन्तः स्थूलशिरा दीर्घग्रीवो महोदरः ॥
शूर्पाकाराङ्घ्रिरेवासौ चिपिटाक्षो भयावहः ॥ १५ ॥

तथा तद्रूपिणी तस्य कुभार्या राक्षसी यथा ॥
शिशुनाङ्गुलिलग्नेन गर्भश्रमपरायणा ॥ १६ ॥

ततो देवगणाः सर्वे दानवाश्च विशेषतः ॥
मन्थानं तत्परित्यज्य तान् ग्रहीतुं प्रधाविताः ॥ १७ ॥

अथ तान् विकृतान् दृष्ट्वा सर्वे शङ्कासमन्विताः ॥
जगृहुर्नैव राजेन्द्र जहसुश्च परस्परम् ॥ १८ ॥

अथोवाच बलिर्दैत्यः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥
ब्रह्माऽऽदि(दिः) [४]यल्लभेत् सर्वं यत्पुरस्तात्प्रजायते ॥ १९ ॥

[३] कलशोदधिः—क्षीराब्धिः—इत्यर्थः ।

[४] यत्—यस्मात् कारणात्—नः सर्वेषाम्—इत्यध्याहार्यम् । यस्मात् कारणात् सर्वेषां न आदिर्मुख्यो ब्रह्मास्ति तस्मात् कारणात् यत्सर्वं किञ्चित्—पुरस्तात् प्रजायते तत्प्रथमं लभेत । इति योजना अनुसन्धेया ।

रत्नत्रितयमेतद्धि तस्माद्गृह्णातु पद्मजः ॥
येन सिद्धिर्भवेदस्मिन् मन्थने कस्य चार्पणात् ॥ २० ॥
तद्वाक्यं विष्णुना तस्य शंसितं शङ्करेण तु ॥
इन्द्राद्यैश्च सुरैः सर्वैर्दानवैश्च विशेषतः ॥ २१ ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा जग्राह त्रितयं च तत् ॥
दाक्षिण्यात् सर्वदेवानामनिच्छन्नपि पार्थिव ॥
ममन्थुः सागरं राजन् पुनस्ते यत्नमाश्रिताः ॥ २२ ॥
ततश्च वारुणी जाता दिव्यगन्धसमन्विता ॥
बलिना सङ्गृहीता सा प्रत्यक्षं बलविद्विषः ॥ २३ ॥
आवर्ते चापरे जाते निष्क्रान्तः कौस्तुभो मणिः ॥
स गृहीतो महाराज विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २४ ॥
अथापरे स्थिते तत्र महावर्ते निशापतिः ॥
सञ्जातः स वृषाङ्केन सङ्गृहीतश्च तत्क्षणात् ॥ २५ ॥
पारिजातस्ततो जातो दिव्यगन्धसमन्वितः ॥
स गृहीत्वा सुरैः सर्वैः स्थापितो नन्दने वने ॥ २६ ॥
तस्यानन्तरमेवाथ सुरभी वत्ससंयुता ॥
निष्क्रान्ता व्योममार्गेण गोलोकं समवस्थिता ॥ २७ ॥
ततो धन्वन्तरिर्जातो बिभ्रद्धस्ते कमण्डलुम् ॥
सम्पूर्णममृतेनैव स देवैर्दानवैर्नृप ॥ २८ ॥
गृहीतो युगपत् क्रुद्धैः परस्परजिगीषया ॥
देवानां हस्तगो वैद्यौ दैत्यानां च कमण्डलुः ॥ २९ ॥
ततस्तं लोभसंयुक्ता ममन्थुः सागरं नृप ॥
पद्महस्तात्र सञ्जाता ततो लक्ष्मीः सिताम्बरा ॥ ३० ॥
स्वयमेव वृतो विष्णुस्तया पार्थिवसत्तम ॥
मथ्यमाने ततोऽतीव समुद्रे देवदानवैः ॥ ३१ ॥
कालकूटं समुत्पन्नं येन सर्वे सुरासुराः ॥
सम्प्राप्ताः परमं कष्टं प्रभग्नाश्च दिशो दश ॥ ३२ ॥
तं दृष्ट्वा भगवाञ्छम्भुस्तीव्रं तीव्रपराक्रमः ॥
भक्षयामास राजेन्द्र नीलकण्ठस्ततोऽभवत् ॥ ३३ ॥

अथ सन्त्यज्य मन्थानं मन्दरं वासुकिं तथा ॥
अमृतार्थेऽभवद्युद्धं दैत्यानां विबुधैः सह ॥ ३४ ॥

अथ स्त्रीरूपमाधाय विष्णुर्दैत्यानुवाच तान् ॥
ततो हृष्टो बलिस्तस्यै दत्त्वा पीयूषमेव तत् ॥ ३५ ॥

विश्वासं परमं गत्वा युद्धं चक्रे सुरैः सह ॥
ततो विष्णुः परित्यज्य स्त्रीरूपं पुरुषाकृतिः ॥ ३६ ॥

तदेवामृतमादाय ययौ यत्र दिवौकसः ॥
अब्रवीत्तान् सुहृष्टात्मा पिबध्वममृतं सुराः ॥ ३७ ॥

येनामरत्वमासाद्य व्यापादयत दानवान् ॥
ते तथेति प्रतिज्ञाय पपुः पीयूषमुत्तमम् ॥ ३८ ॥

अमराश्च ततो जाता जघ्नुः सङ्ख्ये महासुरान् ॥ ३९ ॥

तेषां पानविधौ तत्र वर्तमाने महीपते ॥
राहुर्विबुधरूपेण पपौ पीयूषमुत्सुकः ॥ ४० ॥

स लक्षितो महादैत्यश्चन्द्रार्काभ्यां च तत्क्षणात् ॥
निवेदितो हरे राजन्नायं देवो महासुरः ॥ ४१ ॥

तच्छ्रुत्वा वासुदेवेन तस्य चक्रं सुदर्शनम् ॥
वधाय पार्थिवश्रेष्ठ मुक्तं वज्रसमप्रभम् ॥ ४२ ॥

यावन्मात्रं शरीरं तत्तस्य व्याप्तं महीपते ॥
अमृतेन ततः कृत्तममोघेनापि तच्छिरः ॥ ४३ ॥

ततोऽमरत्वमापन्नः स यावत्सिंहिकासुतः ॥
तावत्प्रोक्तोऽच्युतेनाथ साम्ना परमवल्गुना ॥ ४४ ॥

त्यज दैत्यान् महाभाग देवानां सम्मतो भव ॥
सम्प्राप्स्यसि परां पूजां सदा त्वं ग्रहमण्डले ॥ ४५ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय त्यक्त्वा तान् दैत्यसत्तमान् ॥
पूजां प्राप्नोति मर्त्यानां संस्थितो ग्रहमण्डले ॥ ४६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे दैत्या निर्जिताः सुरसत्तमैः ॥
दिशो जग्मुः परित्रस्ताः केचिन्मृत्युमुपागताः ॥ ४७ ॥

पीतशेषं च पीयूषं स्थापितं नन्दने वने ॥
नागराजस्य[५] यत्रैव स्थितमालानमेव[६] च ॥ ४८ ॥

अहर्निशं मदस्रावी करीन्द्रः सोऽपि संस्थितः ॥
तत्प्रभावैः प्रभिन्नः स पीयूषस्य कमण्डलुः ॥ ४९ ॥

ततो वल्ली समुत्पन्ना तस्माच्चैव कमण्डलोः ॥
तत्रालानसमारूढा वृद्धिं च परमां गता ॥ ५० ॥

तदुद्भवानि पत्राणि गृहीत्वा सुरसत्तमाः ॥
अपूर्वाणि सुगन्धीनि मत्वा ते भक्षयन्ति च ॥ ५१ ॥

वक्त्रशुद्धिकृते राजन् विशेषेण प्रहर्षिताः ॥ ५२ ॥

अथ धन्वन्तरिर्वैद्यः स्वबुध्द्या पृथिवीपते ॥
नागालाने यतो जाता **नागवल्ली** भविष्यति ॥ ५३ ॥

सदा स्मरस्य संस्थानं मम वाक्याद्भविष्यति ॥
नागवल्लीति वै नाम तस्याश्चक्रे ततः परम् ॥ ५४ ॥

संयोगं च चकाराथ **ताम्बूलं** जायते यथा ॥
पूगीफलेन चूर्णेन खदिरेणापि पार्थिव ॥ ५५ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य **वाणीवत्सरको**[७] नृपः ॥
प्रतोषं नीतवाञ्छक्रं तपसा निर्मलेन च ॥ ५६ ॥

ततस्तत्तपसा तुष्ट इन्द्रो वचनमब्रवीत् ॥ ५७ ॥

इन्द्र उवाच ।

भो भोः पार्थिव तुष्टोऽस्मि तपसानेन साम्प्रतम् ॥
ब्रूहि यत्ते वरं दद्मि मनसा वाञ्छितं सदा ॥ ५८ ॥

सोऽब्रवीद्यदि मे तुष्टो यदि देयो वरो मम ॥
विमानं खेचरं देहि येनागच्छामि ते गृहे ॥
नित्यमेव धरापृष्ठाद्वन्दनार्थं तव प्रभो ॥ ५९ ॥

५ नागराजस्य—ऐरावतस्य ।

६ आलानम्—गजबन्धनाधारस्तम्भः इत्यर्थः ।
तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भे इत्यमरः । (३. ९. ४१)

७ वाणीवत्सरिकः इति पाठान्तरम् ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय हंसबर्हिणनादितम् ॥
विमानं प्रददौ तस्मै मनोमारुतवेगधृक् ॥ ६० ॥
स तत्र नित्यमारुह्य प्रयाति त्रिदशालयम् ॥
भक्तया परमया युक्तः सहस्राक्षं प्रवन्दितुम् ॥ ६१ ॥
तस्य शक्रः स्वहस्तेन ताम्बूलं च प्रयच्छति ॥
स च तद्भक्षयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ६२ ॥
वृद्धभावेऽपि सम्प्राप्ते तस्य कामोऽत्यवर्धत ॥
ताम्बूलस्य प्रभावेन सुमहान् पृथिवीपते ॥ ६३ ॥
अथ शक्रमुवाचेदं स राजा विनयान्वितः ॥
नागवल्लीप्रदानेन प्रसादो मे विधीयताम् ॥ ६४ ॥
मर्त्यलोके समानेतुं प्रचारं येन गच्छति ॥
स तथेति प्रतिज्ञाय तस्मै तां प्रददौ तदा ॥ ६५ ॥
गत्वा **निजपुरं** सोऽपि **स्वोद्याने**ऽस्थापयत्तदा ॥
ततः कालेन महता प्रचारं सा गता क्षितौ ॥ ६६ ॥
यस्याः स्वादनतो लोकः कामात्मा समपद्यत ॥
न कश्चिद्यजनं चक्रे याजनं च विशेषतः ॥
अन्या धर्मक्रियाः सर्वाः प्रनष्टा धर्मसम्भवाः ॥ ६७ ॥
ततो देवगणाः सर्वे यज्ञभागविवर्जिताः ॥
पीड्यमानाः क्षुधाविष्टा गत्वा प्रोचुः पितामहम् ॥ ६८ ॥
मर्त्यलोके सुरश्रेष्ठ नष्टा धर्मक्रिया भृशम् ॥
कामासक्तो यतो लोकस्ताम्बूलस्य च भक्षणात् ॥
तस्मात् कुरु प्रसादं नो येनास्माकं क्रिया भवेत् ॥ ६९ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु **पुष्करस्थं** पितामहम् ॥
यजनार्थं समायान्तं दरिद्रो वीक्ष्य पार्थिव ॥ ७० ॥
प्रणिपत्य ततः प्राह विनयावनतः स्थितः ॥
निर्विण्णोऽहं सुरश्रेष्ठ ब्राह्मणानां गृहे स्थितः ॥ ७१ ॥
तस्मात् कीर्तय मे स्थानं श्रेष्ठं वित्तवतां हि यत् ॥
तत्र सञ्जायते तृप्तिः शाश्वती प्रचुरा प्रभो ॥ ७२ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा चिरं ध्यात्वा पितामहः ॥
अब्रवीच्च दरिद्रं तं छिद्रार्थं धनिनामिह ॥ ७३ ॥

चूर्णपत्रे त्वया वासः सदा कार्यो दरिद्र भोः ॥
ताम्बूलस्य तु पर्णाग्रे भार्यया मम वाक्यतः ॥ ७४ ॥
पर्णानां चैव वृन्तेषु सर्वेषु त्वत्सुतेन च ॥
रात्रौ खदिरसारे च त्वं ताभ्यां सर्वदा वस ॥ ७५ ॥
धनिनां छिद्रकृत् प्रोक्तमेतत् स्थानचतुष्टयम् ॥
पार्थिवानां विशेषेण मम वाक्याद्व्रज द्रुतम् ॥ ७६ ॥

नारद उवाच ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽस्मि नराधिप ॥ ७७ ॥
ताम्बूलोत्थानि छिद्राणि यथा स्युर्धनिनामिह ॥
तानि सर्वाणि चीर्णानि त्वया राजन्नजानता ॥
तेन वै विभवोच्छित्तिः सञ्जाता सहसा नृप ॥ ७८ ॥

राजोवाच ।

तदर्थमपि मे ब्रूहि प्रायश्चित्तं मुनीश्वर ॥
कदाचिद्भक्षणं मे स्यात्ताम्बूलस्य तथाविधम् ॥ ७९ ॥
येन सञ्जायते शुद्धिः कुताम्बूलसमुद्भवा ॥ ८० ॥

विश्वामित्र उवाच ।

श्रृणु राजन् प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं तु यच्चरेत् ॥
आश्वासनेन शुध्यर्थं कुताम्बूलस्य भक्षणात् ॥ ८१ ॥
पर्वकालं समुद्दिश्य सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ॥
आनयेद्ब्राह्मणं राजन् वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ८२ ॥
प्रक्षाल्य चरणौ तस्य वाससी परिधापयेत् ॥
सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैस्ततः पत्रं हिरण्मयम् ॥
स्वशक्त्या कारयित्वाथ चूर्णं मुक्ताफलं न्यसेत् ॥ ८३ ॥
पूगीफलं च वैडूर्यं खदिरं रूप्यमेव च ॥
मन्त्रेणानेन विप्राय तथैव च समर्पयेत् ॥ ८४ ॥
यन्मया भक्षितं पूर्वं वृन्तं पत्रसमुद्भवम् ॥
चूर्णपत्रं तथैवान्यद्रात्रौ खदिरमेव च ॥ ८५ ॥
तस्य पापस्य शुध्यर्थं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततस्तु ब्राह्मणो मन्त्रमेवं राजन्नुदाहरेत् ॥ ८६ ॥

यजमानहितार्थाय सर्वपापविशुद्धये ॥
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि कुताम्बूलं प्रभाक्षितम् ॥ ८७ ॥
भक्षयिष्यसि यच्चान्यत् कदाचित् मे प्रसादनात् ॥
तस्य दोषो न ते भावी मम वाक्यादसंशयम् ॥ ८८ ॥
अनेन विधिना दत्वा ताम्बूलं शुद्धिमाप्नुयात् ॥
कुताम्बूलस्य दोषेण गृह्यते न नरो नृप ॥ ८९ ॥
तस्मात्त्वं हि महाराज व्रतमेतत् समाचर ॥
बहुपुण्यतमं ह्येतन्महाभोगविवर्धनम् ॥ ९० ॥
यः प्रयच्छति राजेन्द्र विधिनानेन भाक्तितः ॥
जन्मजन्मान्तरे वापि न ताम्बूलेन मुच्यते ॥ ९१ ॥
ताम्बूलं भक्षयित्वा यो नैतद्दानं प्रयच्छति ॥
ताम्बूलवर्जितः सोऽत्र भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥ ९२ ॥
ताम्बूलवर्जितं यस्य मुखं स्यात्पृथिवीपते ॥
कृपणस्य दरिद्रस्य तद्बिलं न हि तन्मुखम् ॥ ९३ ॥
ताम्बूलं ब्राह्मणेन्द्राय यो दत्वा प्राक् प्रभक्षयेत् ॥
सुरूपो भाग्यवान् दक्षो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥ ९४ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं कुताम्बूलस्य भक्षणात् ॥
यत्फलं जायते पुंसां यद्दानेन महीपते ॥ ९५ ॥
शङ्कादित्यानुषङ्गेण ताम्बूलस्य च भक्षणे ॥
ये दोषा ये गुणा राजन् दानं चैव प्रभक्षणे ॥ ९६ ॥

इति श्री स्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां षष्ठे नागरखण्डे हाटकेश्वरक्षेत्रमाहात्म्ये ताम्बूलोत्पत्ति-ताम्बूलमाहात्म्यवर्णनं नाम दशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

Critical Notes

1 Additional Sources :—

आयुर्वेदमहोदधि : (1) Madras Ed. P. 100, V. 4. Reads पूगीफलं for पौगं फलं, कफप्रसेकम् for कफं च हृद्यम्

,, (2) O. I. Ms. No. 1580 Reads पूगीफलं for प ल, सुहृद्यम् for च हृद्यम् , सारम् for सार :

आरोग्यचिन्तामणि: —of Damodara Bhattacharya, Edited with introduction by S. Viśvanātha Śarmā. G. O. M. Library Madras 1951. Ch. I Verse 4 Page 8.
Reads पूगीफलं for पौगं फलं, निहन्त्याशु कफानिलै च for निहन्यात् कफवातमुच्चैः in c & निहन्ति पित्तं खदिरस्य सारम् for d.

(b) **पूगीफलं** for पौगं फलं according to all sources. It appears to be the correct reading. पौगं फलं is a pedantic amendation; deserves to be rejected.

कफप्रसेकम् for कफं च हृद्यम् acc. आ. महो. The pacification of the three elements Vāta, Pitta and Kapha is intended in the verse. The element is Kapha and not Kaphapraseka. Hence the reading कफप्रसेकम् is not acceptable.

सुहृद्यम् for च हृद्यम् according to आ. महो. (Ms.) and सु. वै. च हृद्यम् appears to be the true reading. च is significant in the line. Through mistake it seems to have been replaced by सु which has no significance in the line. The expression सुहृद्यम् would otherwise mean extremely pleasant which is not relevant.

(c) निहन्त्याशु कफानिलं च for निहन्त्यात् कफवातमुच्चैः acc. आरोग्यचिन्तामणि: The author has changed the reading to avoid the expression उच्चैः which does not convey the sense implied and which shows inefficiency of the original author. The word आशु is used for उच्चैः and the other expressions are also changed to suit the metre without altering the sense. कफवातं should be वातकफं according to grammar. But it is not suitable to the metre. The author of आरोग्यचिंतामणि has avoided this difficulty by using the expression कफानिलं which is grammatically correct cf. अल्पाच्तरम् Pāṇini II. 2 34.

(d) निहन्ति for हन्यात् च acc. आरोग्यचिन्तामणि: The original reading seems to have been changed by the author in his work, to avoid repetition of हन्यात्. The emendation is not acceptable as it is not supported by the other authorities.

सारम् for सार: acc. to आ. महो. (Ms.) and आरोग्यचिन्तामणि:. The word is masculine in the sense of essence of trees. cf. अमर—सारो बले स्थिरांशे च. । III. 3. 171. The reading सारम् is not therefore acceptable.

This verses eems to have been borrowed from आयुर्वेदमहोदधि: known also as सुषेणवैद्यकम्. The author bears the name of सुषेण, the well known Vānara physician of the Rāmāyaṇa age.

2 The original source of this verse is आयुर्वेदमहोदधि: of सुषेण. The reading of the last line is different in आयुर्वेदमहोदधि: (Printed (page 75 footnote No. 1) and Ms. (page 26 No. 7) and सुषेणवैद्यक. (page 28 No. 35 आयुर्वेदमहोदधि: by सुषेण). The text is given below for a critical study.

कर्पूरकङ्कोललवङ्गपूगजातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ॥
शुद्धाश्मचूर्णं खदिरस्य सारं कस्तूरिकाचन्दनचूर्णमिश्रम् ॥
ताम्बूलमेतत्प्रवदन्ति वैद्याः ॥ १ ॥
सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ह्यारोग्यमेधास्मृतिबुद्धिवृद्धिम् ॥
करोति वह्नेरपि दीपनं च ह्यनङ्गसन्दीपनभोगमध्ये ॥ २ ॥
प्रधानमेतत् समुदाहरन्ति ह्यतो हि सर्वे सुखिनो मनुष्याः ॥
अहर्निशं प्रीतिकरं भजन्ते ताम्बूलपत्राणि हरन्ति वातम् ॥ ३ ॥
पूगीफलं हन्ति कफं सुहृद्यं चूर्णं निहन्यात् कफवातमुच्चैः ॥
हन्याच्च पित्तं खदिरस्य सार इत्थं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति ॥
दोषत्रयस्यापि निवारणाय ततोऽत्र सेवेन्न कथं तदेतत् ॥ ४ ॥

सुषेणवैद्यकम् : p. 135.

कर्पूरकङ्कोललवङ्गपूगजातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ॥
[1]सुधाऽश्मचूर्णं खदिरस्य सारं कस्तूरिकाचन्दनचूर्णमिश्रम् ॥ १ ॥
ताम्बूलमेतत् प्रवरं वदन्ति सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ॥
आरोग्यमेधास्मृतिबु[2]द्धिवृद्धिं करोति वह्नेरपि दीपनं च ॥ २ ॥
अनङ्गसन्दीपनभावमध्ये प्रधानमेतत् समुदाहरन्ति ॥
अतो हि सर्वं (र्वे) सुखिनो मनुष्या अहर्निशं प्रीतिकरं भजन्ते ॥ ३ ॥
ताम्बूलपत्राणि हरन्ति वातं पूगीफलं हन्ति क[3]फप्रसेकम् ॥
चूर्णं निहन्यात् कफवातमुच्चैर्हन्याच्च पित्तं खदिरस्य सारः[4] ॥ ४ ॥
इत्थं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति दोषत्रयस्यापि निवारणाय ॥
[5]अतोऽत्र सेवेत नरः कथञ्चित् विचक्षणः प्राकृतमानुषोऽपि ॥ ५ ॥

आयुर्वेदमहोदधिः । p. 99.

१ शुद्धा । २ वृद्धिबुद्धिं । ३ कफं सुहृद्यम् । ४ सारम् । ५ अतो न सेवेन्न कथं तदेतत् ।—Variants acc. the O. I. MS. No 1580.

The text of सुषेणवैद्यक is corrupt. The division of verses is wrong, and the editor has added हि in 2b, 2d, and 3 b to avoid the difficulty of सन्धि. We are concerned only with the Second half of our verse. It is replaced by a new line in both आयुर्वेदमहोदधिः and सुषेणवैद्यक. But it agrees with 3 bc in सुषेणवैद्यक and 3 cd in आयुर्वेदमहोदधिः. It is therefore necessary to decide the true reading of the verse. If the above reading is examined it will be seen that the expression अत्र सेवेत in 5c is meaningless and has no propriety. It has clear connection with अनङ्गसन्दीपनभावमध्ये in 3a. Similarly the word अहर्निशम् has no propriety when it is connected with अनङ्गसन्दीपनभावमध्ये. Hence the right place of 5cd in the above text of आयुर्वेदमहोदधिः is 3 cd and vice versa. The author of Tāmbūlamañjarī seems to have borrowed this verse from a Ms. which must have preserved the original reading. The above texts should be corrected in the light of our text.

3 Additional Sources :—

आरोग्यचिन्तामणिः Ch. I, V. 4, P. 3. Reads कृमि for कफ, कफ for कृमि, कायाग्निसन्दीपनम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम्, स्त्रीसम्भाषणभूषणं रुचिकरं शोकस्य विच्छेदनम् for C.

प्रस्तावरत्नाकरः—(1) No. 320 of 1884-86 in the Govt. Mss. Library at B. O. R. Institute, Poona. Folio 7[2]: reads कखाय for कषाय, कृमि for कफ, कफ for कृमि, दुर्गन्ध for दुर्गन्धि (Taken from Dr. P. K. Gode's article on "Studies in the History of Tāmbūla- History of the verse about the thirteen qualities of Tāmbūla-Between A. D. 1200 and 1900. —Annals of the B. O. R. Institute Vol. XXXI, pp. 138-142, Poona, 1951.)

,, (2) O. I. Baroda Ms. No. 1679 does not contain this verse.

,, (3) O. I. Baroda Ms. No. 11218 Fo. 13b 14a reads as follows :—

ताम्बूलं मुखरोगनाशनिपुणं संवर्धनं तेजसां
नित्यं जाठरवह्निवृद्धिजननं दुर्गन्धिदोषावहम् ॥
वक्त्रालङ्करणं प्रकर्षजननं विद्वन्नृपाग्रे रणे
कामस्यायतनं समुद्भवकरं लक्ष्म्याः सुखस्यास्पदम् ॥

बृहन्निघण्टुरत्नाकरः—Part II, P. 694, reads :—

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायं सरं
रुच्यं वीर्यकरं लघु प्रियतमे वैशद्यसौगन्ध्यकृत् ॥

आस्यस्याभरणं प्रसेकशमनं दौर्गन्ध्यहृच्छुद्धिकृज्
जन्तुश्लेष्ममरुद्गलामयहरं कान्तिप्रदं वश्यकृत् ॥
वृष्यं दन्तविरञ्जनं श्रमहरं सौभाग्यदं कीर्तितं
जिह्वाजाड्यगदापहं मुनिवरैर्नक्षत्रगुण्यं मतम् ॥

योगरत्नसमुच्चयः—Part I, द्रव्याधिकारः, Page 196 Verse 1024 quoted from तन्त्रान्तरे, reads— विशदं for मधुरं, कृमि for कफ, कफ for कृमि, कायाग्निसन्दीपनम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम्, स्त्रीणां भाषणभूषणं रतिकरं शोकस्य विच्छेदनम् for the third line, ताम्बूले विहिताः for ताम्बूलस्य सखे.

शार्ङ्गधरपद्धतिः—Ch. 75, Page 226. reads as noted above from प्रस्तावरत्नाकरः, has the following variants:— तेजसो for तेजसां, दुर्गन्ध for दुर्गन्धि, प्रहर्ष for प्रकर्ष.

शालिग्रामनिघण्टुः—P. 254 & 1196 reads कृमि for कफ, कफ for कृमि, दुःखस्य विच्छेदनम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम्, स्त्रीसम्भाषणभूषणं धृतिकरं for वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं, ताम्बूले निहिताः for ताम्बूलस्य सखे.

स्मृतिमुक्ताफलम् :— of वैद्यनाथदीक्षित, आह्निककाण्डम्, द्वितीयः खण्डः Ed. by J. R. Gharpure, Bombay 1938 Page 455, reads— क्रिमि for कफ, कफ for कृमि, कायाग्निसन्दीपनम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम्, स्त्रीसम्भाषणभूषणं रुचिकरं शोकस्य विच्छेदनम् for c तु ये for सखे ॥ वाहटः । Acc. वैद्यनाथदीक्षित the author of this verse is वाहटः (Prākṛta name for वाग्भट current in South)

(a) विशदं for मधुरं acc. आचारेन्दु and योगरत्नसमुच्चय. The word विशदं means clear or pure. On account of this property ताम्बूल purifies the mouth. The property—विशदं—supports the epithet. विशुद्धिकरणम्. But this reading cannot be accepted because (1) it is not accepted by the majority, (2) it goes against the epithet वातघ्नम् which is accepted by all. Vāta is विशद and is aggravated by substances having the same qualities cf. रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ॥ विपरीतगुणद्रव्यैर्मारुतः सम्प्रशाम्यति ॥ चरक. I. 1. 58. (3) The Rasas or tastes existing in Tāmbūla are enumerated in a. विशद is not a Rasa and, therefore, cannot be accepted for मधुर. The sweet taste pacifies Vāta (Cf. चरक. I. 1. 65 स्वाद्वम्ललवणा वातम्). The reading विशुद्धिकरणं can be explained by the pungent taste (कटु) existing in Tāmbūla. (cf. चरक I. 26. 64 कटुको रसो वक्त्रं शोधयति). Hence the reading मधुरं is correct and acceptable.

(b) कृमिनाशनं (क्रिमि also) for कफनाशनं and कफहरं for कृमिहरं acc. आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध, बृहद्योगतरङ्गिणी, योगरत्नाकर, आरोग्यचिन्तामणि; प्रस्तावरत्नाकर, योगरत्नसमुच्चय, शालिग्रामनिघण्टु and स्मृतिमुक्ताफलम्.

The properties of Tāmbūla are described in a. Their action on the aggravated elements is naturally expected in b. The expression कफनाशनं must therefore follow वातघ्नं. कृमिनाशनं should not intervene. I am therefore in favour of accepting the reading of Tāmbūlamañjarī supported by राजनिघण्टु, धन्वन्तरिनिघण्टु, भावप्रकाशनिघन्टुविमर्श, and सूक्तिमुक्तावली.

दौर्गन्ध्यदोषापहम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श. It is a scholarly emendation and cannot be accepted.

दुर्गन्धनिर्णाशकम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम according to सूक्तिमुक्तावली of जल्हण (1258 A. D.). The reading is grammatically correct. (cf. Pāṇini गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः। अल्पाख्यायाम्। उपमानाच्च। V. 4. 135-137). But निर्णाशकम् appears to be an emendation. निर्णाशनम् is the original correct reading (cf. other words in the verse कफनाशनं, वक्त्रस्याभरणं, विशुद्धिकरणं etc.). Thus the correct original reading must be **दुर्गन्धनिर्णाशनम्**.

कामाग्निसन्दीपनम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम acc. आचारेन्दु & ज्योतिर्निबन्ध. Our text of Tāmbūlamañjarī reads कामाग्निसन्दीपनं in C.

The first line describes the Rasas or tastes of Tāmbūla. The second line describes the action of Tāmbūla after eating, while the third line describes the action while eating, कामाग्निसन्दीपनम् is the after-effect of Tāmbūla while दुर्गन्धनिर्णाशनम् is the result while chewing ताम्बूल. Hence the right place for दुर्गन्धनिर्णाशनम् is after विशुद्धिकरणं in the third line. The expression दुर्गन्धनिर्णाशनम् has connection with वक्त्रस्य and therefore it cannot precede वक्त्रस्य. The sequence of actions while chewing Tāmbūla is maintained if दुर्गन्धनिर्णाशनम् is read for कामाग्निसन्दीपनम् and *vice versa*. Hence कामाग्निसन्दीपनम् is the correct reading.

कायाग्निसन्दीपनम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम् acc. आरोग्यचिन्तामणिः, योगरत्नसमुच्चय, and स्मृतिमुक्ताफलम्. Scribal error is the only cause for originating this reading. मा is read or written like या. The word अग्निसन्दीपनम् would have been sufficient to express the stimulation of the digestive faculty. So the reading काया for कामा is wrong.

दुःखस्य विच्छेदनम् for दुर्गन्धिनिर्णाशनम् acc. to शालिग्रामनिघण्टु only. This verse describes the Ayurvedic properties of Tāmbūla, and their actions. This is a poetic expression and should be discarded.

(c) स्त्रीसम्भाषणभूषणं रुचिकरं शोकस्य विच्छेदकम्, according to सूक्तिमुक्तावली. विच्छेदनम् acc. आरोग्यचिन्तामणि: and स्मृतिमुक्ताफलम्। स्त्रीणां भाषणभूषणं रतिकरं शोकस्य विच्छेदनम् acc. आचारेन्दु and योगरत्नसमुच्चय. स्त्रीसम्भाषणभूषणं धृतिकरं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श and शालिग्रामनिघण्टु for C. As observed above the Ayurvedic properties of Tāmbūla have been described in the first three lines of the verse. Rasas or tastes existing in Tāmbūla are mentioned in the first line and their actions in the second and the third line. The reading given above has no Ayurvedic value and deserves to be rejected. The three epithets have only poetic value. The expression रुचिकरं has no connection with the preceding or the subsequent word and is merely an expletive. It is therefore replaced by रतिकरं and धृतिकरं by others. However this reading was current even before Jalhaṇa, the author of Sūktimuktāvalī who has recorded it.

It appears that this verse, which has been handed down to us from an ancient authoritative Ayurvedic source, must have become very popular and got the status of a Subhāṣita long before Jalhaṇa and the poetic genius working on the verse has changed the third line. It cannot therefore be accepted as the original reading of the verse.

दुर्गन्धिनिर्नाशनम् for कामाग्निसन्दीपनम् acc. ज्योतिर्निबन्ध. Discussed above on कामाग्निसन्दीपनम्. निर्नाशनम् is grammatically incorrect. It should be निर्णाशनम् (cf. Pāṇini उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य VIII. 4. 14). The correct reading would be **दुर्गन्धनिर्णाशनम्** as shown above.

(d) ताम्बूले विहिता: acc. आचारेन्दु & योगरत्नसमुच्चय, निहिता: acc. शालिग्रामनिघण्टु and ताम्बूलस्य तु ये according to स्मृतिमुक्ताफलम् for ताम्बूलस्य सखे.

The word सखे requires some context which is not available. The reading, therefore appears to have been corrected as ताम्बूले विहिता: and due to scribal error it became निहिता: Both these readings therefore do not appear to be original. The reading तु ये for सखे is also a later correction to have a corresponding relative pronoun for ते in the line. Thus the reading सखे which is accepted by many authors must be the original reading.

।वर्गेऽप्यमी for स्वर्गेऽपि ते acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्शः only.

The reading ने grammatically refers to a thing not present before the speaker (cf. इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ॥ अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥) The words इमे and एते do not agree with the metre. So, I think the word ने is substituted by the word अमी; which is also not correct & acceptable. The use of the word ते can be justified if the properties are taken as experienced before. The reading ते is accepted by all other authors and appears to be original.

This verse is quoted by our author under the name धन्वन्तरौ. The locative shows that it is the name of the work and not of the author. There are many works attributed to Dhanvantari (cf, Catalogus Catalogorum, Vol. I, P. 267, Vol. II, P. 57 and Vol. III, p. 58) out of which I could refer to only योगचिन्तामणिः and धन्वन्तरिनिघण्टुः. This verse is available in धन्वन्तरिनिघण्टु, and our author might have borrowed it from this work. In any way the authorship of this verse goes certainly to Dhanvantari according to our author.

The author of the verse isवैद्य according to आचारेन्दु. The identification of वैद्य is a difficult problem. Dhanvantari might have been implied.

This verse is attributed to वाहट by वैद्यनाथ दीक्षित, the author of स्मृतिमुक्ताफलम् Vāgbhaṭa, the celebrated author of अष्टाङ्गहृदय and अष्टाङ्गसङ्ग्रह is known as वाहट also (the prākṛta form of Vāgbhaṭa) in Ayurvedic literature of South India. But this verse is not available in both the famous works. There is a Nighaṇṭu attributed to Vāgbhaṭa (Bāhaṭa-nighaṇṭu, Catalogus Catalogorum, Vol. I, P. 559) which could not be seen. It is not possible, therefore, to say anything definitely about this reference at this stage.

According to the author of योगरत्नसमुच्चय the source of this verse is तन्त्रान्तर, which is very vague. The author has given many quotations from तन्त्रान्तर. A critical examination of all the quotations may throw some light on the Ayurvedic Tantra implied by the author.

Dr. Gode, in his article on this verse, (Annals of the B. O. R. I, Vol. XXXI, p. 141) has raised the following questions for investigation.

(1) Is Jalhaṇa the author of the verse?

(2) Can we trace the verse in sources earlier than A. D. 1200?

(3) What other texts excluding those recorded in this paper, quote the verse subsequent to A. D. 1200?

(1) It will be clear after a critical examination of सूक्तिमुक्तावली that जल्हण cannot be taken as the author of this verse. Like all other verses he has recorded this well known anonymous verse on Tāmbūla in his work. The source and author were unknown to him and therefore were not recorded by him, below the verse.

(2) There is every possibility as shown above, of tracing this verse in sources earlier than A. D. 1200. The real Dhanvantarinighaṇṭu from which the present Dravyāvali or Gaḍūcyādinighaṇṭu has been prepared is not available now. Āyurvedamahāmahopādhyāya Śaṅkaraśāstrī D. Pade has recorded in his introduction to Vanauṣadhiguṇādarśa Vol. IV that he had seen the MS of the work. If it is traced more light will be thrown on this verse. The Ayurvedic Tantras from which commentators and later writers have taken quotations are also not available now. There is the possibility of tracing some of them if the private libraries in South India become accessible to scholars.

(3) Other texts known to me are given above. However the verse can be traced in many more sources if they are patiently referred to.

Thus the problem of the authorship of this verse remains unsolved for want of evidence. It is open for investigation to the scholars of Āyurveda.

4 Not traced. Cf. भोजनकुतूहलम् Part, II Fo. 67.

विना ताम्बूलमभ्यङ्गं प्रमादेन करोति यः ॥
यावज्जन्म दरिद्रत्वं भविष्यति न संशयः ॥

5 (a) सार्धे for सार्धं acc. दीपिका quoted in वीरमित्रोदय. The reading does not make much difference and Caṇḍeśvara quoted in निर्णयसिन्धुः has our reading.

(d) **विलासाय हिताय च** for ताम्बूलं योजयेद्भिषक् acc. दीपिका and चण्डेश्वर. Appears to be the correct reading. The words ताम्बूलं योजयेत् are

superfluous in d. The idea is expressed by दद्यात् ताम्बूलं in ab. The reading of our text, therefore, is not acceptable.

I could not see the स्मृतिरत्नाकर of चण्डेश्वर (1314 A. D.) and दीपिका (not later than 1042 A. D.) and therefore cannot say anything about the authorship of this verse. But it appears that it must have been quoted from an earliest source. चण्डेश्वर quoted in पीयूषधारा on मुहूर्तचिन्तामणि V. 23 reads as follows :—

सार्धमासद्वये पूगं ताम्बूलं वा शिशोर्हितम् ॥
षड्भी रत्नभुजो मासैर्भोगभागी भवेन्नरः ॥

6 Additional sources :—

निर्णयसिन्धुः—तृतीयपरिच्छेदः । पूर्वार्धः । P. 360. चण्डेश्वरः । reads हर्रान्द्र for हरीन्दु, पौष्णोत्तरेन्दवपुनर्वसु for पौष्णे तथा मृगशिरोदिति, वारेषु भूमितनयार्कजवारवर्जे for c, फला for दला.

पीयूषधारा :—on मुहूर्तचिन्तामणिः V. 23 दीपिकायाम् । reads शुभाय for शिवाय.

Other References :—

ज्योतिर्निबन्धः :—Page 235 verses 1-2—reads :—

हस्तत्रयेऽदितिद्वन्द्वे मृगे मूले शुभान्विते ॥
ज्ञार्केज्यान्त्यवृषे लग्ने कार्यं ताम्बूलभक्षणम् ॥ १ ॥
पुष्योत्तरादितिदिवाकरवाजिपौष्णमूलानुराधवसुवासववैष्णवेषु ॥
वारेषु सौरधरणीधरवारवर्ज्यं ताम्बूलनूतनफलाद्यशनं शिवाय ॥ २ ॥

मुहूर्तचिन्तामणिः :—V. 23.

वारे भौमार्किहीने ध्रुवमृदुलघुभैर्विष्णुमूलादितीन्द्र-
स्वातीवस्वभ्युपेतैर्मिथुनमृगसुताकुम्भगोमीनलग्ने ।
सौम्यैः कन्द्रत्रिकोणैरशुभगगनगैः शत्रुलाभत्रिसंस्थै-
स्ताम्बूलं सार्धमासद्वयमितसमये प्रोक्तमन्नाशने वा ॥

दीपिकाकारः :—Quoted in पीयूषधारा on मुहूर्तचिन्तामणि V. 23.

मूलादितिद्रविणतिष्यकरोत्तरासु पौष्णाश्विविष्णुरजनीकरशक्रभेषु ।
वारेषु सूर्यशशिजीवसितेन्दुजानां ताम्बूलभक्षणविधिः कथितः शिशूनाम् ॥
दुश्चिक्य लाभभवनारिगताश्च पापाः सौम्यग्रहा नवमपञ्चमकण्टकस्थाः ।
आरोग्यशान्तिशुभभाग्यसुखोपभुक्त्यै ताम्बूलभक्षणविधौ मुनिभिः प्रदिष्टाः ॥

राजमार्तण्डः :—Quoted in पीयूषधारा on मुहूर्तचिन्तामणिः V. 23.

दिनकरचन्द्रसमीरणमैत्रं पुष्पपुनर्वसुरेवतिचित्रम् ।
घटमृगमन्मथकन्यकलग्नं पूगफलाशनमेभिरिहेष्टम् ॥

(a) मूलार्क for मूलाश्वि acc. चण्डेश्वर quoted in निर्णयसिन्धुः P. 254. अर्क stands for हस्तनक्षत्र which is further represented by the word कर. Therefore the reading अर्क for अश्वि is not acceptable.

चित्र for मैत्र acc. चण्डेश्वर quoted in निर्णयसिन्धु P. 254. चित्र here stands for चित्रा and मैत्र for अनुराधा. Both चित्रा and अनुराधा are prescribed in मुहूर्तचिन्तामणिः and राजमार्तण्ड. चित्रा alone is prescribed in ज्योतिर्निबन्ध V. 1; while अनुराधा alone is prescribed in दीपिका, ज्योतिर्निबन्ध V. 2 and निर्णयसिन्धु–चण्डेश्वर quoted on page 360. Both चित्रा and अनुराधा are absent in the verse of दीपिकाकार. Thus the majority of works prescribe अनुराधा. Hence the reading चित्र for मैत्र is rot acceptable.

हरीन्द्र for हरीन्दु acc. चण्डेश्वर quoted in निर्णयसिन्धु and दीपिका quoted in वीरमित्रोदय. Acceptable because इन्दु represents मृगनक्षत्र which is mentioned in the second line. The reading हरीन्दु given in our text and दीपिका quoted in पीयूषधारा is wrong. The reading suggested by me in the bracket is also not acceptable now, because the word कर stands for हस्तनक्षत्र.

(b) पौष्णोत्तरैन्दवपुनर्वसु for पौष्णे तथा मृगशिरोऽदिति acc. चण्डेश्वर quoted in निर्णयसिन्धु, P. 360. The author here has included उत्तरा which is prescribed in मुहूर्तचिन्तामणिः, ज्योतिर्निबन्ध V. 2, and the verse of दीपिकाकार. Acc. पीयूषधारा, दीपिकाकार has prescribed the auspicious time for the ceremony of the child's first Tāmbūla-eating while the quotation from दीपिका lays down the auspicious time for starting the use of new betel-leaves and betel-nuts etc. Our reading agrees with that of दीपिका (not later than 1042 A. D.) which does not mention उत्तरा. and therefore is acceptable. चण्डेश्वर has included उत्तरा and changed the reading without disturbing the meaning. It is therefore not acceptable.

(c) वारेषु भूमितनयार्कजवारवर्जे for c, according to चण्डेश्वर quoted in निर्णयसिन्धु P. 360. The author has changed the reading without altering the meaning. It is not therefoie original.

(d) ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः for d, according to चण्डेश्वर quoted in निर्णयसिन्धुः Page 254 only. The author appears to have borrowed this reading from दीपिकाकार quoted above. It has no connection with this verse and hence it is rejected.

फला for दला acc. चण्डेश्वर quoted in निर्णयसिन्धु P. 360 and ज्योतिर्निबन्धः. Our reading agrees with that of दीपिका the earliest source available and therefore is original. There is no necessity of reading नूतनफल which means new betel-nuts as it can be included by the word आदि in the reading नूतनदलादि also.

शुभाय for शिवाय acc. दीपिका quoted in वीरमित्रोदय and पीयूषधारा. It is, therefore, acceptable. चण्डेश्वर quoted in निर्णयसिन्धु, and ज्योतिर्निबन्ध, however, read शिकाय.

The earliest known source of this verse is दीपिका (not later than 1042 A. D.). Nothing can be said about the author of this verse at this stage.

7 (d) ताम्बूलक्रम उत्तमः for ताम्बूलक्रममुत्तमम् acc. भोजनकुतूहल and आचारभूषण. The reading is correct and acceptable as the word क्रम is masculine. But nothing can be said definitely without seeing the context in the original source. The expression ताम्बूलक्रमम् might be the object of a verb coming in the next line in the original source.

This verse is available in भोजनकुतूहल composed before 1700 A. D. It is quoted from पारिजात in आचारेन्दु. (There was an ancient work called पारिजात which was earlier than 1125 A. D.) It is attributed to भरद्वाज in our text.

8 Not traced. It is quoted by our author from त्रिमल्लटीका which could not be identified. नित्याराधनाविधिव्याख्या is recorded under the name of त्रिमल्ल in Catalogus Catalogorum P. II page 51.

9 (a) एकं पूगं च for एकपूगं च acc. अष्टाङ्गसङ्ग्रह. एकपूगं च is also given as a variant reading in the foot-notes of अष्टाङ्गसङ्ग्रह. एकपूगं च appears to be the correct original reading although the learned editor of अष्टाङ्गसङ्ग्रह did not accept it. It is harmonious with the other compound words *viz.* द्विपत्रम् and सचूर्णखदिरम् and qualifies तत् which represents किसलयम् in अष्टाङ्गसङ्ग्रह I. 3. 36a. The reading एकं पूगं च is incorrect as it cannot qualify तत् and therefore is rejectable.

This line seems to have been borrowed from अष्टाङ्गसङ्ग्रह. It has no connection with the next line where the same idea is repeated in a different way.

Our author has quoted it from राजनिघण्टु. I do not remember to have read this verse and the following verses in the राजनिघण्टु of नरहरि. Hence the source given by our author is doubtful.

The exact title of Narahari's Rājanighaṇṭu is अभिधानचूडामणिः or निघण्टुराजः (cf. the colophon which reads— श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरपर्यायवत्यभिधानचूडामणौ ....etc.) Kāśirāja is traditionally known to be the author of राजनिघण्टु which is not available. (cf. I चिकित्साप्रभाकर of P. B. Ogale;

page 109, 2 Introduction to वनौषधिगुणादर्श Part IV by Śaṅkara Śāstrī Pade, and 3 Dr. Garde's introduction to अष्टाङ्गहृदय.) It might be the source of these verses.

(c) गायत्रीगुटिका and चूर्णम् are two separate words. cf. अमर II. 5.49: गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः । for गायत्री.

(d) पूग for पूगं acc. सुषेणवैद्यक. A. misprint.

Although there is no connection between ab and cd, both the lines are recorded together by कैयदेव in his पथ्यापथ्यविबोध without caring for their context and original source.

(e) यात्युच्चैः for नात्युच्चैः acc. बृहद्योगतरङ्गिणी

(f) दशकं for अधिकं ,, ,,

Both the readings are not acceptable as they are meaningless. The line implies that the majority of leaves should be selected from the middle part of the creeper and not from the top or bottom. This practice is current even to-day and the reasons for avoiding leaves from the top and the bottom are too well known to require any comment.

This line is traced only in बृहद्योगतरङ्गिणी of त्रिमल्लभट्ट. Whether he is the author of this line or he has borrowed it from some other source is not clear from the text.

10 (ab) **सखदिररक्तिकं** for सखदिरं रक्तिकं acc. बृहद्योगतरङ्गिणी. Acceptable as रक्तिकं alone has no sense.

योग्य for योज्य acc. बृहद्योगतरङ्गिणी. Acceptable as it is a better reading. It avoids the repetition of idea common in योज्य and युक्.

This line is available only in the बृहद्योगतरङ्गिणी of त्रिमल्लभट्ट (1383-1499 A. D.); while 10 cd is available in पथ्यापथ्यविबोध and सुषेणवैद्यक.

A critical examination of these two verses shows that they are quoted from राजनिघण्टु, but they are not traced in the राजनिघण्टु of नरहरि whose exact title is अभिधानचूडामणि or निघण्टुराज. राजनिघण्टु of काशिराज is not available now. The source, from which our author has borrowed these verses of राजनिघण्टु, is also not known.

Verse 9 ab is available in अष्टाङ्गसङ्ग्रह.

Verses 9 abcd + 10 cd are available in पथ्यापथ्यविबोध.

V. 9 cd & 10 cd is available in सुषेणवैद्यक.
and V. 9 ef 10 ab „ „ „ बृहद्योगतरङ्गिणी.

The above analysis shows that V. 9 ab has no connection with the following lines. Kaiyadeva has borrowed it in his work from अष्टाङ्गसङ्ग्रह without any acknowledgment. V. 9 cd and 10 cd are read together in सुषेणवैद्यक and पथ्यापथ्यविबोध to make the sense complete. V. 9 ef is followed by 10 ab and 17 cd in बृहद्योगतरङ्गिणी. V. 9 ef has no connection with 10 ab. It is an independent line. V 10 ab read with 17 cd makes the sense complete.

All these verses must have a common source where they must have been arranged in their proper order. It was afterwards lost and the verses were traditionally handed down from generations to generations as they were very popular. They were recorded by different authors as they were handed down to them ; with the result that their readings differ.

11 (a) **समपत्र** acc. सुषेणवैद्यक, समपत्रे acc. पथ्यापथ्यविबोध for समपत्रः । समपत्र is correct and acceptable.

रागो for रागे acc. सुषेणवैद्यक. Correct and acceptable.

(b) फलाधिके for फलेऽधिके acc. सुषेणवैद्यक and पथ्यापथ्यविबोध. फलेऽधिके appears to be the appropriate reading.

(c) चूर्णाधिके for चूर्णाधिक्ये acc. सुषेणवैद्यक and पथ्यापथ्यविबोध. The reading पत्राधिक्ये is accepted by the authors of all the three works. On account of the similarity between चूर्णाधिक्ये and पत्राधिक्ये I am inclined to accept चूर्णाधिक्ये as the original reading.

दुर्गन्धिः for दुर्गन्धः acc. सुषेणवैद्यक. Not acceptable as it is not correct (cf. Pāṇini—V. 4. 135 गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः).

The earliest known source of this verse is पथ्यापथ्यविबोध. It is not available in आयुर्वेदमहोदधिः (Madras Ed. and O. I. Ms. No. 1580) ; its authenticity, therefore, in सुषेणवैद्यक is doubtful.

12 (b) चूर्णाधिक्ये for पूगाधिक्ये acc. राजनिघण्टु; not acceptable. The verse in राजनिघण्टु reads as follows :

पर्णाधिक्ये दीपनी रङ्गदात्री
चूर्णाधिक्ये रूक्षदा कृच्छ्रदात्री ।
साराधिक्ये खादिरे शोषदात्री
चूर्णाधिक्ये पित्तकृत् पूतिगन्धा ॥

The expression चूर्णाधिक्ये is read twice in the above verse; and the expression पूगाधिक्ये which is essential is absent, in the verse. The excessive use of lime in Tāmbūla aggravates Pitta and creates bad smell in the mouth. (cf. ताम्बूलमञ्जरी V. 11 c. & 13 c). Hence the expression चूर्णाधिक्ये is justified in the fourth line and consequently पूगाधिक्ये must be read for चूर्णाधिक्ये in the second line.

(c) पित्तकृत् पूतिगन्धा for सोष्णदुर्गन्धदात्री acc. राजनिघण्टु. The expression पूतिगन्धा is incorrect and rejectable. It also disagrees with the other three expressions रङ्गदात्री, कृच्छ्रदात्री and शोषदात्री.

(d) साराधिक्ये for साधिक्ये चेत् acc. राजनिघण्टु. Both the readings are not very pleasant. The author wanted to say खदिरसाराधिक्ये or खदिराधिक्ये, but as these expressions were not suitable to the metre, he expressed his idea in the above way. However out of the two readings साधिक्ये चेत् is a better one. It shows the inability of the author in composition and expression.

राजनिघण्टु reads d for c and *vice versa* with the above variants. The order of these lines can be determined only after collating all the available MSS. of राजनिघण्टु. I think acdb would be the natural order.

This verse is available in the राजनिघण्टु of नरहरि. It appears from राजनिघण्टु that नरहरि is not the author of this verse. He must have borrowed it from some other source. The reasons are as follows :—

(1) This verse is given under चूर्णम् with which it has no connection.

(2) It has no context.

(3) The feminine word for ताम्बूल which is qualified by expressions like रङ्गदात्री etc. in every line is not available in the preceding or following verses in the text.

It can be an interpolation also.

13 Additional source :—

सूक्तिमुक्तावली. P. 402, Ch. 109 V. 133, quoted as वराहमिहिरस्य (*i. e.* from बृहत्संहिता), reading agrees with that of our text.

(c) **विगन्ध** for विगन्धि acc. बृहत्संहिता and बृहन्निघण्टुरत्नाकर. Grammatically correct and acceptable.

The original source of this verse is the बृहत्संहिता of वराहमिहिर.

14 Additional source :—

भावप्रकाश:—पूर्वखण्ड:—दिनचर्यादिप्रकरणम् । P. 135 V. 190—reads खदिरं for खादिरं, निशासु चूर्णमधिकं for निशायां तु तथा चूर्णं.

The first two lines beginning with आमोदनं दीपनपाचनं च have no connection with the next verse—प्रभाते पूगमधिकम्. They form the second half of the following verse given in पथ्यापथ्यविबोध and सुषेणवैद्यक.

तदेव भूय: खदिरेण युक्तं
कुर्याद्दरोगं विशदं च वक्त्रम् ।
आमोदनं रोचनदीपनं च
प्रमेहमूत्रामयनाशनं च ॥

But it is absent in आयुर्वेदमहोदधि: (Madras Ed.) and O. I. MS. No. 1580 dated Śaka 1812 Saṁvat 1946 (1890 A. D.) and copied from the MS dated Saṁvat 1732 (1676 A. D.). Hence the authenticity of this verse in सुषेणवैद्यक is objectionable. Our author has borrowed only the second half of the verse for reasons unknown.

The above verse reads रोचनदीपनं च for दीपनपाचनं च. आमोदनं and रोचन convey the same sense practically. The reading दीपनपाचनं च is more Ayurvedic and acceptable.

(b) खदिरं for खादिरं acc. बृहद्योगतरङ्गिणी and भावप्रकाश. More appropriate and acceptable.

(c) निशासु चूर्णमधिकं for निशायां तु तथा चूर्णं acc. भावप्रकाश. This is an emendation. The plural in निशासु is not necessary.

The reading of abc differs in योगरत्नाकर. The author seems to have made a deliberate attempt to emend the reading of the verse which is incorrect. Our text agrees with that of बृहद्योगतरङ्गिणी the earliest available source at present; and appears to be genuine. This is one of those popular verses which were composed by those who knew very little of Grammar. The incorrectness is, therefore, genuine and requires no correction. V. 14 is contradictory to V. 16 which agrees in sense with बृहत्संहिता 77. 37 of वराहमिहिर quoted below.

15 Additional sources :—

भोजनकुतूहलम्—P. II. Fo 67. reads (a) संयुक्तं for खदिरसारं तु (c) खदिरताम्बूलं for खदिरसारं तु.

वीरमित्रोदयः—लक्षणप्रकाशः P. 221 reads :—
दिवा खदिरसारेण सकलर्द्धिप्रदायकम् ।
रात्रौ खदिरसारेण शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥

(a) खदिरसारेण for खदिरसारं तु acc. ज्योतिर्निबन्ध and वीरमित्रोदय. Correct and acceptable, avoids the unnecessary repetition of तु and the difficulty in explaining खदिरसारम्. But it appears to be a later emendation. खदिरसारम् must be the original reading.

खदिरसंयुक्तं for खदिरसारं तु acc. भोजनकुतूहल. Not acceptable. It is a later emendation like खदिरसारेण to express clearly the meaning implied by खदिरसारम्.

(b) सुशोभितम् for सुशोभनम् acc. ज्योतिर्निबन्ध. Not acceptable as it is an emendation.

सकलर्द्धिप्रदायकम् for ताम्बूलं तु सुशोभनम् acc. वीरमित्रोदय. Not acceptable as it disagrees with भोजनकुतूहल, ज्योतिर्निबन्ध and ताम्बूलमञ्जरी wherein the original reading is preserved.

(c) खदिरसारेण for खदिरसारं तु acc. ज्योतिर्निबन्ध. A later emendation.
खदिरताम्बूलं for खदिरसारं तु acc. भोजनकुतूहल. A later emendation which makes the meaning clear.

The earliest available source of this verse is ज्योतिर्निबन्ध.

16 Additional sources :—

(ab) आचारेन्दुः P. 341—quoted from ज्योतिर्निबन्ध—reading agrees with that of ज्योतिर्निबन्ध.

(ab) भोजनकुतूहलम् :—P. II. Fo. 67—reading agrees with that of ज्योतिर्निबन्ध.

Other References :—

बृहत्संहिता Vol. II. Ch. LXXVII V. 37 P, 613.
पत्राधिकं निशि हितं सफलं दिवा च
प्रोक्तान्यथाकरणमस्य विडम्बनैव ॥
कक्कोलपूगलवलीफलपारिजातै-
रामोदितं मदमुदा मुदितं करोति ॥

(a) **प्रातःकाले फलाधिक्यं** for प्रातः पूगाधिकं कुर्यात् acc. आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध, and भोजनकुतूहल. Agrees with बृहत्संहिता in reading फल. Acceptable. पूगाधिकं is an emendation to remove the vagueness of the word फल which means पूगीफल.

(b) मध्यतः for मध्यमे acc. आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध, and भोजनकुतूहल. A better reading.

The reading of this verse fully agrees with that of पथ्यापथ्यविबोध and सुषेणवैद्यक. आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध and भोजनकुतूहल read 17 ab for 16 cd and represent a different version of the verse. The original source of this popular verse is unknown.

The quotation given above from the बृहत्संहिता of वराहमिहिर presupposes the existance of an authoritative verse of the same meaning. Unfortunately it is not available in the commentary of Bhaṭṭotpala. It cannot be said that वराहमिहिर is giving his own view in the above verse because his whole Saṁhitā is based on the works of sages who were authorities on the subject. (cf. बृहत्संहिता-I. 2-3.; CVI. 2.) The text of our verse agrees in meaning with that of बृहत्संहिता. It is not, therefore, improbable that वराहमिहिर might have borrowed the idea frcm this verse, whose author and source were forgotten in course of time but which was recorded by later writers in their works as it was handed down to them.

17 Additional sources :—

(ab) आचारेन्दु: P. 341—quoted from ज्योतिर्निबन्ध—reads विवर्धते for विवर्धयेत्।

(ab) भोजनकुतूहलम् P. II. Fo 67—reads विवर्धते for विवर्धयेत्

(b) **विवर्धते** for विवर्धयेत् acc. आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध and भोजनकुतूहल: Correct and acceptable.

(c) एलात्ताम्बूलमुचितं for ताम्बूलमुच्यते चैतत् acc. बृहद्योगतरङ्गिणी. Not acceptable because the sense is completed here and कामकृत् पाचनं सरम् remains without any connection. The word तत् is to be taken as understood to complete the sense.

V. 17 ab. has no connection with V. 17 cd. According to आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध, and भोजनकुतूहल 16 ab and 17 ab form one verse. As noted above it is a different version of 16 cd. It does not agree in sense with the verse quoted above from the बृहत्संहिता of वराहमिहिर. The idea expressed by तस्य लक्ष्मीर्विवर्धते is absent in the verse of वराहमिहिर who would not have failed to express it in words like लक्ष्मीविवर्धनकरं मुनिभिः प्रदिष्टम् for b. Hence the idea expressed in 17 ab is a later development while the reading of 16 cd is genuine and earlier.

V. 17 cd has no connection with 17 ab. It is recorded here without understanding the context. It is available only in बृहद्योगतरङ्गिणी which can be taken as its present available source. However it appears that our author has not directly taken it from बृहद्योगतरङ्गिणी where the order of lines is as follows :—Verse 14, 9 ef. 10 ab. and 17 cd. He must have borrowed it from some other source not known, at present.

18 This verse is available only in the बृहद्योगतरङ्गिणी of त्रिमल्लभट्ट (flourished - between 1383-1499 A. D.). The original source and author are to betraced.

19 Additional sources :—

ताम्बूलकल्पसंग्रह of नृसिंहभट्ट—O. I. MS. No. 14159 copied from B. O. R. I. MS. lent by Dr. P. K. Gode, the learned Curator of the Institute. The original MS. is available in the library of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, in the Govt. collection of the Society (No. 8238). (cf. Tāmbūlakalpasaṁgraha of Nṛsiṁhabhaṭṭa and its date later than C. A. D. 1350 by Dr. P. K. Gode, M.A., D.Litt.—Poona Orientalist Vol. XVIII Nos. 1-4) reads—सप्तजन्मदरिद्रस्तु मरणे न हरिस्मृतिः ॥ for cd.

वीरमित्रोदय—लक्षणप्रकाश, P. 220, reads दरिद्री स्यादन्ते विष्णुं न विन्दति for दरिद्रत्वमन्ते न स्मरते हरिम् ।

शब्दकल्पद्रुम Vol. II. P. 685 on ताम्बूलम्—quotes from राजनिर्घण्ट, reads खादयते for खादति यो, मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यात् for सप्तजन्मदरिद्रत्वम्.

शालिग्रामनिघण्टु—P. 257 यः पूगं खादते नरः for पूगं खादति यो नरः । मतिभ्रंशो दरिद्री स्यात् for सप्तजन्मदरिद्रत्वम् ।

सदाचारस्मृतिः (2) No. 8809 Fo. 25—reads दशजन्मदरिद्रश्च मरणे न हरिं स्मरेत् for cd.

(a) अकृत्वा च for अनिधाय acc. आचारेन्दु and वीरमित्रोदय. Not acceptable as it is not accepted by the majority. Not pleasant also.

विना चूर्णं विना पर्णं for अनिधाय मुखे पर्णं acc. भोजनकुतूहल. Not accepted by others. It is contrary to the sense intended. Acc. to भोजनकुतूहल the verse means :—The man who eats betelnut without betel leaf and lime would become poor for seven births and would not think of Hari at the time of death. Thus the eating of betelnut alone is prohibited in this verse. It is contrary to other texts and orthodox practice also. The eating of betelnut alone is permitted by Śāstra

and practised by orthodox persons when they observe fast, wherein betel leaf is prohibited. (cf. असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूल-चर्वणात्। उपवासः प्रणश्येत दिवा स्वापाच्च मैथुनात्॥ इति—अपरार्के-देवलः॥)

(b) खादयते for खादति यो acc. शब्दकल्पद्रुम only. Not acceptable. The root खाद् is I.P. only.

यः पूगं खादते नरः for b. acc. शालिग्रामनिघण्टु only. Not accepted by others and खादते is grammatically incorrect.

(c) मतिभ्रंशो for सप्तजन्म acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable. The construction becomes clumsy and requires an elucidation— तस्य मतिभ्रंशो भवति स च दरिद्री स्यात् etc. and consequently four words तस्य, भवति, स and च are to be taken as understood.

दशजन्म for सप्तजन्म acc. आचारभूषण, वीरमित्रोदय, and सदाचारस्मृति. Not acceptable. The expression सप्तजन्म is generally met with in Sanskrit literature.

दरिद्री स्यात् acc. आचारेन्दु, राजनिघण्टु, वीरमित्रोदय and शालिग्रामनिघण्टु,
दरिद्रः स्यात् acc. आचारभूषण and शब्दकल्पद्रुम,
दरिद्रस्तु acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह, भोजनकुतूहल and वीरमित्रोदय,
दरिद्रश्च acc. सदाचारस्मृति—for दरिद्रत्वं.

The reading दरिद्रत्वं appears to be the original reading. The words तस्य and भवति are to be taken as understood while explaining it. To remove this difficulty the reading appears to have been emended by others in their own way. The reading दरिद्री is incorrect and rejectable. The word दरिद्रः is common in the other three variants. तु and च are merely expletives and rejectable. Hence दरिद्रः स्यात् is the only emendation worth accepting.

(d) अन्ते स्मरति नो हरिम् for अन्ते न स्मरते हरिम् acc. राजनिघण्टु. An emendation purposely made to correct स्मरते. It is, therefore, not acceptable. The readings—विष्णुं न विन्दति, विष्णुं न संस्मरेत्, मरणे न हरिस्मृतिः and मरणे न हरिं स्मरेत् are all later emendations to remove the expression स्मरते.—An ātmanepada form which is very common in the epics and Purāṇās.

This most popular verse is attributed to the celebrated sage Vasiṣṭha. Its source is to be traced.

20 (ab) नाग्रुरग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता for ab acc. राजवल्लभ, quoted in शब्दकल्पद्रुम. Not acceptable as it is not supported by others. The author, it appears, has deliberately changed the reading to support the next line तस्मादग्रं च मूलं च मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्॥ The line shows the weakness of the author in expressing

his idea. न is to be connected only with आयु: and not with विषं and अलक्ष्मी: with which it can have relation.

अग्रत: श्रीर्यशो मूले मध्ये विष्णु: प्रतिष्ठित: for ab acc. सदाचारस्मृति only. This is a later emendation. The reading अग्रत: श्री: is supported by verses 24 a and 25 a and मध्ये विष्णु: प्रतिष्ठित: is somehow supported by verse 25 c. The author has retained यशो मूले which is not supported by verses 24 and 25 and changed the other expressions. It, therefore, clearly shows that the author has changed the readings which were really genuine.

मध्ये लक्ष्मी: for लक्ष्मीर्मध्ये acc. शालिग्रामनिघण्टु only.

The reading does not make any difference in meaning. It is not also supported by others and therefore is not very important.

This line has no connection with the next line which reads पर्णमूले भवेद्व्याधि: expressing a different idea. Had there been any connection the reading would have naturally been पर्णमूले यशोहानि: It appears, therefore, that our author has quoted here only the first half of the verse. The second half is given in the following works :—

1 नि. र. :—तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ।
2 बृ. यो. :— „
3 भा. प्र. :— „
4 भो. कु. :— „
5 यो. र. :—तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥

पर्णमूले भवेद्व्याधि: पर्णाग्रे पापसंभव: ॥ १ ॥
चूर्णपत्रं हरत्यायु: शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ॥ २ ॥

The word तस्मात् in 1 a has no connection with the preceding verse in योगरत्नाकर. The order of these lines in योगरत्नाकर is wrong and must be corrected. The lines should read as follows :—1 cd + 2 ab ; and 2 cd + 1 ab.

6 शा. क. :—तस्मादग्रं च मूलं च मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥
7 स. स्मृ. :—तस्मादग्रं च मूलं च मध्यं च परिवर्जयेत् ॥

(c) वसेत् for भवेत् acc. राजवल्लभ quoted in शब्दकल्पद्रुम. Not supported by other works.

(d) **पापसम्भव:** for चायुष: क्षय: acc. आचारभूषण, आचारमयूख, आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध, निघण्टरत्नाकर, पराशरधर्मसंहिता, भावप्रकाश, भोजनकुतूहल, योगरत्नाकर, वीरमित्रोदय, शालिग्रामनिघण्टु and सदाचारस्मृति.

The reading चायुष: क्षय: shows the influence of आयुरग्रे in the previous line, which has no connection with this line.

Therefore it cannot be accepted as the original reading. Had there been any connection with the previous line V. 20 c would have naturally read पर्णमूले यशोहानिः. But as it is not found anywhere, the two lines cannot be said to have any connection and the reading चायुषः क्षयः can be ignored. The reading पापसम्भवः is accepted by all the above-quoted authors and therefore must be the original reading.

पापसञ्चयः for चायुषः क्षयः acc. भावप्रकाशनिघण्टु, राजवल्लभ and शालिग्रामनिघण्टु; appears to be an emendation.

The reading चायुषः क्षयः is available only in the बृहद्योगतरङ्गिणी of त्रिमल्लभट्ट But as it is not accepted by authors like माधव, it does not seem to be an original reading.

The earliest known source of V. 20 ab is the बृहद्योगतरङ्गिणी of त्रिमल्लभट्ट. The original source is yet to be traced.

Verse 20 cd is connected with V. 21 ab. It is attributed to वसिष्ठ by writers on Dharmaśāstra.

21 (a) शीर्णपर्णं acc. पराशरधर्मसंहिता and जीर्णपर्णं acc. आचारमयूख for चूर्णपर्णं. The reading चूर्णपर्णं appears to be original. It appears to have been changed to जीर्ण and शीर्ण by those who were unable to understand its meaning.

चूर्णपत्रं for चूर्णपर्णं acc. योगरत्नाकर. Not supported by others.

क्षिपेत् for हरेत् acc. आचारमयूख. Not supported by others.

हरति for हरेत् acc. ज्योतिर्निबन्ध, योगरत्नाकर and वीरमित्रोदय. Not accepted by the majority.

आयुः for लक्ष्मीं acc. all excepting बृहद्योगतरङ्गिणी which reads लक्ष्मीः grammatically incorrect for लक्ष्मीम्. Acceptable as it is supported by all.

(c) तथा मूलं for च मूलं च acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, भोजनकुतूहल and योगरत्नाकर. Not supported by others.

(d) शिराश्च for शिरां च acc. सदाचारस्मृति. Not acceptable as the word is in singular number in 21 b.

मध्यं चास्य विवर्जयेत् acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, मध्यं पर्णस्य बर्जयेत् acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, भोजनकुतूहल, योगरत्नाकर and शालिग्रामनिघण्टु, (भोजनकुतूहल wrongly reads भक्षयेत् for वर्जयेत्.) for d.

As shown above तस्मादग्रं च मूलं च मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् forms the second half of 20 ab. It has no connection with 21 cd. This reading is, therefore, not acceptable.

This verse is attributed to वसिष्ठ and is quoted by eminent writers on Dharmaśāstra like माधव (1325 to 1360 A. D.).

22 Additional sources :—

तम्बूलकल्पसंग्रह of नृसिंहभट्ट—ab only—attributed to वसिष्ठ—reads भक्षयेत् सुधीः for खादयेन्नरः ।

(a) जीर्णपर्णं acc. आचारमयूख, चूर्णपत्रं acc. आचारेन्दु and शीर्णपर्णं acc. पराशरधर्मसंहिता for चूर्णपर्णम् . Not acceptable.

(b) भक्षयेत् सुधीः acc. आचारेन्दु and ताम्बूलकल्पसंग्रह for खादयेन्नरः. Not accepted by the majority. बुधः for नरः acc. आचारभूषण, आचारमयूख, पराशरधर्मसंहिता, वीरमित्रोदय and सदाचारस्मृति. Although it is supported by all these writers, I am not inclined to accept it. The original reading must be नरः ; and later on it must have been changed to बुधः and सुधीः.

(c) तर्जन्यां for तर्जन्या acc. सदाचारस्मृति (3) only. Not supported by others.

पर्णं for चूर्णं acc. वीरमित्रोदय (4). Rejectable as it is meaningless.

चूर्णलेपेन for चूर्णमादाय acc. सदाचारस्मृति (3). Rejectable.

The first line is attributed to वसिष्ठ acc. आचारमयूख, आचारेन्दु, पराशरधर्मसंहिता and वीरमित्रोदय ; while the second line is attributed to व्यास acc. आचारेन्दु. The two lines have no connection with each other. The second line is connected with V. 23.

23 Additional sources :—

सदाचारस्मृतिः (3) Fo. 78—reads—यः कामाल्लेपनं कर्ता स्वमातृगमनं समम् ।

(a) वा खादयेत् for खादयते acc. आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध and वीरमित्रोदय. Not acceptable, वा is meaningless.

(b) शोकं च for रौरवं acc. वीरमित्रोदय. The reading रौरवं is better than शोकं च.

This verse is attributed to व्यास acc. आचारेन्दु. The reading of this line is quite different in सदाचारस्मृति. The line appears to have been composed by one who knew very little of Sanskrit. The expressions लेपनं कर्ता and गमनं समम् show the inefficiency of the author. The reading is, therefore, rejectable.

24 Additional sources :—

ताम्बूलकल्पसंग्रह—reads पृष्ठे for मूले, द्विपर्णे वसते गौरी for c and चूर्णपर्णे च for चूर्णपर्णेषु.

(b) पृष्ठे for मूले acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह and सदाचारस्मृति. Can be acceptable if both the sides of the leaf are meant by the word पृष्ठे. The leaf is utilised for eating because Saraswati is presiding over both the sides of the leaf. The part presided over by Saraswati has no utility if the reading मूले is accepted.

(c) मूले for पृष्ठे acc. सदाचारस्मृतिः acceptable if the previous one is accepted. द्विपर्णे वसते गौरी for c. acc. to सदाचारस्मृति;, not acceptable, as it has no propriety here.

(d) चूर्णपर्णे च for चूर्णपर्णेषु acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह and सदाचारस्मृतिः. Both the readings are acceptable here. The original reading cannot be determined here for want of more evidence.

This is one of the well-known verses on ताम्बूल. Its source is not given in the works mentioned above.

25 Not traced. The author's remark—इति योगमालायाम्। indicates that he borrowed this verse and probably the preceding verses also from the योगमाला of योगसिद्ध, (cf. Catalogus Catalogorum, Vol. I., P. 478) the MS. of which could not be referred to as it was not available, चिकित्साकलिका or योगमाला of त्रिसट and योगरत्नमाला or आश्चर्ययोगरत्नमाला of नागार्जुन do not contain this verse or the preceding verses.

26 (c) पत्रं for पर्णं acc. आचारेन्दु. The reading पर्णपृष्ठे is accepted in आचारेन्दु. There is, therefore, no necessity of changing the reading here.

The source of this verse is स्मृत्यन्तर acc. आचारेन्दु. It is to be traced,

27 (b) मूलत: for योगत: acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others. योगत: is a better reading also.

(d) **अनैश्वर्यायुषी तथा** for d acc. all sources. Correct and acceptable. The reading ऐश्वर्यं चौर्यमेव च is contrary to verses 22 cd, 23, 26 and 28 and goes against the majority,

The author of this verse is व्यास acc. आचारेन्दु. The source is unknown.

28 (ab) अङ्कुष्ठेन तु लेपश्चेत् सर्वसिद्धिप्रदायक: for ab acc. ज्योतिर्निबन्ध. A correct emendation. अङ्कुष्ठेन तु लेपेन ताम्बूलं शर्म शोभनम् for ab acc. वीरमित्रोदय. Corrupt and rejectable. The source of this verse is unknown. It is one of the popular verses on Tāmbūla.

29 Additional sources :

ताम्बूलकल्पसंग्रह—reads द्रवं संमृज्य पर्णकम् for b

भोजनकुतूहलम् P. II Fo. 67 reads रात्रौ प्रभूतपूगं च द्रवं समृज्य पर्णकम् for ab.

(ab) रात्रौ प्रभूतपूगं च for a acc. भोजनकुतूहल and द्रवं संमृज्य पर्णकं for b, acc. आचारेन्दु, ताम्बूलकल्पसंग्रह, भोजनकुतूहल and वीरमित्रोदय. This appears to be an emendation. The expression खदिराक्तं is natural and essential in the line.

This verse is quoted from स्मृतिमञ्जरी in आचारेन्दु and वीरमित्रोदय. भोजनकुतूहल and ताम्बूलकल्पसंग्रह do not mention their source. But it appears from the texts of these works that they have been quoted from different sources and consequently their readings differ. However, it is evident that these three versions must have a common source which is unknown at present. The texts of the above-mentioned three works are given below for a critical examination.

प्रात: पूगस्य पर्णानि त्रीणि त्रीणि च खादयेत् ॥
मध्यन्दिने तु चत्वारि पर्णानि क्रमुकस्य च ॥
रात्रौ पूगस्य पर्णानि पञ्च पञ्च यथाक्रमात् ॥
पूगं च शकलीकृत्य द्रवं संमृज्य पर्णकम् ॥
पिच्छिलं चूर्णसंयुक्तं ताम्बूलं खादयेत् सुधी: ॥

स्मृतिमञ्जरी quoted in वीरमित्रोदय.

प्रातः पूगस्य पूर्णानि त्रीणि त्रीणि च खादयेत् ॥
मध्यन्दिने तु चत्वारि पर्णानि क्रमुकस्य च ॥
रात्रौ प्रभूतपूगं च द्रवं संमृज्य पर्णकम् ॥
पिच्छिलं चूर्णसंयुक्तं ताम्बूलं खादयेत् सुधीः ॥

भोजनकुतूहलम् ।

प्रातः पूगस्य पर्णानि त्रीणि त्रीणि च खादयेत् ॥
मध्यन्दिने तु चत्वारि पर्णानि क्रमुकस्य च ॥
रात्रौ पूगस्य पर्णानि पञ्च पञ्च यथाक्रमात् ॥
अखण्डितं च यत्पूगमप्रक्षालितपर्णकम् ॥
अशोधितं च यच्चूर्णं तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥
एकपूगं चतुर्माषं कठिनं गुरु चिक्कणम् ॥
खण्डितं नित्यतत्काले भक्षयेद्‌द्रवर्जितम् ॥
पूगं च शकलीकृत्य द्रवं संमृज्य पर्णकम् ॥
पिच्छिलं चूर्णसंयुक्तं ताम्बूलं खादयेत् सुधीः ॥

ताम्बूलकल्पसंग्रहः ।

30 (a) वामदोष्णा न खातव्यं for a acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others. खातव्यम् is grammatically incorrect.

खादेन्न for नो खादेत् acc. आचारेन्दु—not very pleasant. ताम्बूलं for नो खादेत् acc. ज्योतिर्निबन्ध. A better reading yet not supported by others.

वामहस्ते न खादेत acc. वीरमित्रोदय. This is an emendation. नो must have been omitted in some MSS. and the reading वामहस्तेन खादेत् must have been corrected as वामहस्ते न खादेत to have the desired meaning.

(ab) स्त्रीहस्तेन न खातव्यं वामहस्तेन वा पुनः for ab acc. सदाचारस्मृतिः. The form खातव्यम् is wrong. The reading is corrupt and rejectable.

(c) वा खादयेत् for खादयते acc. आचारेन्दु, ज्योतिर्निबन्ध and वीरमित्रोदय. Not acceptable. वा is merely an expletive. The form खादयते can be explained by taking the termination णिच् स्वार्थे. (cf. सिद्धान्तकौमुदी on VII. 3. 32 Sūtra No. 2574—अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः ।
The author and original source of this verse are unknown.

31 Not traced,

32-39 Not traced. Words like देवेशि, शक्तिभ्यः, दिव्यौघे, सिद्धौघे, मानवौघे etc. show that these verses have a Tantric origin. I do not remember to have read these verses in the printed Tantric literature that I studied. I had no time to go through the MSS on Tantras available here and trace these verses. However similar quotations are given below for a comparative study :—

द्वात्रिंशत्पर्णकं चैव दद्यात् सर्वं महीभुजे ।
चतुर्विंशतिपर्णं च सामन्तानामनुस्मृतम् ॥
दशाष्टपर्णकं देयं जामातॄणां विशेषतः ।
द्वादशपर्णं विदुषे [1]वधूनां दशपर्णकम् ॥
अष्टपर्णं च सर्वेषां सामान्ये तुर्यपर्णकम् ।
त्रिपर्णं तु न दातव्यमेकपर्णं तथैव च ॥
षट्पर्णं चैव दातव्यं रिपूणां च विशेषतः ॥

१ बन्धूनां । ज्योतिर्निबन्धः । P. 235, V. 9-12 ab.

नृपाणां च प्रदातव्यं द्वात्रिंशत्पर्णवीटकम् ।
द्वादशपर्णं विदुषे वधूनां तु दश स्मृतः ॥
अष्टपर्णं तु सर्वेषां साम्ये चत्वारि चोच्यते ।
त्रिपर्णं तु न दातव्यमेकपर्णं तथैव च ॥
षट्पर्णं च प्रदातव्यं रिपूणां च प्रयत्नतः ।
त्रिपर्णमेकपर्णं वा प्रेतकर्मणि योजयेत् ॥

सदाचारस्मृति :– सव्याख्या (३)
O. I. MS. No 8637.

तत्र दातव्यपत्रसंख्यामाह वसिष्ठः ।
गुरूणां देवतानां च द्वात्रिंशत्पर्णवीटिका ।
चतुर्विंशति भूपानां जामातॄणां दशाष्टकम् ॥
स्त्रीणां द्वादशपर्णानि कवीनां दशपञ्चकम् ।
सर्वेषामष्टपर्णानि सामान्यं तुर्यं उच्यते ॥
एकपर्णं (द्विपर्णं) वा त्रिपर्णं न कदाचन ।
रिपूणां च प्रदातव्यं षट्पर्णं तु प्रयत्नतः ॥

ताम्बूलकल्पसंग्रहः ।

The authors of ज्योतिर्निबन्ध and सदाचारस्मृति have not given the source. More light would be thrown on this topic if the unpublished works on Tantra, Dharma and Jyotiṣa are carefully examined. References to the custom of bestowing Tāmbūla as a mark of honour are numerous in the Sanskrit literature, (cf. ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात् । नैषध—last verse.

40 Other references :—

चरकसंहिता I. 5. 74-76.

धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ।
जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
कङ्कोलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥

सुश्रुतसंहिता—IV. 24. 21-24 P. 585.

कर्पूरजातीकङ्कोललवङ्गकटुकाह्वयैः ।
सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं [1]शुभम् ॥

१ हितम् ।

मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ।
हनुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम् ॥
प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम् ।
पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ॥
रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनाम् ।
रूक्षदुर्बलमर्त्यानां न हितं चास्यशोषिणाम् ॥

(a) नावन for धावन acc. अष्टाङ्गहृदय. Both the readings are current. However धावन is a better reading.

The author of this verse is वाग्भट. The source of ab is अष्टाङ्गहृदय while that of cd is

41 Other references :—

योगरत्नसमुच्चय :—द्रव्याधिकार: P. I, Page 197, V. 1031 cd & 1032 ab

जातीलवङ्गतक्कोलकर्पूरकटुकाह्वयैः ।
संचूर्ण्य पूगैः (सचूर्णपूगैः) सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ॥
महापाठशुद्धौ. ।

ताम्बूलकल्पसंग्रहः and आचारेन्दुः—

जातीलवङ्गकक्कोलकर्पूरकटुकैः सह ।
रुचिवैशद्यसौगन्ध्यमिच्छन् वक्त्रेण धारयेत् ॥

(a) कक्कोलकर्पूर for कर्पूरकक्कोल acc. आचारेन्दु and ताम्बूलकल्पसंग्रह. Both the readings are acceptable. They make no difference. The authors of आचारेन्दु and ताम्बूलकल्पसंग्रह have not remained faithful while borrowing quotations. They have changed the readings according to their will.

(b) तक्कोल for कक्कोल acc. भोजनकुतूहल. Not acceptable. खदिरैः for कटुकैः acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

The original source of this verse is अष्टाङ्गसंग्रह of वाग्भट who has borrowed the idea from सुश्रुत quoted above.

कटुकं लताकस्तूरिकाफलम् for कटुकैर्लताकस्तूरिकाफलैः acc. हेमाद्रि. Both the readings are correct. The exact reading can be determined only after collating MSS. of the commentary.

42 (b) **कषायकटुतिक्तकैः** for कटुतिक्तकषायकैः acc. निघण्टरत्नाकर, बृहन्निघण्टुरत्नाकर, भावप्रकाश, भोजनकुतूहल and सुश्रुत. Acceptable as it is supported by many authors. It agrees with Caraka where Rasas are mentioned in the same order cf. कषायकटुतिक्तकाः—चरक I. 1. 66. The reading appears to have been changed to कटुतिक्तकषायकैः to follow the grammatical rule लघ्वक्षरं पूर्वम् (Vārtika on Pāṇini. II. 2. 34). It is also supported by Caraka (cf. चरक—विमानस्थान—रसास्तावत् षट्—मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । अ. १. ४. तद्यथा कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति । अ. १. ६. etc.)

The original source of this verse is सुश्रुत which reads the verses as follows :—

धुमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ।
पूरलवङ्गसुमनःफलैः ॥
ः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः ।
ताम्बूलपत्रसा ैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ॥

The order of lines followed in our text is wrong and must be corrected.

43 (a) **पूग** for पूगैः acc. all sources excepting भावप्रकाश. Acceptable.

कर्पूरकस्तूरी for कङ्कोलकर्पूर acc. all except पथ्यापथ्यविबोध and सुश्रुत. All the authors have borrowed this verse from सुश्रुत; and as the majority of them agree in reading कर्पूरकस्तूरी, it must be imagined that it must be the reading of the MSS. of सुश्रुत utilised by them. Both the readings are acceptable and the exact reading can be determined after a critical examination of the available MSS. of सुश्रुत.

(b) **सुमनः** for सुमना acc. निघण्टरत्नाकर, भावप्रकाश, भोजनकुतूहल, योगरत्नाकर and सुश्रुत.

सुमनं acc. बृहन्निघण्टुरत्नाकर for सुमना. The reading सुमनं is wrong. सुमनः is acceptable, as it is supported by the majority and is met with in literature.

(d) कारिभिः for कारकैः acc. निघण्टरत्नाकर. भावप्रकाश, and योगरत्नाकर. Not supported by सुश्रुत and other works.

This verse is borrowed from सुश्रुत.

44 Other sources :—

सुभाषितरत्नभांण्डागारम्—N. S. Press, Bombay 1952
Page 102 Verse 49—reads—

ताम्बूलेन विना राजन् जडीभूता सरस्वती ॥
निःसरति मुखाद्वाणी गृहात् कुलवधूरिव ॥

It agrees with प्रस्तावरत्नाकर. The word 'वाणी' has no propriety here; its purpose is served by the word सरस्वती in b. Hence this version does not appear to be genuine. The text of ताम्बूलमञ्जरी appears to be original and is acceptable. The original source of this verse is still to be traced.

45 (ab) **कर्पूरजातीकक्कोलल्रवङ्गकटुकाह्वयैः** for ab acc. सुश्रुत.

पथ्यापथ्यविबोध reads जाति and कङ्कोल respy. for the respective two words. Correct and acceptable.

जातीलवङ्गतक्कोलकर्पूरकटुकाह्वयैः acc., योगरत्नसमुच्चय which follows अष्टाङ्गसंग्रह and not सुश्रुत the earliest source of the verse. Not acceptable.

(c) संचूर्ण्य पूगैः for सच्चूर्णपूगैः acc. योगरत्नसमुच्चय. Not acceptable.

सहितं for विहितं acc. योगरत्नसमुच्चय and सुश्रुत, acceptable. A better reading.

(d) **पत्रं** for तन्त्रं acceptable as it is supported by the majority.

The original source of this verse is सुश्रुत. The variants are due to the mishandling of the text in the oral tradition.

46 Additional sources :—

ताम्बूलकल्पसंग्रह:—reads सुचूर्णेन समन्विम् for b and द्विज: for बुध:.

(b) **चूर्णेन च समन्वितम्** for चूर्णखादिरसंयुतम् acc. आचारमयूख, आचारेन्दु, पराशरधर्मसंहिता. भोजनकुतूहल. वीरमित्रोदय and सदाचारस्मृति. Acceptable as it is supported by the majority. The reading चूर्णखादिरसंयुतम् is an emendation to include Catechu, one of the four common ingredients of Tāmbūla. But Catechu is not accepted as one of the essential ingredients of Tāmbūla. cf. स्मृतिकौस्तुभ of अनन्तदेव (N. S. Edition, Page 390) तल्लक्षणं हेमाद्रौ रत्नकोशे—

महापिप्पलपत्राणि क्रमुकस्य फलानि च।
शुक्तिक्षारेण संयुक्तं ताम्बूलमिति संज्ञितम् ॥
श्वेतपत्रं च चूर्णं च क्रमुकस्य फलानि च।
नारिकेलफलोपेतं मातुलिङ्गसमायुतम् ॥
एलाकङ्कोलकर्पूरैर्मुखवासं प्रचक्षते ॥

महापिप्पलपत्राणि—नागवल्लीपत्राणि; धर्मसिन्धु also (N. Sagar Ed. with Marathi translation, p. 129) नागवल्लीपत्रक्रमुकफलशुक्त्यादिचूर्णेति त्रयं ताम्बूलसंज्ञम्। एतदेव नारिकेलकर्पूरैलाकङ्कोलैः सहितं मुखवाससंज्ञम्।

सुचूर्णेन समन्वितम् for चूर्णखादिरसंयुतम् acc. आचारभूषण and ताम्बूलकल्पसंग्रह. Not acceptable as it is an emendation of चूर्णेन च noted above.

(cd) देवद्विजेभ्यो दत्वाऽथ ताम्बूलं भक्षयेत् सुधीः for cd acc. सदाचारस्मृति only. Not supported by others. It is an emendation purposely made to improve upon the construction and express the sense clearly.

(d) द्विज: for बुध: acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह only. Not supported by others.

This verse is attributed to वसिष्ठ. Its original source is to be traced.

47-49 Not traced. Can be traced in हेमाद्रि or पारिजात. cf. आचारेन्दु, Page 169.

अथ ताम्बूलो मुखवासाख्यः। पारिजाते—

श्वेतपत्रं च चूर्णं च क्रमुकाणां फलानि च।
नारिकेलफलोपेतं मातुलुङ्गसमायुतम् ॥
एलालवङ्गकङ्कोलैर्मुखवासं प्रचक्षते ॥

पर्णानि मगधदेशोद्भवानि अन्यानि वा। दक्षिणदेशोद्भवाः क्रमुकाः सुगन्धिखादिरः। प्राण्यङ्गजं चूर्णम्। कर्पूरनागरैलालवङ्गकेशरजातीफलपत्रपनसनारिकेलशकलमरिच्याादिकं चेति यथायोग्यं मिलितं पर्णादिचतुष्टयमेव वा ताम्बूलपदवाच्यम्॥

The source and the author of these verses are not known. They can be traced in some Purāṇa. The ingrediants of Tāmbūla mentioned in these verses are thirteen—a number very popular with the ingredients. The origin of the conception of Tāmbūla of thirteen ingredients is worth tracing.

50 This verse is borrowed from चूडामणि where it is quoted from the श्रावणमास-माहात्म्य of स्कन्दपुराण. I referred to स्कन्दपुराण—Venkateśvara Edition and श्रावणमासमाहात्म्य published by B. S. Shetye Bombay, Śaka 1794, but could not get this verse.

चूडामणि: is a commentary on श्राद्धविवेक of शूलपाणि. It is quoted by रघुनन्दन and कमलाकर. I could not see the MS. of this commentary. There are other works such as प्रश्नचूडामणि:, रसेन्द्रचूडामणि:, etc. which are known as चूडामणि. It is not therefore, possible to identify the work चूडामणि quoted by our author at this stage. रसकामधेनु of चूडामणि (edited by C. T. Acharya, Bombay and Jivaram Kalidas, Gondal 1925,) does not contain this verse. Thus the source given by our author is yet to be identified.

(a) **साग्र** for साग्र्य acc. क्षेमकुतूहल (1). Correct and acceptable.

सूक्ष्मसूक्ष्मीकृतं यत् for साग्र्यमग्र्यं गृहीतं acc. मदनपालनिघण्टु (1) only. Not acceptable. Not supported by क्षेमकुतूहल and other editions of मदनपालनिघण्टु.

—मप्यगृहीतं for—मग्र्यं गृहीतं acc. मदनपालनिघण्टु (2, 3) Incorrect due to the scribal error.

(b) **कर्पूरैणाण्डजाभ्यां** for कर्पूरेणाण्डजाभ्यां acc. क्षेमकुतूहल, correct and acceptable,

सौरभेणापि for सौरभेणाति acc. मदनपालनिघण्टु (1) only. Not acceptable. It is due to the scribal error, सौरभेणातिपूर्णम् is the correct original reading.

पूर्णाम् for पूर्णम् acc. क्षेमकुतूहल. (1) Incorrect.

चूर्णम् for पूर्णम् acc. मदनपालनिघण्टु (2-3). Erroneous.

(c) **ग्रावानुजातं** for ग्रावाणजातं acc. क्षेमकुतूहल (1, 2), Correct and acceptable. The word is ग्रावन् and not ग्रावाण. ग्रीवानुजातं acc. मदनपालनिघण्टु (2-3). A misprint.

मुक्तानुजातं for ग्रावाणजातं acc. मदनपालनिघण्टु (1). Not supported by others. It appears to be an emendation as the king can use मुक्ताचूर्णम्. cf. ताम्बूलमञ्जरी V. 115.

शिशिरकिरणवत् for शशधरकिरण acc. मदनपालनिघण्टु (1, 2, 3). Not supported by क्षेमकुतूहल. Not original also. In शशधरकिरण, ध must have been dropped due to the scribal error and the expression was read as शशरकिरण and it was further corrected as शिशिरकिरणवत्.

(d) आस्य for आप्त acc. क्षेमकुतूहल (2) Incorrect.

This verse is available in मदनपालनिघण्टु (composed in 1374 A. D.) and क्षेमकुतूहल (composed in 1548 A. D.) only. The earliest source of this verse available at present is, therefore, मदनपालनिघण्टु. The original source is unknown.

51 Additional sources :—

योगसारसमुच्चय: of व्यासश्रीगणपतिः (c. 1272 A. D. Samvat 1328. cf. Indian Antiquary Vol. XI—1882, page 106—Praśastis of Nānāka by H. H. Dhruva) Oriental Institute MS. No. 9519, dated Samvat 1591—Fo. 2 (a)—Verse 96 reads :—

निद्राभिखे(षे)काशनवान्तिकर्म-
प्रान्तेष(षु) ताम्बूलमतिप्रशस्तम् ।
अरोचकाजीर्णमुखप्रसेक—
कफानिलास्तेन कदापि न स्युः ॥

आयुर्वेदमहोदधिः—P. 99, V. 1 reads :—
नागरखण्डपर्णैः for नागलतादलाक्तैः

(a) **निद्रा** for नरा acc. योगसारसमुच्चय. Correct and acceptable. The word नर has no propriety here.

(b) प्रान्तेष for प्रान्तेऽथ acc. योगसारसमुच्चय. Not acceptable. थ appears to have been read as ष.

This line has no connection with the next line. Our author has borrowed only the first half of the verse. The second half is given above from योगसारसमुच्चय which is the only available source of the first half at present.

(d) **नागरखण्ड्पर्णैः** for नागलतादलाक्तैः acc. आयुर्वेदमहोदधिः, भोजनकुतूहल and सुषेणवैद्यक. Acceptable as it is supported by all the available sources and Tāmbūlamañjarī, V. 53. quoted from चूडामणि.
नागरखण्डपर्णैः appears to be the original reading. In verse 53 the ingredients would become eight and not nine if नागलतादलाक्तैः is read for नागरखण्डपर्णैः.

The use of नागर or dry ginger, though prescribed, is not very common and not known to many. Hence the reading seems to have been emended here. V. 51 cd is connected with V. 52. The construction is not happy. The original source of this floating line is obscure.

52 Additional sources :—

आयुर्वेदमहोदधिः—Page 99, V. 1-2, reads :—
सुधा for शुद्धा, सारं for सारः, चूर्णमिश्रम् for मिश्रचूर्णम् , प्रवरं वदन्ति for प्रवदन्ति राज्ञां.

(a) **सुधा** for शुद्धा acc. आयुर्वेदमहोदधिः and भोजनकुतूहल. Correct and acceptable. The word शुद्ध has no sense here.

सारं for सारः acc. आयुर्वेदमहोदधिः, सुषेणवैद्यक and भोजनकुतूहल. The word सार is masculine in this sense ; cf. अमर II. 4. 12 and III. 3. 171. Hence the reading सारं, though supported by the three works cannot be accepted here.

(b) **चूर्णमिश्रम्** for मिश्रचूर्णम् acc. आयुर्वेदमहोदधिः, सुषेणवैद्यक and भोजनकुतूहल. Correct and acceptable.

(c) **प्रवरं वदन्ति** for प्रवदन्ति राज्ञां acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Acceptable as it appears to be the original reading. The word वरं must have been dropped due to the scribal error and प्रवदन्ति was consequently read. Two letters were wanting and were substituted afterwards; giving rise to three different variants *viz.* राज्ञां, राज्ञः and वैद्याः.

राज्ञः acc. भोजनकुतूहल and वैद्याः acc. सुषेणवैद्यक for राज्ञां. Not acceptable for reasons mentioned above.

The original source of this verse is still to be traced.

53 Additional source :—

ताम्बूलकल्पसंग्रहः—reads जातीपागीफलं for पूगजातीफलैः, शुद्धश्च चूर्ण for शुद्धाश्मचूर्ण, अष्टाङ्ग-ताम्बूल वदन्ति सेव्यम् for d.

(a) कर्पूरकं पत्री for कर्पूरकङ्कोल acc. आह्निकरत्नचषकम् only. Not supported by others.

(ab) जातीपागीफलं for पूगजातीफलैः acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह. Not supported by others. An emendation to remove the instrumental case.

(b) जातीफलं for जातीफलैः acc. आह्निकरत्नचषक and सदाचारस्मृति. An emendation to remove the instrumental case.

पर्णम् for पर्णैः acc. आह्निकरत्नचषक only. Not supported by others. An emendation to correct the error.

(c) एला सुचूर्ण acc. आह्निकरत्नचषक, एलासमचूर्ण acc. सदाचारस्मृति and शुद्धश्च चूर्ण acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह for शुद्धाश्मचूर्ण.

It has been discussed above that the original reading must be सुधाश्मचूर्ण which would literally mean (सुधा-अश्म-चूर्ण) powder of lime stone. It appears that the word has not been properly understood because सुधा, अश्मचूर्णम् and चूर्णम् mean lime; and one of the three words would be sufficient. Consequently the reading was emended as शुद्धाश्मचूर्ण, (शुद्धश्च चूर्ण is due to a scribal error) where the word शुद्ध having no propriety, was removed and replaced by एला giving rise to another variant एलाश्मचूर्ण (सम is श्म). Afterwards the word अश्म was also found redundant as the word चूर्ण itself meant lime. Hence it was removed and replaced by सु.

खदिरसारं for खदिरस्य सारं acc. सदाचारस्मृति. Not acceptable. स्य is omitted here due to a scribal error. The reading सारं is accepted here by all though it is not correct. It can be supported by पातञ्जलमहाभाष्य—लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य—सिद्धान्तकौमुदी—लिङ्गानुशासन १६.

(d) अष्टाङ्गताम्बूल वदन्ति सेव्यम् for d acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह. Grammatically incorrect. The author appears to have wrongly taken नागरखण्डपर्णैः as one ingredient. Ingredients mentioned in this verse are nine.

दशधा प्रयुक्तम् for नवधा प्रसिद्धम् acc. आह्निकरत्नचषकम्. The author has added एला to emend शुद्धाश्मचूर्णं. Consequently he had to emend here also to make the no. of ingredients ten. Hence this emendation is not acceptable.

नवकैर्हि युक्तम् for नवधा प्रसिद्धम् acc. सदाचारस्मृति. A correct emendation, as नवधा प्रसिद्धम् does not convey the sense implied by the author. Not acceptable as it is not genuine; and not supported by others.

The source of this verse according to our author is चूडामणिः where it might have been quoted from स्कन्दपुराण, like V. 50. According to आह्निकरत्नचषक, the source of this verse is स्कन्दपुराण, where it is to be traced.

I, personally, feel that the original source of 53 ab and cd must be different. The two floating lines were afterwards joined to-gether and hence it became difficult to construe the words in the instrumental case with the next line. They were, therefore, emended by some authors.

54 Not traced. It appears to have been attributed to बोपदेव (1260-1325 A. D.) who is the author of nine works on Ayurveda. (cf. Dr. P. K. Gode—Medical Treatise by Kharanāda or Khāraṇādī—Poona Orientalist, Vol. IV—pp. 49-62 and मध्ययुगीन चरित्रकोश by S. V. Chitrav P. 573 for details.) The reading of the verse is incorrect and corrupt. The ingredients enumerated in this verse are thirteen—a number very popular with the authors for the ingredients of Tāmbūla.

55 Other references :—

चर्याचन्द्रोदयः with Hindi translation, Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa, Bombay, Śaka 1826, Page 223.

चन्द्रश्चन्द्रनिभानने च खदिरं पत्रं त्वगेला सुधा
जातीपत्र्यपि पत्रयुक्तवदने कङ्कोलजातीफलम् ॥
कस्तूरी च लवङ्गमेणिनयने बाह्लीकपूगीफलं
द्रव्यैरेभिरपि त्रयोदशमितैस्ताम्बूलमित्युच्यते ॥

(a) सम्पच्यन् acc. आचारभूषण and सौभाग्यकल्पद्रुम, सम्पक्कं acc. चण्डिकोपास्तिदीपिका for सम्पत्यां. If the three readings are carefully examined it will be seen that the first two letters and the last न् (अनुस्वार in सम्पक्कं and सम्पत्यां becomes न् as it is followed by न.) are common. त्या was not read properly and was taken as च्य.

The expression सम्पच्यन् is grammatically incorrect as the root पच् is I. con. P. It was therefore corrected as सम्पर्कं afterwards. Thus the reading सम्पत्यां is original and correct.

(b) खादिरोऽथाग्निशिखमृगमदस्वर्णवातामकं च acc. आचारभूषण, खादिरोऽथा…………………………………………वातामकानि acc. चण्डिकोपास्तिदीपिका. खादिरोऽथा……………स्वर्णपात्रं वतामम् acc. सौभाग्यकल्पद्रुम. for खादिरोत्थो मृगमदपिशुनः स्वर्णवातामकत्रः

The reading of Tāmbūlamañjarī appears to be the original reading. The word पिशुन, which means saffron, is neuter. The correct reading, therefore, would be मृगमदपिशुनस्वर्णवातामकत्रः। But it appears that the meaning of the word was not understood and it was removed. The word अग्निशिख representing saffron was placed where it was suitable to the metre and the reading was emended. The expression स्वर्णवातामकत्रः also lends difficulty ; as it qualifies सारः. Hence it was also emended and we get three variants which show that they are originated from the same reading. Thus the reading of Tāmbūlamañjarī, is the original reading although it lends difficulty for interpretation. It was emended afterwards and the correct emendation is seen in चण्डिकोपास्तिदीपिका.

(c) फलसहितमथैला for फलमपि च तथैला acc. चण्डिकोपास्तिदीपिका. Not supported by others.

A comment on this verse is given in चण्डिकोपास्तिदीपिका, p. 94 where the interpretation of मदनमिताः as त्रयोदशसङ्ख्याकाः is worth noting.

This verse is borrowed from सौभाग्यकल्पद्रुम alias सौभाग्यकल्पतरु of अच्युत which was composed in Śaka 1741 (1819 A. D.). The concluding portion is given below for a ready reference. :—

पातिव्रत्यमहानिदानवपुषः सौभाग्यभाजः सदा
रुक्मिण्याः स्वसुखैकचिद्रसतनोः श्रीपाण्डुरङ्गस्य च ॥
सन्तुष्ट्यै रचिताऽच्युतेन बहुधा निर्मथ्य शास्त्रोदधिं
सर्वेषामपि कामदोऽस्तु सततं सौभाग्यकल्पद्रुमः ॥
शाके चन्द्रसमुद्रवाजिधरणीसंख्ये १७४१ प्रमाथ्याह्वये
वर्षेऽप्याश्विनशुक्लपक्षललितापञ्चम्युपेते कवौ ॥
आस श्रीरघुवीरसद्गुरुपदाम्भोजद्वयैकाश्रयात्
पूर्णः पञ्चवटीपुरेषु फलितः सौभाग्यकल्पद्रुमः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणक्षीरार्णवविहरणश्रीमदद्वैतविद्येन्दिरारमणश्रीमन्नारायणशास्त्रिशिष्यस्याच्युतस्य कृतौ सौभाग्यकल्पद्रुमः सम्पूर्णः ।

शके १७४५ सुभानुनामसंवत्सरे भाद्रपदशुक्लप्रतिपदा भृगौ लेखः ॥

This evidence clearly shows that the date of Tāmbūlamañjarī cannot be earlier than 1819 A. D. The text and MS. of Tāmbūlamañjarī are undated. But the owner of the MS. has put his signature and date as given below :—

नारायण शीतारामशास्त्री पटवर्धन
शके १८१०

The ink and writing are different from those of the MS. Thus the date of the work can be fixed somewhere between (1819-1888 A. D.).

The MS. of सौभाग्यकल्पद्रुम preserved in this library is dated Śaka 1745 while the work is composed in Śaka 1741. However as discussed above the reading recorded in the MS. is not a genuine one. Either the author himself must have emended it or the learned redactor ; and the emendation became current afterwards. The text of Tāmbūlamañjarī as shown above has preserved the original reading of the author and the emendation found in the three works quoted above is unknown to our author. It, therefore, proves that the text of Tāmbūlamañjarī is earlier than Śaka 1745 (1823 A. D.). Hence, I think, that the date of Tāmbūlamañjarī must be fixed somewhere between **1819-1823 A. D.** The MS. of Tāmbūlamañjarī preserved in this library appears to have been written in the same period.

The author has enumerated thirteen ingredients of Tāmbūla in this verse. Tāmbūla of thirteen ingredients is very popular and is described in the following verses of Tāmbūlamañjarī—*viz*. (1) 47-49, (2) 54, (3) 55, (4) 77-78, चर्याचन्द्रोदय quoted above and महाराष्ट्र शब्दकोश by Y. R. Date, Part IV, page 1578. There is no uniformity in the ingredients but the number of ingredients is the same everywhere. The ingredients according to different sources are given below :—

(1) Ingredients according to this verse (55) are :—1 नागवल्लीदलम्—Betel leaf, 2 चूर्णम्—Lime, 3 पूगम्—Betel nut, 4 खदिरसारः—Catechu, 5 लवङ्गम्—Clove, 6 एला—Cardamom, 7 जातीफलम्—Nutmeg, 8 जातीपत्रम्—Mace, 9 कङ्कोलम्—Cubeb, 10 कुङ्कुमम्—Saffron, 11 कस्तूरी—Musk, 12 वातामः—Almond, 13 स्वर्णम्—Gold-leaf.

(2) According to verses 47-49.
1-8, 10 and 13 as noted above.
(9) नारिकेलबीज—Cocoanut Kernel, (10) रौप्यपत्रम्—Silver leaf and (12) कर्पूरः—Camphor are mentioned for 9, 11 and 12.

(3) Acc. verse 54.
1-12 as noted above. Mentions त्वक्—Cinnamon for स्वर्णम्.

(4) Acc. verses 77-78.
1-7, 9, 11 as above. Mentions (8) तजत्वक्—Cinnamon, (10) कर्पूरः—Camphor (12) सुरमांसम्—Casearia Esculenta (13) नखाः—Helix Aspera, for 8, 10, 12 and 13.

(5) Acc. चर्याचन्द्रोदय.
1-11 as noted above. Mentions कर्पूरः—Camphor and त्वक्—Cinnamon for 12 & 13.

(6) Acc. महाराष्ट्रशब्दकोश.
1-12 as above. नारिकेल—Cocoanut kernel for 13.

The original source of the conception of the Tāmbūla of 13 ingredients is worth tracing. I, think, it is Tāntrika or Paurāṇika.

56 Additional sources :—

अजीर्णमञ्जरी of काशिराज—O. I. MSS. Nos. 1142 & 12554, read :—

ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन
सन्दह्यते यस्य मुखं नरस्य ॥
तैलेन वा केवलकाञ्जिकेन
सुखाय गण्डूषमसौ विदध्यात् ॥

आरोग्यचिन्तामणिः—Ch. 27, P. 126, V. 22.

सितां जातीफलं चैव चूर्णदग्धे मुखे क्षिपेत् ॥

निघण्टरत्नाकर P. II. P. 762. Reading agrees with राजमार्तण्ड.

राजमार्तण्ड of भोज. P. 13, Ch. V. Verse 87.

ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन
दग्धं मुखं यस्य भवेत् कथञ्चित् ॥
तैलेन गण्डूषमसौ विदध्या-
दम्लारनालेन पुनः पुनर्वा ॥

वैद्यरत्नम्—P. 131 चतुर्थप्रकाशः, V. 38. Reading agrees with राजमार्तण्ड; P. 207 सप्तमः प्रकाशः V. 34 reads :—

ताम्बूलजग्धास्थितचूर्णकेन
सन्दह्यते यस्य मुखं नरस्य ॥
तैलेन वा केवलकाञ्जिकेन
सुखाय गण्डूषमसौ विदध्यात् ॥

This verse is borrowed from अजीर्णमञ्जरी of काशिराज by our author. The text of the verse agrees fully with that of अजीर्णमञ्जरी published in निघण्टरत्नाकर and the Oriental Institute MSS. Nos. 1635, 1566, 3546 and 5713. The Oriental Institute MSS. noted above, represent a dffferent version while राजमार्तण्ड records a third one. Under the circumstances the reading of the text can be decided only after collating all the MSS. of अजीर्णमञ्जरी.

57 Not traced. The author of Tāmbūlamañjarī seems to be a Maharashtrian as he has included this Marathi verse in this Sanskrit work.

58 (b) केशरैस्तथा for केसरादिभिः acc. रतिविलास quoted in चाण्डिकोपास्तिदीपिका. Not supported by others. केसरादिभिः—आदिपदेन ताम्बूलीदलकक्कोलग्रहणम्—नित्योत्सव. केशरं काश्मीरजम्। लाङ्गली जलपिप्पली। ऊषणं मरीचजम्।—चण्डिकोपास्तिदीपिका.

(c) जातीपत्रफलैः for जातीफलदलैः acc. रतिविलास quoted in चण्डिकोपास्तिदीपिका. Not supported by others.

परशुरामकल्पसूत्र—P. 139. कर्पूरवीटिका is included in 64 *Upacāras*. वीटिका is mentioned as one of the 16 *Upacāras* in परमानन्दतन्त्र. (cf. परशुरामकल्पसूत्र, p. 82—Commentary)

षोडशोपचाराः परमानन्दतन्त्रे परिगणिताः । यथा
पाद्यमर्घ्यं चाचमनं स्नानं वस्त्रं च भूषणम् ।
गन्धं पुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यं चापि वीटिकाम् ॥
नीराजनं चाञ्जलिं च परिक्रामं नतिं शिवे ।
गणयेदुपचारान् वै प्रत्येकं षोडशेश्वरि ॥

The original source of this verse is तन्त्रान्तर acc. to the commentator of परशुरामकल्पसूत्र. It is to be identified.

59 Additional source :—

तास्बूलकल्पसंग्रह of नृसिंहभट्ट reads—

आद्यौ विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ॥
पश्चात् सुधोपमं विद्यात् रसं ताम्बूलचर्वणे ॥

(a) पिक्कं for पिक्कं acc. पथ्यापथ्यविबोध. A scribal error.

(b) यतः for च यत् acc. पथ्यापथ्यविबोध and सुषेणवैद्यक. Correct and acceptable. च यत् is an emendation. यत् is substituted here as the word तत् is used in a. च is merely an expletive.

(c) भेदि for भेदी acc. पथ्यापथ्यविबोध and सुषेणवैद्यक. Correct and acceptable.

Our text agrees with पथ्यापथ्यविबोध and सुषेणवैद्यक. The word पिक्कं used here is the Sanskritised form of the Marathi word पिक or पिंक. It proves that the text is a later emendation. The text in its original form is found in the बृहद्योगतरङ्गिणी and other works. Their variants are discussed below.

The acceptable reading which agrees with भोजनकुतूहल is as follows :—

आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ।
तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥

(a) आद्यौ for आद्यं acc. बृहद्योगतरङ्गिणी and ताम्बूलकल्पसंग्रह. Not supported by others. Not very pleasant.

(b) मेहि for भेदि acc. योगरत्नाकर. Not acceptable. It is a scribal error.

(c) तृतीयादिषु for तृतीयादि तु acc. शालिग्रामनिघण्टु. Incorrect.

(d) पश्चात्सुधोपमं विद्यात् रसं ताम्बूलचर्वणे for cd. acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह. A later emendation without disturbing the sense.

The earliest available source of this verse is the बृहद्योगतरङ्गिणी of त्रिमल्लभट्ट. The original source is unknown.

60 Additional source :—

आयुर्वेदमहोदधिः—(Madras Ed. 1950) Page 100, Verse 6 reads—भुक्त्वा च for गृहीत्वा.

(b) भुक्त्वा च for गृहीत्वा acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Not accepted by others.

आयुर्वेदमहोदधिः *alias* सुषेणवैद्यक is the only available source of this verse at present. It is quoted as तदाह चरकशास्त्रे by Śrīnivāsa, the commentator of सदाचारस्मृति of आनन्दतीर्थ. चरकशास्त्र here means आयुर्वेद and not चरकसंहिता.

61 Additional source :—

तम्बूलकल्पसंग्रह of नृसिंहभट्ट. reads—

क्षीरान्नभोजनान्ते (तु) ताम्बूलं परिवर्जयेत्।
घटीद्विपरिमाया(णा)न्तं (ताम्बू)लं भक्षयेत् क्रमात्॥

(b) **हि** for तु acc. योगरत्नसमुच्चय. Acceptable. It is better than तु.

(c) यावदास्वाद्यते acc. योगरत्नसमुच्चय, and यावत्तत्पच्यते acc. सुषेणवैद्यक for यावत्तु स्वदते. यावत्तु स्वदते appears to be the reading of the author. But it does not convey the sense intended. It was, therefore emended as यावदास्वाद्यते and यावत्तत्पच्यते.

(d) मुहूर्ताद्वापि शस्यते for dacc. सुषेणवैद्यक. Not supported by योगरत्नसमुच्चय and पथ्यापथ्यविबोध..

ताम्बूलकल्पसंग्रह gives a different version of this verse. The source of this verse acc. योगरत्नसमुच्चय is तन्त्रान्तर which is to be identified.

62 Additional source :—

ताम्बूलकल्पसंग्रह of नृसिंहभट्ट contains ab only, reads मानवे for सङ्गरे.

(a) रते acc. निघण्टुरत्नाकर and योगरत्नाकर.

रतौ acc. बृहन्निघण्टुरत्नाकर, भावप्रकाश and भोजनकुतूहल.

पथ्यः acc. पथ्यापथ्यविबोध for पथ्यं.

Not acceptable. The original source of this line is सुश्रुत where the reading पथ्यं is correct. This line is borrowed by other authors from सुश्रुत and the next line is added to it. The word पथ्यं became meaningless as the context in which सुश्रुत used it did not exist. It had, therefore, to be replaced by रतौ-रते etc. The reading पथ्यः is incorrect.

स्नाते for भुक्ते and **भुक्ते** for स्नाते acc. निघण्टुरत्नाकर, निघण्टुआदर्श, बृहन्निघण्टुरत्नाकर, भावप्रकाश, भोजनकुतूहल and योगरत्नाकर.

All the authors of the above-mentioned works have borrowed this line from सुश्रुत which reads as in our text. Hence the reading recorded by them appears to be genuine. The reading given in the N. S. Edition of सुश्रुत deserves to be corrected. स्नाते should precede भुक्ते if the sequence of actions is taken into consideration.

(b) **मानवे** for सङ्गरे acc. अष्टाङ्गसङ्ग्रह, पथ्यापथ्यविबोध, and सुश्रुत. Acceptable as it is original. सङ्गरे is an emendation.

The original source of ab is सुश्रुत. The original source of the emended verse is worth tracing.

Our author has borrowed this verse and perhaps the preceding verses also from वैद्यरत्न. The printed edition of वैद्यरत्न of शिवानन्द does not contain any of these verses and V. 94 also quoted by our author from the same work. It contains only V. 56 of ताम्बूलमञ्जरी. It appears, therefore, that our author has borrowed verses 62 and 94 from some other वैद्यरत्न which is to be identified.

63 (b) सुतालु for सतालु acc. सुषेणवैद्यक. Not acceptable. सु is meaningless.
रोगिणां च for शोणितानाम् acc. योगरत्नाकर. Not acceptable as names of diseases are mentioned in this verse.
(d) तदति for च भृशं acc. योगरत्नाकर. Not acceptable. च is significant in the line.
The original source of this verse is unknown.

64 (c) ऊर्जं acc. बृहत्संहिता and बृहन्निघण्टुरत्नाकर ; ऊर्जा acc. सूक्तिमुक्तावलि for ओजं.
The reading ओजं is incorrect as the word is ओजस्. The feminine use of the word ऊर्ज is not very common. Hence the reading ऊर्जं is correct and acceptable.
(a) एकम् for एवम् acc. सूक्तिमुक्तावली. Not supported by others. Not genuine.
अपरान् स्वगुणान् for अपरांश्च गुणान् acc. सूक्तिमुक्तावली. स्वगुणान् is meaningless.
The original source of this verse is बृहत्संहिता of वराहमिहिर.

65. Additional sources :—
ताम्बूलकल्पसंग्रह—reads—रक्तपित्तास्य for क्षतपित्तास्र. Verse quoted as वैद्यस्तु ।
Other references :—
सुश्रुतसंहिता—चिकित्सास्थानम्— Ch, XXIV Verse 24, Page 585—reads :—

रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनाम् ।
रूक्षदुर्बलमर्त्यानां न हितं चास्यशोषिणाम् ॥

(a) रक्तपित्तक्षतक्षीण for ताम्बूलं क्षतपित्तास्र acc. अष्टाङ्गसङ्ग्रह, पथ्यापथ्यविबोध and सुश्रुत.
Genuine, as it is from सुश्रुत—the original source of this verse. Not acceptable because our author follows अष्टाङ्गहृदय of वाग्भट who has changed the text of सुश्रुत in his own way,
असृग् for अस्र acc. योगरत्नसमुच्चय. Not supported by others who borrowed it from अष्टाङ्गहृदय.
रक्तपित्तास्य for क्षतपित्तास्र acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह. Not supported by अष्टाङ्गहृदय and other works following it. स्य for स्र is a scribed error.
(d) चापि शोषिणाम् for शोषिणामपि acc. चक्रदत्त. Author's own change to show his originality.
च, तत् for अपि acc. अष्टाङ्गसङ्ग्रह. Not acceptable here as our text of this verse follows अष्टाङ्गहृदय.
The original source of this verse is सुश्रुत from which वाग्भट borrowed it in his अष्टाङ्गसङ्ग्रह and अष्टाङ्गहृदय with his own emendations. The author of योगरत्नाकर has expressed abd in his own words ; and followed वाग्भट in c. The source of our text is अष्टाङ्गहृदय.

66. Additional source :—
ताम्बूलकल्पसंग्रह—reads—आश्वलायन:—
विषमूर्च्छो for विण्मूर्च्छाघ्नो,- पाण्ड्वामयी for मुखगदी, भूतापस्मारदुष्टातिग्राही कृच्छ्री च हृद्गदी for cd.

(a) **विषमूर्च्छोप**—for विण्मूर्च्छा चोप— acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह and वीरमित्रोदय. Correct and original.

(b) पाण्डुामयी for मुखगदी acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह and वीरमित्रोदय. Both the readings are acceptable. the original reading cannot be decided for want of more evidence.

(cd) भूतापस्मारकुष्ठातिसारी कृच्छ्री च हृद्गदी acc. वीरमित्रोदय, भूतापस्मारदुष्टातिग्राही कृच्छ्री च हृद्गदी acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह for cd. Not acceptable. The original reading must be **भूतापस्मारके कुष्ठे तिमिरी कृच्छ्रहृद्गदी**. While writing के must have been dropped and मि must not have been properly written ; with the result that it was read as भूतापस्मारकुष्ठेति(?)री and therefore was emended as given above, adding च and splitting कृच्छ्रहृद्गदी for the sake of metre.

This verse is attributed to आश्वलायन. Its source is not known.

67. Additional source :—

ताम्बूलकल्पसंग्रह :—reads—आश्वलायनः—बुभुक्षितः for क्षुधातुरः । क्षताश्च पित्ती क्षीराशी णीरुक्ष्मक्षिरोग्यपि for cd.

(a) नाति for नैव acc. योगरत्नाकर. Not supported by others.

(b) विरिक्तो न for सुविरक्तः acc. योगरत्नाकर. Not supported by others. **सुविरिक्तः** is the correct original reading. सुविरक्तः has no propriety here.
बुभुक्षितः for क्षुधातुरः acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह, योगरत्नसमुच्चय, योगरत्नाकर and वीरमित्रोदय. Acceptable ; although there is no difference in meaning,

(cd) क्षताश्च पित्ती क्षीराशी(—)णी रूक्ष्मक्षिरोग्यपि acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह.
क्षतश्च पित्ती क्षीराशी क्षींणी रूक्ष्यक्षिरोग्यपि acc. वीरमित्रोदय for cd. Not acceptable as it is not supported by others. The text is corrupt. The correct reading would be क्षतोऽस्रपित्ती क्षीराशी क्षीणो रूक्षोऽक्षिरोग्यपि ।
The source of this verse is तन्त्रान्तर according to योगरत्नसमुच्चय, while the author is आश्वलायन according to ताम्बूलकल्पसंग्रह and वीरमित्रोदय.

68. Source :—

योगसारसमुच्चय of व्यास श्रीगणपति. (C. 1272 A.D.) O. I. ms. No. 9519. Fo. 2a reads— मदिरात्ययेऽपि for मदिरात्यये च

Other references :—

निघण्टु आदर्श—Part II—Page 314.

न नेत्ररोगे न च रक्तपित्ते
क्षते न वाते न विषे न शोषे ॥
मदात्यये नापि च मोहमूर्च्छा-
श्वासेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥

योगरत्नाकर (I)—Page 36 Verse 77.

न नेत्रकोपे न च रक्तपित्ते
क्षते न दाहे न विषे न शोषे ॥
मदात्यये नापि न मोहमूर्च्छा—
श्वासेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥

(b) मदिरात्ययेऽपि for मदिरात्यये च acc. योगसारसमुच्चय. च is more correct and genuine.

This verse is available in योगसारसमुच्चय of व्यासश्रीगणपति (c. 1272 A. D.). The original source of this verse is not known.

69. Additional Source :—

ताम्बूलकल्पसंग्रह of नृसिंहभट्ट :—reads आश्वलायनः :—

पाण्डुत्वं दन्तदौर्बल्यमक्षिरोगं बलक्षयम् ।
करोति मुखरोगांश्च ताम्बूलमतिसेवनात् ॥

(ab) **पाण्डुत्वं दन्तदौर्बल्यमक्षिरोगं बलक्षयम्** for ab acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह योगरत्नसमुच्चय, वीरमित्रोदय, सदाचारस्मृति, and स्मृतिप्रकाश. Acceptable as it is supported by the majority.

(cd) **करोति मुखरोगांश्च ताम्बूलमतिसेवनात्** for cd acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह, योगरत्नसमुच्चय (where the reading चातिसेवनात् is erroneous) वीरमित्रोदय, सदाचारस्मृति and स्मृतिप्रकाश. Acceptable.

(c) तनोति पार्श्वरोगांश्च for c. acc. सुषेणवैद्यक. Not acceptable as it is contrary to the properties of Tāmbūla which pacifies Vāta and Kapha but aggravates Pitta if constantly used.

The author of this verse is आश्वलायन according to ताम्बूलकल्पसंग्रह, वीरमित्रोदय and स्मृतिप्रकाश. It is quoted from महापाठशुद्धि (not recorded in Catalogus Catalogorum) in योगरत्नसमुच्चय.

70. Not traced.

71. Additional Source :—

ताम्बूलकल्पसंग्रह:— cd only, reads— ऽनिशं for दिवा and भक्षयेत् for खादयेत्.

(c) अनिशं for दिवा acc. all sources except सदाचारस्मृति. Not acceptable though supported by the majority. It is an emendation made by the lovers of Tāmbūla who did not like the prohibition.

(d) नैव for न तु acc. आचारभूषण and भोजनकुतूहल. Not supported by others.
भक्षयेत् for खादयेत् acc. all sources. A correct emendation.

The source or author of ab is not known. It has no connection with cd which is attributed to आश्वलायन.

72. Additional source :—

ताम्बूलकल्पसंग्रहः—reads—वसिष्ठः ।

यती च (तिश्च) ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वलाः (ला) ।
प्रत्येकं मा(मां)सत तु(स्तु)ल्यं मेलनं सुरया समम् ॥

(a) **यतिश्च ब्रह्मचारी च** for a acc. all sources. Acceptable.

(c) मांसतस्तुल्यं for मांसतुल्यं तन् acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह and वीरमित्रोदय. Not supported by others.

स्यात् for तन् acc. आचारेन्दु and स्मृतिप्रकाश. only. Not acceptable.

(d) **मेलनं** for मिलितं acc. all. Acceptable.

cd is explained as follows :—

आचारेन्दुः— क्रमुकादेः प्रत्येकं भक्षणं मांससमम् ।
समुदितं तु सुरया समम् ।

वीरमित्रोदयः— क्रमुकादीनां प्रत्येकभक्षणं मांसभक्षणतुल्यम् ।
समुदितभक्षणं सुरापानसममित्यर्थः ।

स्मृतिप्रकाशः—क्रमुकादेः प्रत्येकं भक्षणं मा(मां)समुदितं (समुदितं तु) सुरया समानमित्यर्थः ।

The author of this verse is वसिष्ठ according to आचारेन्दु, ताम्बूलकल्पसंग्रह, वीरमित्रोदय, and स्मृतिप्रकाश.

It is quoted alone without its previous context which is necessary for understanding the meaning.

73-76. Not traced.

77-78. Not traced. Ingredients mentioned here are thirteen. Tantraśāstra seems to be the source of these verses.

79. (b) **फणिलता** for पर्णलता acc. राजनिघण्टु. Acceptable as पर्णलता is again repeated in c.

(d) **भक्ष्यपत्री** for भक्ष्यवल्ली acc. राजनिघण्टु. Correct and acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

(a) सा श्री- for सा च श्री- acc. राजनिघण्टु. Not acceptable. च is wanting in राजनिघण्टु.

(b) **स्तोमस्थान** for स्तोमाख्यान acc. राजनिघण्टु, correct and acceptable.

(d) नानाकारं for नानाकार्यं acc. राजनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम. Incorrect.

कार्यं for कार्ये acc. राजनिघण्टु. Not acceptable.

गुणैः for गुणे. acc. राजनिघण्टु. Correct.

Source :—राजनिघण्टु.

80. Source :—राजनिघण्टु.

81. (c) सरसा acc. राजनिघण्टु, सुरसा acc. भावप्रकाश-निघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु, च रसा acc. शब्दकल्पद्रुम for च सरा. Not acceptable as रसाढ्या and सरसा, सुरसा and च रसा have the same meaning.

Source :— राजनिघण्टु.

82 (a) **स्यादम्लवाटी** for स्वाद्वम्लवाटी acc. all sources. Correct and acceptable.

(b) **तीक्ष्णा तथोष्णा** for रूक्षा ततोष्णा acc. all. Acceptable.

(c) **विकोपनी** for विकोपिनी acc, निघण्टरत्नाकर and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

(d) **बर्हिणी च** for बर्हिणी च acc. निघण्टरत्नाकर and शब्दकल्पद्रुम. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

83 (a) सतसा acc. राजनिघण्टु, सातसी acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श and शालिग्रामनिघण्टु, सप्तसी acc. शब्दकल्पद्रुम for सप्तशी. **सप्तसी** appears to be the original reading here.

(b) **उष्णा** for रूक्षा acc. all. Acceptable.

(cd) **गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा** for cd acc. all. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

84 (a) विरेचनी वक्त्रसुगन्धिकारिणी for a acc. शालिग्रामनिघण्टु. A different version not acceptable.

(b) **जूर्णा** acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable. चूर्णा acc. शब्दकल्पद्रुम for जीर्णा. Corrupt.

(a) **अतिबल्या** acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु for अतिरुच्या. Correct as अतिरुच्या is again repeated here.

च बल्या for अतिरुच्या acc. शब्दकल्पद्रुम. Not supported by others.

Source :—राजनिघण्टु.

85 (a) अन्या for या acc. निघण्टरत्नाकर, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable. या is genuine.

अम्लसरा for अल्मरसा acc. निघण्टरत्नाकर and शब्दकल्पद्रुम. Incorrect.

(c) **स्त्री** for श्री acc. निघण्टरत्नाकर, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable as it is supported by the majority. It is better than श्री also.

विवर्धनी for विवर्धिनी acc. निघण्टरत्नाकर and शालिग्रामनिघण्टु only. Not supported by others.

ज्ञेया for राज्ञां acc. शब्दकल्पद्रुम. Corrupt.

(d) **स्थिता** for स्मृता acc. all. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

86 (a) अन्ध्रे पट्टुलिका acc. निघण्टरत्नाकर and शालिग्रामनिघण्टु,
आन्ध्रे पट्टुलिका acc. राजनिघण्टु,
अंध्रि पुष्कलिका acc. शब्दकल्पद्रुम for
अङ्घ्रिपुष्कलिका which is the original Sanskrit reading.

(d) पित्तहृत् for पित्तकृत् acc. शब्दकल्पद्रुम. Not acceptable, as it is contrary to the properties mentioned in (b).

Source —राजनिघण्टु.

87 (a) ह्वेसणीया acc राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु द्वैषणीया acc. शब्दकल्पद्रुम for द्वैसणी. **होसणी** must be the original reading. It was afterwards sanskritised in three ways as noted above.

कटु: for कटुका acc. all. An emendation to drop one letter.

(d) कटुदीपन for कटुदीपन acc. शब्दकल्पद्रुम. Not supported by others.

Source : राजनिघण्टु.

88 (a) **त्रोटित** for शोधित acc. all. Correct and acceptable.
जाड्यावहं for जाड्यपहं acc. राजनिघण्टु. Correct.

(b) **वाता-** for दाहा- acc. शब्दकल्पद्रुम. Acceptable as the word दाह is repeated again.
दायि for दाह acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.
कान्ति for वान्ति acc. शब्दकल्पद्रुम. A misprint.

(c) **जलपानपोषितरसं** acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु.
जलपानयोजितरसं acc. शब्दकल्पद्रुम for जनपानयोषितरसं. Out of these three readings the first is correct and original.
चिरात् त्रोटितं for चित्रोच्चितं acc. राजनिघण्टु, शालिग्रामनिघण्टु and भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श. Correct.
त्रिरात्रोषितं for चित्रोच्चितं acc. शब्दकल्पद्रुम. An emendation.

(d) रुचिकृद्वर्ण्यं for रुचिरं वल्यं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not supported by शब्दकल्पद्रुम. Original reading here can be decided after collating the MSS of राजनिघण्टु.
Source : राजनिघण्टु.

89 Source : धन्वन्तरिनिघण्टु.

90 (a) शिरा पर्णस्य for शिरापर्णं तु acc. शालिग्रामनिघण्टु and भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, Not acceptable as it is an emendation. The reading शिरापर्णं (शिरायुक्तं पर्णम्) is correet.
(bcd) It is very difficult to determine the original reading for want of more evidence,
Source : राजनिघण्टु.

91 Other references :—
सुश्रुतसंहिता I. 46. 279. Page 235 ; reads :—

ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपणम्।
सुगन्धि विशदं तिक्तं स्वर्यं वातकफापहम् ॥

बृहद्योगतरङ्गिणी—तरङ्ग १७ श्लो. ४३ Page 101.

ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरम् ॥
तिक्तं च पाचनं कामरक्तपित्तकरं लघु ॥
वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥

(a) तिक्तं for कटु acc. पथ्यापथ्यविबोध. Wrong.
(b) **कटुपाकं रसौषणम्।** is the correct reading.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध. Origin :—सुश्रुत.

92 Other references :—
सुश्रुतसंहिता I. 46. 280, Page 235.

स्रंसनं कटुकं पाके कषायं वह्निदीपनम्।
वक्त्रकण्डूमलक्लेददौर्गन्ध्यादिविशोधनम् ॥

(b) **वातास्य** for वातास्र acc. पथ्यापथ्यविबोध. Correct.
Agrees with सुश्रुत; in meaning.

Source :—पथ्यापथ्यविबोध. Origin :—सुश्रुत.

93 Additional sources :—

रुचिवधूगलरत्नमाला. O. I. Ms. No. 4639, Fo. 21a Verse 132 ; reads गण्ड for फण्डु.

(a) गण्ड for फण्डु acc. the two Mss. of the work. Correct and acceptable.
The original reading here must be **शकपतिसुपुरन्ध्री** or शकसुभग-पुरन्ध्री or शकपुरगपुरन्ध्री.

Source :—रुचिवधूगलरत्नमाला of परप्रणव younger brother of परलकुलीशाचार्य.

94 (b) **तनु पाण्डुरम्** for तनुपाण्डुरम् acc. योगरत्नाकर and भावप्रकाश. Correct.

(d) **अन्यद्धीन** for अन्याधीन acc. all. Correct.

मतम् for स्मृतम् acc. योगरत्नाकर and निघण्टरत्नाकर. Not supported by भावप्रकाश.

Source :—वैद्यरत्नम् which is to be identified. Not available in the वैद्यरत्न of शिवानन्द.

95 Other references :—

भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, P. 404, निघण्टरत्नाकर Part I, P. 184, and शालिग्रामनिघण्टु P. 611, read :—

पूगवृक्षस्य निर्यासो मोहनः शीतलो गुरुः ॥
पाके चोष्णः पित्तलश्च पटुश्चाम्लः प्रकीर्तितः ॥
वातनाशकरश्चैव मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

(c) **सोष्णकक्षारः** for सोष्णकः क्षारः acc. राजनिघण्टु. Correct.

Source :—राजनिघण्टु.

96 (a) सेरी च for खेचरी acc. राजनिघण्टु. Cannot be decided for want of more evidence.

(b) **कषायाम्ला** for कषायाल्प acc. राजनिघण्टु. Correct and acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

97 Other references :—

निघण्टरत्नाकर :—Part I, page 184.

नैलावतग्रामजं च क्रमुकं कण्ठशुद्धिकृत् ॥
पाचनं मधुरं रुच्यं सरं कान्तिकरं लघु ॥
त्रिदोषनाशकं चैव रसालं च निगद्यते ॥

(a) तैल्वनं for नैल्वतं acc. राजनिघण्टु. Not acceptable.
नैल्वतं agrees with नैलावत quoted above.
Source :— राजनिघण्टु.

98 Other references :—

निघण्टरत्नाकर :—Part I, page 184.

गुहागरोद्भवं पूगं मधुरं तुवरं लघु ॥
कटुकं द्रावकं चैव पाचकं विशदं मतम् ॥
मलस्तम्भं तथाध्मानवातं चैव विनाशयेत् ॥

(a) **गुहागरं** for गुहारं acc. राजनिघण्टु. Correct. ग suggested by me in the bracket is not required.

(b) कषायं for विपाके acc. राजनिघण्टु. Not acceptable. The expression विपाके कटु is more agreeable to the succeeding adjectives पाचनम् etc. than कटु alone which is not the main Rasa of betelnut. (cf. चरक I. 26.43 for the effects of Rasas)

(d) द्रावकं for द्रावणं acc. राजनिघण्टु. Can be decided only after examining MSS. of राजनिघण्टु.

Source :—राजनिघण्टु.

99 Other references :—

निघण्टरत्नाकर :—Part I, page 184.

रोटसंज्ञं पूगफलं रुच्यं चाग्निप्रदीपनम्।
कटुकं तुवरं चोष्णं पित्तलं मलबन्धकृत् ॥

(a) पित्तहृत् for पित्तकृत् acc. राजनिघण्टु. Wrong.

Source :—राजनिघण्टु.

100 Other references :—

निघण्टरत्नाकर :—Part I, page 184.

चम्पावतीभवं पूगं पाचनं चाग्निदीपनम्।
बलप्रदं रसाढ्यं च कफनाशकरं मतम् ॥

(a) **चेउल** for चौउली acc. राजनिघण्टु. Acceptable as it is accepted by our author below. (चेउली सुपारी)

Source :— राजनिघण्टु.

For Chaul—Town in the Alibāg Tālukā of Kolābā District, Bombay, vide the Imperial Gazetteer of India, Vol. X, page 184 and Mahārāṣṭrīya Jñānakoṣa, Vol XIII, page ca 220.

101 (a) कोङ्कणे for होंसणे and वेल्लि for वल्ल acc. राजनिघण्टु. Cannot be decided for want of more evidence.

(d) विष्ठम्भदामामयहारि for विष्टम्भतुन्दामयहारि acc. राजनिघण्टु. Not acceptable, विष्टम्भद and आमामयहारि are two contradictory adjectives.

Source :—राजनिघण्टु.

102 Other references :—

सुश्रुतसंहिता—I. 46. 201. P. 227.

कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहम्।
कषायमीषन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम् ॥

निघण्टरत्नाकर—Part I, page 184.

चन्दापुरभवं पूगं रसे च मधुरं मतम्।
कटुकं तुवरं रुच्यं स्वादु चाग्निप्रदीपनम् ॥
पाचनं मुनिभिः प्रोक्तं कफनाशकरं मतम् ॥

(b) मलशोधनम् for मलनाशनम् acc. राजनिघण्टु. Cannot be decided without examining the MSS. of राजनिघण्टु.

Source :— राजनिघण्टु. which reads ef included by me in the text.

103 (d) तत्पर्णेनायुतं for पर्णोतो युज्यते acc. राजनिघण्टु. Not pleasant. The Original reading must be **पर्णैर्नो युज्यते**।

शोषम् for शोफम् acc. राजनिघण्टु. Not acceptable.

शोफम् appears to be the correct reading in association of पाण्डु and वात.

Source :— राजनिघण्टु.

104 Source :— पथ्यापथ्यविबोध.

105 (a) तद् for तु acc. मदनपालनिघण्टु. Not supported by others.

(b) **वह्निदृष्टिहरं** acc. मदनपालनिघण्टु, दृष्ट्यग्निबलकृत् acc. पथ्यापथ्यविबोध, दृष्ट्यग्निवधकृत् acc. सुषेणवैद्यक for दृष्ट्यग्नि वृद्धिकृत्. Here **दृष्टयग्निवृद्धिकृत्** is the original reading while वह्निदृष्टिहरं is the correct reading.

(c) **स्विन्नं** for स्निग्धं acc. पथ्यापथ्यविबोध. Correct and acceptable, agrees with V. 106 a. The reading स्निग्धं is contrary to the epithet वातलं

Source :—Not known.

106 (a) **स्विन्नं पूगं** for स्विन्नपूगं acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) Acceptable though not supported by the other two MSS. and सुषेणवैद्यक. छिन्न for स्विन्न acc. पथ्यापथ्यविबोध (2) corrupt.

(b) पक्वशुष्कं for पक्वं शुष्कं acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by others.

वातलम् for वातुलम् acc. all. Acceptable.

(d) **बालार्द्रं** for बलार्द्रं acc. all. Correct and acceptable.

बालाद्र and वामलार्द्रं acc. पथ्यापथ्यविबोध (2) and (1) respectively —scribal errors.

-हृत् for नुत् acc. all. Acceptable.

Source :—Not known.

107 (a) **पूगं स्यात्** for पूगस्य acc. all. Correct.

दृढमध्येष्टं for दृढमध्यं यत् acc. मदनपालनिघण्टु (1) Incorrect.

(b) तद्धि for श्रेष्ठं and हिमम् for हि तत् acc. मदनपालनिघण्टु (1). Not acceptable. हिमम् is the correct form of हि तत्.

(c) पाकदेशाविभेदेन for पाकदेशादिभेदेन cac. मदनपालनिघण्टु. Incorrect.

(d) -हृत् acc. सुषेणवैद्यक and -नुत् acc. मदनपालनिघण्टु for -जित्. Not supported by

Source :—Not known.

108 (a) **कृमिकृत्** for कृमिहृत् acc. पथ्यापथ्यविबोध and मदनपालनिघण्टु. Acceptable. कृमि-हृत् is contrary to मधुरं गुरु and therefore is incorrect.

(cd) Not traced.

Source :—Not known.

109 Other references :—
सुश्रुतसंहिता I. 46.201. P. 227.

कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहम्।
कषायमीषन् मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम्॥

(a) **पूगं गुरु** for पूगीयुगं acc. all. Correct.
वृष्यं for रूक्षं acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

(b) -नुत् acc. निघण्टरत्नाकर, बृहन्निघण्टुरत्नाकर & भावप्रकाश, **-जित्** acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, भावप्रकाशनिघण्टु, मदनपालनिघण्टु, योगरत्नाकर, शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु for हृत् supported by भोजनकुतूहल only. All the three readings are correct and acceptable. However -जित् is supported by many and therefore can be taken as the original reading.

(c) मेहनं for मोहनं acc. भावप्रकाशनिघण्टु only. Not acceptable.
Source :—Not yet traced.

110 Other references :—
निघण्टरत्नाकर—Part I page 315.

पूगं स्याद् दृढमध्यं यत् स्विन्नं वापि त्रिदोषनुत्।
सारसं गुर्वभिष्यन्दि तद्गुशं वह्निनाशनम्॥

(a) तद् for तु acc. all except भोजनकुतूहल and योगरत्नाकर. Cannot be decided without examining the original context.

(b) -करं for -हरं acc. बृहद्योगतरङ्गिणी & योगरत्नाकर. Not supported by others.
सरम् acc. बृहद्योगतरङ्गिणी and योगरत्नाकर; स्मृतम् acc. भावप्रकाशनिघण्टु, भोजनकुतूहल, शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु for परम् which is supported by मदनपालनिघण्टु.
स्मृतम् and परम् are merely expletives. The reading सरम् is acceptable as it has its Ayurvedic value.

(c) स्निग्धं for खिन्नं acc. मदनपालनिघण्टु A scribal error.
त्रिदोषहृत् सर्वं for दोषत्रयच्छेदि acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, मदनपालनिघण्टु, योगरत्नाकर. Not acceptable. The word सर्वं has no propriety here. Hence it does not appear to be genuine.

(d) तद्भेदांस्तद्वदादिशेत् for d acc. बृहद्योगतरङ्गिणी and योगरत्नाकर. Not supported by others.
पक्वं शुष्कं तु वातुलम् for d acc. मदनपालनिघण्टु. Not supported by others. Agrees with V. 106 b.

Source :—Not known. Verses 105, 106 and 110 must have a common source.

111 (c) **पूर्णानि** for (योग्यानि) acc. आयुर्वेदमहोदधिः and सुषेणवैद्यक. Acceptable.
Source :—आयुर्वेदमहोदधिः of सुषेण.

112 Source :—चिकित्सातिलकम् of श्रीनिवास—Edited with introduction by Śrī. S. Venkata Subramanya Śāstrī—Govt. Oriental Mss. Library, Madras—1953—reads :—

स्विन्नं पूगं त्रिदोषघ्नमपक्वं दोषलं स्मृतम् ॥ ३ ॥
तरुणं भेद्यचक्षुष्यं मदपाण्ड्वामयप्रदम् ॥
मूर्च्छाग्लानिहरं रुच्यं वृष्यं वृद्धमतोऽन्यथा ॥ ४ ॥
नातिबालं नातिवृद्धं स्विन्नं योग्यं तु सर्वदा ॥
न भजेद्वत्सरातीतं नैव दग्धमशोषितम् ॥ ५ ॥

सूत्रस्थानम् । अ. १३ । ताम्बूलवर्गः ।

(a) **स्विन्नं पूगं** for खिन्नपूगं. Acceptable.
(b) स्मृतम् for भवेत्. Cannot be decided for want of more evidence.

113 Additional Source :—
ताम्बूलकल्पसंग्रहः—reads—वसिष्ठः—पूगफलैः क्रमात् for पूगैः फलानि च । लाभोलाभः for लाभालाभौ.
(b) पूगफलैः क्रमात् acc. आचारेन्दु, ताम्बूलकल्पसंग्रह, भोजनकुतूहल, and वीरमित्रोदय (1)
पूगीफलैः क्रमात् acc. ज्योतिर्निबन्ध and सदाचारस्मृति.
पूगैः फलं क्रमात् acc. वीरमित्रोदय (4) for पूगैः फलानि च. Here पूगैः फलं क्रमात् is the correct original reading. Due to the scribal error it must have become पूगफलं and must have been corrected as पूगफलैः and पूगीफलैः. क्रमात् also must have been omitted and पूगैः फलं must have been corrected as पूगैः फलानि च by adding two letters.
(c) **लाभोऽलाभः** for लाभालाभौ acc. आचारेन्दु, ताम्बूलकल्पसंग्रह and वीरमित्रोदय (1), correct and acceptable.
(d) आधिः for आयुः acc. सदाचारस्मृतिः. Wrong.
This famous verse is attributed to वसिष्ठ. Its source is yet to be traced.
अमरमाला—A lexicon quoted by Kṣīraswāmī, Vardhamāna, Rājamukuṭa, Bhānuji etc.

114 (a) अर्काह्वयं for अर्काह्वजं acc. राजनिघण्टु. Incorrect.
(b) शोफघ्नं for शोषघ्नम् acc. राजनिघण्टु. Not agreeing with the properties of कुटज mentioned in Nighaṇṭus.
(c) शैलाह्वयं for शैलाह्वजं acc. राजनिघण्टु. Incorrect.
(d) **शुक्त्यादिजं** for शुक्त्यादिकं acc. राजनिघण्टु. Correct and acceptable.
Source :—राजनिघण्टु.

115 Not traced.

116 Additional Source :—
रुचिवधूगलरत्नमाला :—O.I. Ms. No. 4639—reads पावन for पाचन.
(d) पावन for पाचन acc. to the ms. noted above. Not supported by the other Ms.
Source :—रत्नमालामञ्जरी. To be identified.

117 Not traced. Source :—द्रव्यगुणनिघण्टु. Not identified.

118 (d) **मुस्ता** for वस्ता acc. सुषेणवैद्यक. Correct, and acceptable.

119 (a) भागं for भागा acc. सुषेणवैद्यक. Incorrect.

120 (a) **भागकं** for भागिकं acc. सुषेणवैद्यक. Correct.

कुङ्कुमकेसराणां for केसरकुङ्कुमानां acc. सुषेणवैद्यक. Correct. (कुङ्कुमेन युक्तानां केसराणां केतकीनां पुष्परसेनेत्यर्थः।)

(a) प्रमाणा for प्रमाणाम् acc. सुषेणवैद्यक. A misprint.

121 (b) हन्त्यन्नजीर्णं for भुक्तान्नजारा acc. सुषेणवैद्यक. Corrupt.

Source of verses 118-121.—सुषेणवैद्यक. Not available in आयुर्वेदमहोदधिः. Hence their authenticity is doubtful.

122 Additional Source.

रुचिवधूगलरत्नमाला (2):—O.I. Ms. No. 4639.; reads—मलयेन्दु for मलयेद्रु; नाभिसंमर्दितं for नाभिः सम्मर्दितं.

(a) **मलयेन्दु** for मलयेद्रु acc. रुचिवधूगलरत्नमाला. Correct.

(b) **नाभि**—for नाभिः acc. रुचिवधूगलरत्नमाला (2) Correct. नाभिं acc. रुचिवधू—(1) Incorrect.

Source :—रुचिवधूगलरत्नमाला.

123 (c) मेदोघ्नः for मेदघ्नः acc. भावप्रकाशनिघण्टु, शालिग्रामनिघण्टु, and हरीतक्यादिनिघण्टु. An emendation. The word मेद् is also common.

(d) प्रणुत् for व्रणान् acc. बृहद्योगतरङ्गिणी. Not supported by others.

(e) चित्र for श्वित्र acc. बृहद्योगतरङ्गिणी. Incorrect.

(f) कफापहः acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, कफान् जयेत् acc. मदनपालनिघण्टु for कपा(फा)न् हरेत्. Not supported by others.

Source :—Not known. बृहद्योगतरङ्गिणी and मदनपालनिघण्टु do not read bc. Hence the source from which other authors have borrowed this verse is yet to be traced.

124 (b) **व्रणोत्थ** for व्रणोऽथ acc. राजनिघण्टु. Correct.

(d) भूतघ्नः for भूतहरः acc. राजनिघण्टु. Can be decided only after collating the MSS. of राजनिघण्टु.

Source :—राजनिघण्टु.

125 (a) कस्तूरिका कटुस्तिक्ता for कस्तूरी कटुका तिक्ता. acc. भावप्रकाशनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. An emendation to use कटुः for कटुका.

(c) ज्वर for विष acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by others.

(d) **शोषहृत्** for शोषहा acc. शब्दकल्पद्रुम, शालिग्रामनिघण्टु, and हरीतक्यादिनिघण्टु. Correct and acceptable, भावप्रकाशनिघण्टु reads दोषहृत् for शोषहृत् through mistake.

Source :—Not known.

126 (b) **मदनी मदः** for मदिनीमदः acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 2, 3.) Correct.

(c) मार्गोदया मृगमया for मार्गो दर्यो मृगमदः acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by MSS. corrupt.

(d) मृगाण्डजा for मृगाण्डजः acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) only. Not supported by the MSS. Does not agree with the other masculine words in the line.

Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

127 (b) गन्धचेलिका for गन्धकेलिका acc. राजनिघण्टु. Both are correct and acceptable. The original reading can be decided only after collating MSS. of राजनिघण्टु.

(c) मार्जाली for मार्जारी acc. राजनिघण्टु- Both are correct and acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

128 **सहस्रवेधी** for सहस्रवेधी acc. राजनिघण्टु. Correct.

(b) **कामानन्दा** for कामागन्धा acc. राजनिघण्टु. Correct.

Source :—राजनिघण्टु.

129 (a) श्यामली for श्यामला acc. राजनिघण्टु. Not acceptable.
काममोदी च for मोदिनी चैव acc. राजनिघण्टु. Not acceptable.

(d) रोगनुत् for रोगजित् acc. भोजनकुतूहल. Not supported by राजनिघण्टु.

(e) **कफ** for मुख acc. भोजनकुतूहल and राजनिघण्टु. Correct and acceptable.

(f) गन्धा for बन्धा acc. भोजनकुतूहल and राजनिघण्टु—(foot-notes) Not acceptable.
वाता for बन्धा acc. राजनिघण्टु. Correct.

Source :—राजनिघण्टु.

130 a) अपि for च acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

Source :—राजनिघण्टु.

131 (a) कुलित्था for कुलत्था acc. वीरमित्रोदय (4) and शालिग्रामनिघण्टु. Not supported by others.

(c) क्रमवशादेशात् for क्रमवशादेषा acc. वीरमित्रोदय (4) Corrupt. Not acceptable.
क्रमदशादोषातितीक्ष्णोझ्झिता for क्रमवशादेषाक्षितीशोचिता acc. भोजनकुतूहल only. Corrupt. Not acceptable.

(d) पचत्यादि for पक्षत्यादि acc. भोजनकुतूहल. Incorrect.
पक्षान्त्यादि for पक्षत्यादि acc. वीरमित्रोदय (4). A senseless correction. पक्षतिः means the first day of a lunar fortnight. The reading पक्षत्यादि is correct.
श्रूयते for स्तूयते acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

Source :—राजनिघण्टु.

132 (a) धूम्राकृतिः for चूर्णाकृतिः acc. भोजनकुतूहल only. Not acceptable.
कपिला for तिलका acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

(b) कौलित्थ for कौलत्थ acc. शालिग्रामनिघण्टु only. Not acceptable
सदृशा for सदृशी acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.
कुलित्थिकाभा for कुलत्थिकाया: acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Not supported by others.
कुलित्थका हि for कुलत्थिकाया: acc. वीरमित्रोदय (4). Not supported by the majority.

कुलत्थका च acc. भोजनकुतूहल and शालिग्रामनिघण्टु.
कुलित्थिका च acc. राजनिघण्टु for कुलित्थिकाया:

Here **कुलत्थिकाया** appears to be the original reading. On account of scribal error it became कुलत्थिकाया: and then it was corrected as कुलत्थिकाभ: कुलत्थिका च—हि etc.

(c) **पिण्डिकाख्या** for सिद्धिकाख्या acc. भावप्रकाशनिघण्टु, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.
पिण्डका स्यात् for सिद्धिकाख्या acc. भोजनकुतूहल and वीरमित्रोदय (4) Not accepted by others.

(d) नायिकाख्या for नायिका सा acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु only. Not supported by others.
नाधिका for नायिका acc. भोजनकुतूहल. Not acceptable.

Source:—राजनिघण्टु.

133 (a) **स्वादे** for या सा acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Supported by others. Acceptable.
तिक्ता स्वादे for या सा तिक्ता acc. भोजनकुतूहल and वीरमित्रोदय (4). Not supported by राजनिघण्टु.

(b) **तोलने च** for तोलनेन acc. राजनिघण्टु, वीरमित्रोदय (4) and शालिग्रामनिघण्टु. Correct.
तोलनैव for तोलनेन acc. भोजनकुतूहल. Wrong.

(c) विसर्पं for वैवर्ण्यं acc. भोजनकुतूहल. Incorrect.
एथात् for ईयात् acc. वीरमित्रोदय (4) Not supported by others.

(d) सा कस्तूरी for कस्तूरी सा acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.
योग्या for भोग्या acc. वीरमित्रोदय (4) only. Not acceptable.

Source:—राजनिघण्टु.

134 Other references:—
चक्रदत्त-वातव्याधिचिकित्सा—P. 368 Verse 297.:

ईषत् क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ।
पीता केतकगन्धाढ्या लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥

(a) नूनं for गन्धं acc. वीरमित्रोदय (4). Not supported by others. An emendation to remove the word गन्धं and retain the word परिमलं.—both of which are read in चक्रदत्त.

परिमलं for भृशतरं acc. चक्रदत्त and वीरमित्रोदय (4). Not supported by others, Not genuine,

पिङ्गलाभा acc. पथ्यापथ्यविबोध, and सुषेणवैद्यक.

पिञ्जराभा acc. पथ्यापथ्यविबोध (3), चक्रदत्त and वीरमित्रोदय (4) for कुञ्जराभा; supported by पथ्यापथ्यविबोध (3), foot-notes. The reading पिङ्गलाभा is accepted by the majority, पिङ्गला means the female elephant of the South. The meaning of the word appears to have not been understood and it was emended as पिञ्जराभा and कुंजराभा.

(b) **कटूष्णा** for कटुर्वा acc. पथ्यापथ्यविबोध (2-3) and सुषेणवैद्यक. Correct and acceptable.

लघु:परितुलिता for लघुपरितुलिता acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not acceptable. घु becomes long.

परिलघुतुलना for लघुपरितुलिता acc. चक्रदत्त. Corrupt.

लघुरथतुलिता for लघुपरितुलिता acc. वीरमित्रोदय (4) Correct.

चैव सा स्यात् for चिक्कणा स्यात् acc. सुषेणवैद्यक. Not supported by others. Not acceptable also.

या for स्यात् acc. चक्रदत्त and वीरमित्रोदय (4). Not accepted by others.

(c) नायाति for नो याति acc. पथ्यापथ्यविबोध (1) A scribal error.

भूतिं for भस्म acc. सुषेणवैद्यक only. Not supported by others.

भस्मत्वं नैति दग्धा for दग्धा नो याति भस्म acc. चक्रदत्त only. An emendation not supported by others.

दाहं या नैति वह्नौ for दग्धा नो याति भस्म acc. वीरमित्रोदय (4). Another version agreeing with verse 135 c.

चिमचिम for चिमिचिमि acc. पथ्यापथ्यविबोध (1) only. Not supported by others.

चिमिचिमी for चिमिचिमि acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) metrically wrong.

मिसिमिसि for चिमिचिमि acc. चक्रदत्त. Not supported by others.

चर्मगन्धं for चर्मगन्धा acc. सुषेणवैद्यक. Not correct.

हुतान्ते acc. पथ्यापथ्यविबोध (1) & सुषेणवैद्यक. हुतान्तो acc. पथ्यापथ्यविबोध (2). तु चान्ते acc. चक्रदत्त for हुताशे. Not acceptable.

(d) शोभनीया is one word.

भद्रा लोभनीया for शुद्धा शोभनीया acc. चक्रदत्त only. Not acceptable.

वरमृगतनुजा for मृगवरतनुजा acc. पथ्यापथ्यविबोध (1-2-3) चक्रदत्त and वीरमित्रोदय (4). Not acceptable, Not very common.

Source :—Not known.

135 (a) हरति परिमलैः for अपहरति मदं acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.

वर्णतः पिञ्जराभा for सिन्धुराणां च वर्णे acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.

धन्ते for वर्णे acc. राजनिघण्टु. Not acceptable. वर्णे is the correct reading.

वर्णैः for वर्णे acc. भोजनकुतूहल. A scribal error.

(b) मृदिता for तुलिता acc. भोजनकुतूहल. Wrong.

(c) चिमिचिमि कुरुते acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु, चिमिचिमिति चिरं acc. भोजनकुतूहल for शिमिशिमिति चिरं. Not acceptable in this verse.

(d) योग्या for भोग्या acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

Source :—Not known. It is extremely difficult to decide the exact reading of this popular verse for want of more evidence. However the reading of verse No. 134 appears to be original while that of V. 135 is more poetic and artificial.

136 Additional source :—

आयुर्वेदमहोदधि :—Page 102.—Verse 17. reads :—

कटुकरसयुता क्षारतिक्ता कषाया for कटुकरसगुरुक्षारतिक्तोष्णयुक्ता; शोकाटोपापहन्त्री for शीता दोषापहन्त्री, चाक्षुषी च for शुक्ला च, चित्तप्रोल्लासहेतुर्विषमविषगरान् for सन्तप्रोल्लासहेतुर्वमतुविषहरा, क्षुत्तृष्णां पित्तकोपं for तृष्णां पित्तप्रकोपं, क्लैब्यशोषं for हन्ति शोषं.

(a) कटुकरसयुता क्षारतिक्ता कषाया for कटुकरसगुरुक्षारतिक्तोष्णयुक्ता acc. आयुर्वेदमहोदधिः. An emendation not supported by सुषेणवैद्यक.

गुरुः for गुरु acc. सुषेणवैद्यक. A scribal error.

(b) शोकाटोपापहन्त्री for शीता दोषापहन्त्री acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Not acceptable. Corrupt.

रोगा for दोषा acc. सुषेणवैद्यक. Correct and acceptable. दोषापहन्त्री is incorrect. It goes against पित्तकृत्.

चाक्षुषी च for शुक्ला च acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Not acceptable. Not supported by सुषेणवैद्यक.

(c) चित्तप्रोल्लास for सन्तप्रोल्लास acc. आयुर्वेदमहोदधिः—An emendation not supported by सुषेणवैद्यक.

विषमविषगरान् for वमतुविषहरा acc. आयुर्वेदमहोदधिः Incorrect and corrupt.

चमधु for वमतु acc. सुषेणवैद्यक. Correct.

(d) क्षुत्तृष्णापित्तकोपं for तृष्णां पित्तप्रकोपं acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Not acceptable. It cannot appease hunger.

क्षुण्णा for तृष्णा acc. सुषेणवैद्यक. Corrupt.

I think क्षुण्णा पित्तप्रकोपं is corrected by the editor of आयुर्वेदमहोदधिः as क्षुत्तृष्णापित्तकोपं.

क्लैब्यशोषं for हन्ति शोषं acc. आयुर्वेदमहोदधिः Incorrect and not supported by सुषेणवैद्यक.

Source :—आयुर्वेदमहोदधिः of सुषेण.

137 (b) रोहिणि for रोगिणि acc. भोजनकुतूहल. Incorrect.

मन्दगन्धयुता for मन्दगन्धा acc. all the available sources. Metrically correct.

(c) कामरते वा for कामातुरे च acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

(d) बहु for बहुल acc. भोजनकुतूहल. Metrically incorrect.

बहल for बहुल acc. भावप्रकाशनिघण्टु, राजनिघण्टु, वीरमित्रोदय, शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

138 (a) स्थापयित्वा for स्थापनीया acc. वीरमित्रोदय. Not supported by others.

(b) तदवस्थं for तदवश्यं acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु only. Not acceptable.

चिन्तनीयं for चिन्तनीया acc. भावप्रकाशनिघण्टु, शालिग्रामनिघण्टु and वीरमित्रोदय. Not supported by others.

(c) सरक्तं for च रक्तं acc. वीरमित्रोदय only. Not acceptable.

Source :—Not known.

139 (a) कस्तूरी for या स्निग्धा acc. भोजनकुतूहल only. Not acceptable.

धूम्रगन्धा for धूमगन्धा acc. वीरमित्रोदय only. Not supported by others.

वहति for दहति acc. all sources. Correct and acceptable.

पाथसोऽन्तः for याद्रसोन्तः acc. राजनिघण्टु and वीरमित्रोदय. Genuine.

पाथसोऽन्तं for याद्रसोन्तः acc. भोजनकुतूहल. Corrupt.

या वसोऽन्तः for याद्रसोन्तः acc. भावप्रकाशनिघण्टु.

Editor's meaningless learned emendation. वाससोऽन्तः would have been a better suggestion. Not acceptable.

(c) रूक्षणं च for रूक्षतां च acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Not correct.

(d) नैव सेव्या for चैव सद्यः acc. all sources.

Here चैव सद्यः appears to be the original reading although it is not supported by others. It must have been read as नैव सव्यः and was further corrected as नैव सेव्या which became current afterwards.

Source :—राजनिघण्टु.

140 (a) **मलिनोऽस्तु** for मलिनस्तु acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

(c) **स्मरमण्डनैकवसतिः** for स्वरमण्डनैकवसतिः acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Correct.

Source :—राजनिघण्टु.

141 Not traced.

142 (a) **कपिल** for पिच्छल acc. all sources. Acceptable.

(b) नैव for चैव acc. पथ्यापथ्यविबोध (2) Wrong. Not supported by others.

नैपाली नीलवर्णयुक् for b acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Not supported by others.

(d) ह्यधमा for त्रिविधा acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) only. Not acceptable.

स्मृता for मता acc. भावप्रकाशनिघण्टु only. Not acceptable.

Source :—Not known.

143 Other references :—
सुश्रुतसंहिता—I. 46. 204 cd.

लताकस्तूरिका तद्वच्छीता बस्तिविशोधनी ।

(c) **छेदनी** for छेदिनी acc. पथ्यापथ्यविबोध and भावप्रकाशनिघण्टु. Acceptable.

(f) **बस्त्यास्य** for बस्त्यार्ति acc. all sources excepting पथ्यापथ्यविबोध (2). Correct and acceptable.

हृत् for जित् acc. भावप्रकाशनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. Not supported by others.

Source :—Not known.

144 (a) सिद्धं for शुद्धं acc. रसेन्द्रभास्कर. Not genuine.

(b) **हिक्का** for हिध्मा acc. योगरत्नाकर and रसेन्द्रभास्कर. Acceptable.

-हरं परं for निरन्तरं acc. योगरत्नाकर. Correct.

कफहरं नृणां acc. योगरत्नाकर, कफहरं भ्रूणां acc. रसेन्द्रभास्कर for कफमरुन्नृणाम्, which means for persons having Kapha and Vāta predominant in them. It appears to have been emended as कफहरं नृणाम् as its meaning was not understood. The reading भ्रूणां used for भ्रूणानाम् is wrong.

(d) **रोग** for दोष acc. योगरत्नाकर. Correct and acceptable.

Our author has borrowed this verse from योगरत्न. It is difficult to identify it unless all the works known as योगरत्न such as योगरत्नसमुच्चय, योगरत्नाकर, योगरत्नप्रदीप, योगरत्नमाला, योगरत्नावली etc. are carefully examined.

145 Source :—वैद्यामृतम् of Moreśvara, son of Māṇikabhaṭṭa, resident of Ahmednagar.

Date of composition Śaka 1603 (1682 A.D.). According to Shri. C. G. Kashikar the date of this work is 1547 A.D. (cf. Indian Medicine by Dr. Julius Jolly, translated from German and supplemented with notes by C. G. Kashikar—Page 187).

The verse recording the date reads as follows :—

MS. No. 1210.

हुताशना (का)स(काश) रसेन्दुयुक्ते १६०३
संवत्सरे दुर्मतिनामभाजि ।
वैद्यामृतं नाम दधान एष
ग्रन्थ : स्मरारेः कृपया समाप्तिम् ॥

MS. No. 12492.

हुताशनाकास(श)रसेन्दुयुक्ते
शाके तपस्ये किल शालिवाहने ।
वैद्यामृतं नाम दधान एष
ग्रन्थः स्मरारेः कृपया समाप्तः ॥

Shri Kashikar has taken 1603 as Vikrama Saṁvat. The second verse given above clearly reads शालिवाहने शाके while the first verse reads दुर्मतिनामसंवत्सरे which is possible only in Śaka 1603 and not in Saṁvat 1603.

146 (b) दाहे छेदे घनक्षमम् for b. acc. पारदसंहिता, बृहद्योगतरङ्गिणी, भावप्रकाशनिघण्टु. शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु.

दाहच्छेदे घनक्षमम् for b, acc. रसेन्द्रभास्कर.

दाहच्छेदघनक्षमम् for b acc. शब्दकल्पद्रुम.

Here दाहे छेदे च यत् क्षमम् appears to be the original reading. The word घन was afterwards used for च यत्. It was further emended as दाहच्छेदे and lastly as दाहच्छेदघनक्षमम्.

(c) वर्णाद्यं for वर्ण्याढ्यं acc. पारदसंहिता Corrupt.

वर्णाढ्यं for वर्ण्याढ्यं acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, भावप्रकाशनिघण्टु, शब्दकल्पद्रुम, शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. Acceptable.

वर्णाढ्यं for वर्ण्याढ्यं acc. योगरत्नाकर. Not supported by the majority.

स्वर्णाद्यं for वर्णाढ्यं शब्दकल्पद्रुम. Corrupt.

स्वर्णादिरहितं स्वच्छं acc. C. Not supported by others.

(d) तारमत्र गुणान्वितम् for d acc. योगरत्नाकर Corrupt. It is really तारपत्रगुणा नव.

तारपत्रगुणा नव for d acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, योगरत्नाकर and ताम्बूलमञ्जरी. Appears to be original.

तारे नवगुणं स्मृतम् for d acc. शब्दकल्पद्रुम Corrupt.

तारं नवगुणं शुभम् for d acc. रसेन्द्रभास्कर. Not supported by others.

रूपं नवगुणं भवेत् for d acc. पारदसंहिता. Not supported.

रूप्यं नवगुणं शुभम् for d acc. भावप्रकाशनिघण्टु, शब्दकल्पद्रुम, शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. A correct and acceptable emendation.

Source :—Not known. Borrowed by our author from योगरत्न.

147 (a) **कठिनं कृत्रिमं** for कृत्रिमं कठिनं acc. भावप्रकाशनिघण्टु, रसेन्द्रभास्कर, शब्दकल्पद्रुम, शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. Acceptable.

(b) रक्तपीतं दलं for रक्तपित्तदलं acc. to पारदसंहिता Incorrect.

रक्तं पीतं दलं for रक्तपित्तदलं acc. बृहद्योगतरङ्गिणी and शब्दकल्पद्रुम. Incorrect.

रक्तं पीतदलं acc. भावप्रकाशनिघण्टु, रसेन्द्रभास्कर and हरीतक्यादिनिघण्टु. Not acceptable.

रक्तपीतदलं for रक्तपित्तदलं acc. योगरत्नाकर & शालिग्रामनिघण्टु. Correct and acceptable.

(c) **दाहच्छेदघनैर्नष्टम्** for C. acc. पारदसंहिता, बृहद्योगतरङ्गिणी, भावप्रकाशनिघण्टु, रसेन्द्रभास्कर, शब्दकल्पद्रुम and हरीतक्यादिनिघण्टु. Acceptable.

दाहे छेदे घनैर्नष्टम् for c. acc. शालिग्रामनिघण्टु. Corrupt.

(d) **रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम्** for d. acc. पारदसंहिता, भावप्रकाशनिघण्टु, रसेन्द्रभास्कर, शब्दकल्पद्रुम, शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. Correct and acceptable.

रूप्ये दोषा दश स्मृताः acc. बृहद्योगतरङ्गिणी, योगरत्नाकर and ताम्बूलमञ्जरी. Not acceptable. The defects are not ten.

Source :—Not known.

148 (b) मधुरस्निग्ध for मधुरं स्निग्ध acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not acceptable.

(c) वाताम for वाताद् acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

(f) स च शुक्रकृत् for शुक्रकृद्गुरुः acc. हरीतक्यादिनिघण्टु. Not acceptable.

Source :—Not known. 148 cdef is borrowed by our author from भावप्रकाश of भावमिश्र.

149 (a) वाताम for वाताद् acc. भोजनकुतूहल. Not supported by others.

मधुरा for मधुरो acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. An emendation. The word is मज्जन्.

(b) वृष्या for वृष्यः ace. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.

पित्तानिलापहः for पित्तमलापहः acc. भोजनकुतूहल and हरीतक्यादिनिघण्टु. Correct and acceptable.

पित्तानिलापहा acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable. As the word मज्जन् is masculine.

(c) स्निग्धोष्णा for स्निग्धोष्णः acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.

स्निग्धश्च for स्निग्धोष्णः acc. हरीतक्यादिनिघण्टु. Not supported by others.

नेष्टा acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु ; नेष्टो acc. हरीतक्यादिनिघण्टु for श्रेष्ठो which is supported by भोजनकुतूहल. Not acceptable. The properties show that it pacifies Vāta and Pitta and aggravates Kafa. It, therefore, cannot be prohibited for Raktapitta where Pitta is predominant.

Source :—Not known.

150 (b) **कोलकं** for कङ्कोलं acc. धन्वन्तरिनिघण्टु and राजनिघण्टु. Acceptable.

(c) **त्रिद्वेष्यं स्थूलमरिचं** for द्वेष्यं स्थूलमरीचं तु acc. राजनिघण्टु. Acceptable.

(d) **माधवोचितम्** for माधवोषितम् acc. राजनिघण्टु. Correct and acceptable.

(e) **कङ्कोलं** for कोलं च acc. राजनिघण्टु. Acceptable.

(f) **मारीचं** for मरिचं acc. राजनिघण्टु. Acceptable.

Source :—धन्वन्तरिनिघण्टु for ab. only and राजनिघण्टु for abcdef.

151 (d) वाताम for वातार्तिं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श. Not supported.

वातनिकृन्तनम् for वातार्तिकृन्तनम् acc. भोजनकुतूहल and राजनिघण्टु. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

152 (a) कक्कोलं for कङ्कोलं acc. भावप्रकाशनिघण्टु only. Not supported by others.

तीक्ष्णोष्णं तिक्तं for तिक्तोष्णं तीक्ष्णं acc. भावप्रकाशनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. Acceptable.

Generally bitter substances are not hot. Hence the compound तिक्तोष्णं is not desirable.

(cd) आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयाध्वहृत् for cd acc. भावप्रकाशनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. Not supported by पथ्यापथ्यविबोध.

It is very difficult to decide the original reading here. It can be decided only if the original source from which these authors have borrowed the verse is traced.

Source :—Not known.

153 (a) **तृणास्त्रं** for तृणास्तृग् acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

तृणास्त्रं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श and तृणासृक् acc. शब्दकल्पद्रुम. Not acceptable.

(b) गन्धि तृणशोणितं for गन्धितृणं शोणितं acc. शब्दकल्पद्रुम. Not supported.

(d) लौहितं for लोहितं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श. Not supported. Can be a misprint.

Source :—राजनिघण्टु.

154 (b) शोष for शोफ acc. शब्दकल्पद्रुम only. Not supported.

(c) **कण्डूति** for कण्डूर्ति acc. शालिग्रामनिघण्टु. Correct.

(d) भास्वरं for भास्करं acc. राजनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम. Not supported by शालिग्रामनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम. Can be decided only after examining the MSS. of राजनिघण्टु.

Source :—राजनिघण्टु.

155 (b) रुचिरं for रुधिरं acc. योगरत्नाकर and शब्दकल्पद्रुम. Not supported by राजनिघण्टु.

रुधिरं is the name for saffron.

(c) **घुसृणं** for घसृणं acc. योगरत्नाकर, राजनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम. Correct and acceptable.

वरेण्यमसृणं for वरेण्यमरुणं acc. योगरत्नाकर (1) only. Not supported.

(d) **कान्तं** for कान्ति acc. शब्दकल्पद्रुम and योगरत्नाकर. Correct.

केशर for केसर acc. योगरत्नाकर and शब्दकल्पद्रुम. Acceptable.

गौरीवराक्षीरितम् for गौरं कराक्षीरितम् acc. योगरत्नाकर.

Cannot be decided for want of more evidence.

Source :—राजनिघण्टु.

156 (d) शिरोरोगक्रमीन् for शिरोरोगवमिक्रमीन् acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). A misprint.

Source :—पथ

157 (d) पद्मगन्धं for पद्मगन्धि acc. हरीतक्यादिनिघण्टु only. Not acceptable. पद्मगन्धि is correct. (cf. उपमानाच्च, Pāṇini—V. 4. 137. Kaumudī—878) भावप्रकाशनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु represent a different version, which appears to be an emendation of our text which agrees with पथ्यापथ्यविबोध.

Source :—Not known.

158 (a) अतिस्थूलं for अतिस्थूल acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not acceptable.

(b) अपाण्डुरं acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 2), आपाण्डरं acc. योगरत्नसमुच्चय for आपाण्डुरं. Not acceptable.

(d) केशर for केसर acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) and हरीतक्यादिनिघण्टु. Not supported by others.

The text of निघण्टु आदर्श, भावप्रकाशनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु agrees with verse 159.

Source :—Not known.

159 The text of this verse agrees with पथ्यापथ्यविबोध (1. 2). The reading of पथ्यापथ्यविबोध (3) is corrupt. भावप्रकाशनिघण्टु has a different version.

Source :—Not known.

160 (b) **प्रवल** for प्रभर acc. सुषेणवैद्यक. Correct.

हारी for हारि acc. सुषेणवैद्यक. Incorrect.

(c) त्वग्जा for त्वग्जान् acc. सुषेणवैद्यक. Incorrect.

मुखविषम for प्रमुखविष acc. सुषेणवैद्यक. Not acceptable.

(d) **सौवर्णी** for सौवर्णी acc. सुषेणवैद्यक. Correct.

Source :—Not known.

161 Available in सुषेणवैद्यक only. Source :—Not known.

162 (a) जातीपत्री for जातिपत्री acc. राजनिघण्टु. Both are correct.

जातिकोशः for जातिकोशी acc. राजनिघण्टु. Both are correct.

(d) **सौमनसायिनी** for सौमनसा इति acc. राजनिघण्टु. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

163 (b) **कफ** for कृमि acc. भोजनकुतूहल, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

164 (a) मालती पत्रिका for मालतीपत्रिका acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by others.

(b) सुमनापत्रिका for सुमनः पत्रिका acc. पथ्यापथ्यविबोध (1). Incorrect.

(a) सौमनशायिनी for सौमनसायनी acc. पथ्यापथ्यविबोध (1). Corrupt.

Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

165 (ab) लघुः स्वादुः कटूष्णा for कटुस्तिक्ता लघूष्णा acc. भावप्रकाशनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. Not acceptable. The expression स्वादुः used for तिक्ता is not supported by राजनिघण्टु (cf. जातिपत्री कटुस्तिक्ता Verse 163).

(d) विशेषहा for विषापहा acc. पथ्यापथ्यविबोध (1) only. Corrupt.

Source :—Not known.

166 (a) जातिफलं for जातीफलं, जातिशस्यं for जातिसस्यं, acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) only. Not supported by others.

(b) मालतीसुतम् for मालतीफलम् acc. पथ्यापथ्यविबोध. Not supported by राजनिघण्टु and धन्वन्तरीयनिघण्टु.

Source :—(ab) धन्वन्तरीयनिघण्टु and (ѣbcd) राजनिघण्टु.

167 (a) **मदशौण्डं** for मदेशौण्डं acc. धन्वन्तरीयनिघण्टु, पथ्यापथ्यविबोध and राजनिघण्टु. Acceptable.

जातिशृङ्गं for जातिसुतं acc. धन्वन्तरीयनिघण्टु and राजनिघण्टु only. Not supported by others.

(b) सौमनकं for सौमनसं acc. पथ्यापथ्यविबोध (1). Corrupt.

(d) -जित् for नुत् acc. धन्वन्तरीयनिघण्टु; भोजनकुतूहल and राजनिघण्टु; हृत् for नुत् acc. भावप्रकाशनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु.

Cannot be decided without collating MSS of धन्वन्तरि and राजनिघण्टु.

Source :—धन्वन्तरीयनिघण्टु.

168 (a) रक्तातिसार for वातातिसार acc. भोजनकुतूहल only. Not supported by others.

वातातीसार for वातातिसार acc. शालिग्रामनिघण्टु. Both are correct.

मेहघ्नं for दोषघ्नं acc. धन्वन्तरीयनिघण्टु, राजनिघण्टु, भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, शालिग्रामनिघण्टु and भोजनकुतूहल. Correct and acceptable.

(b) **लघु वृष्यं च दीपनं** for वृष्यं दीपनदं लघु acc. धन्वन्तरीयनिघण्टु and राजनिघण्टु, Correct and acceptable.

दीपनकं for दीपनदं acc. भोजनकुतूहल. Not acceptable. दीपनं alone can express the sense.

(c) जातिफलं for जातीफलं acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) only. Both are correct.

रसं for रसे acc. शालिग्रामनिघण्टु. Incorrect.

तिक्तोष्णं for तीक्ष्णोष्णं acc. भावप्रकाशनिघण्टु only. Not supported by others.

लघुः for लघु acc. हरीतक्यादिनिघण्टु. Incorrect.

Source :—(ab) धन्वन्तरीयनिघण्टु. (cd) Not known. cd is connected with verse 169.

169 (a) ग्राही for हृद्यं acc. भावप्रकाशनिघण्टु, शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. Not supported by पथ्यापथ्यविबोध.

(cd) **मुखवैरस्यमद्य** for मुखवैरस्यं मल-acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Correct.

वैरस्यगल for वैरस्यं मल acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not acceptable. An emendation to correct मल.

कृष्णताः for कृष्णताम् acc. भावप्रकाशनिघण्टु; हरीतक्यादिनिघण्टु and पथ्यापथ्यविबोध (3) Correct. कृष्णता for कृष्णताम् acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 2).

Visarga is missing here due to scribal error.

Source :—Not known.

170 (a) एला सूक्ष्मा for सूक्ष्मैला acc. भावप्रकाशनिघण्टु only. Not acceptable.
कृच्छ्राशीः for कृच्छ्राशी acc. पथ्यापथ्यविबोध. Correct.

(b) तृषापहा for कफापहा acc. पथ्यापथ्य विबोध (1-2). Not acceptable.
क्षये हिता for कफापहा acc. निघण्टु आदर्श. Not supported.
कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत् for मूत्रकृच्छ्रा...पहा acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Author's own emendation of the original reading.

(e) कण्डु for कण्ठ acc. धन्वन्तरीयनिघण्टु. Incorrect.

Source :—(ab) not known, (cdef) धन्वन्तरीयनिघण्टु.

171 (a) स्थूलैला for भद्रैला acc. शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु. स्थूला च acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Not supported by पथ्यापथ्यविबोध.

(b) **पित्ताग्निकृत्** for पिअग्निकृत् acc. पथ्यापथ्यविबोध. Correct.
चानिल for भावप्रकाशनिघण्टु, चानल acc. शालिग्रामनिघण्टु and हरीतक्यादिनिघण्टु for पित्ताग्नि. An emendation.

Source :—Not known.

172 (a) सूक्ष्मोष्णा for रूक्षोष्णा acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported.
कास for श्वास acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 2). Acceptable.

(b) कासवाता for कफपित्ता acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported.
श्वास for कास acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 2). Acceptable.

(c) **तृट्** for हृं acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Correct, supported by भावप्रकाश (तृषापहा).

(d) **वमीः** for वमीन् acc. पथ्यापथ्यविबोध. Correct.
The text of भावप्रकाश does not appear to be original.

Source :—Not known.

173 Additional sources :—
आयुर्वेदमहोदधिः :—Page 101, Verse 10, reads :—

अथैलागुणाः ।
एलाद्वयं छर्दिषु मूत्रकृच्छ्रे मदे च वै पथ्यमरोचके च ॥
अथ जातिपत्रीगुणाः ।
स्वादुः सुशीता मधुरा च पाके अरोचकं हन्ति च जातिपत्री ॥

(b) **मन्दानले** for मन्देऽनले acc. सुषेणवैद्यक. Acceptable.
मदे च वै for मन्देऽनले acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Not acceptable.
पित्तगदेऽरुचौ च for पथ्यमरोचके च acc. सुषेणवैद्यक. Not supported by आयुर्वेदमहोदधिः.

(c) **मधुरश्च** for मधुरस्य acc. सुषेणवैद्यक. Correct.

(d) ह्यरोचकं for अरोचकं acc. सुषेणवैद्यक. Not acceptable. हि is added to avoid सन्धि.
जातिकोशः for जातकोशः acc. सुषेणवैद्यक. Correct.
जातिपत्री for जातकोशः acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Not supported by सुषेणवैद्यक. Hence सुशीता and मधुरा are also not acceptable.

Source :—आयुर्वेदमहोदधिः alias सुषेणवैद्यक.

174 (a) **उत्क्रम्** for उष्णम् acc. राजनिघण्टु. Correct.
(b) **सुगन्धि** for सुगन्ध acc. All sources. Correct.
हारि for हारी acc. निघण्टु आदर्श, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Correct.
(c) वान्ति for बास्ति acc. शब्दकल्पद्रुम. Not supported.
(d) **स्थविरा** for स्थविरो acc. निघण्टु आदर्श and राजनिघण्टु. Correct.
गुणाढ्या for गुणाढ्यः acc. निघण्टु आदर्श and राजनिघण्टु. Correct.

Source :—राजनिघण्टु.

175 (b) **भुक्तरोचनम्** for मुक्तलोचनम् acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Correct.
भक्तरोचनम् for मुक्तलोचनम् acc. भोजनकुतूहल and राजनिघण्टु. Not acceptable.
(d) तीक्ष्ण for तीक्ष्णं acc. भोजनकुतूहल. Incorrect.

Source :—राजनिघण्टु.

176 (d) श्वित्र for क्षय acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श. Not supported.
कासस्य for कासास्र acc. शालिग्रामनिघण्टु. Erroneous.
नुत् for जित् acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

177 (c) **पाचनं** for पवनं acc. पथ्यापथ्यविबोध. Correct.
(f) श्वासाध्म for श्वासाध्मा acc. पथ्यापथ्यविबोध (1). Not acceptable.

Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

178 Additional sources :—

सारसंग्रहः :—O. I. Ms. No. 1589 Fo. 14b—reads—

पिपासायां तथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा॥

Other references :—

निघण्टरत्नाकर Part II—Page 221.

उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकष्ठीवनेरितम्॥
हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत्॥

(a) **पिपासायाम्** for पिपासयाम् acc. भावप्रकाशनिघण्टु and सारसंग्रह. Correct.
तथोत्क्लेशे for अनुत्क्लेशे acc. सारसंग्रह. Correct.

Source :—Not known.

179 (a) शुण्ठ्यां for शुण्ठ्याः acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Not acceptable.

Source :—Not known.

180 (a) हृद्यं for रुच्यं acc. चक्रदत्त, भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श; शब्दकल्पद्रुम and शालिग्रामनिघण्टु. Not supported by भोजनकुतूहल.
(b) लवणार्द्रकभक्षणम् for b, acc. चक्रदत्त and शालिग्रामनिघण्टु. Not supported by others.
(c) कुष्ठ for कुष्टे acc. शालिग्रामनिघण्टु only. Not acceptable.

(d) व्रणे for नव acc. भावप्रकाशनिघण्टु, योगरत्नाकर and शब्दकल्पद्रुम. Not acceptable.
The reading नवज्वरे is correct.
रक्तपित्तव्रणज्वरे for d acc. शालिग्रामनिघण्टु only. Not acceptable.
(e) निदाघशरदोः for निदाघे शरदि acc. भावप्रकाश and शब्दकल्पद्रुम. Not acceptable.
Source :—Not known.

181 (d) दाहतृष्णा for तृष्णादाह acc. पथ्यापथ्यविबोध.
Cannot be decided for want of more evidence.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

182 (b) क्रिमि for कृमि acc. भावप्रकाशनिघण्टु and राजनिघण्टु. Not acceptable. कृमि is more common.
(e) तनोः for तनौ acc. भावप्रकाशनिघण्टु and राजनिघण्टु. Not acceptable.
(d) -रम्भादिसंरम्भदम् for -रम्भातिसौरम्यदम् acc. भावप्रकाशनिघण्टु and राजनिघण्टु. Not acceptable.
Source :—राजनिघण्टु.

183 Source :—Not known.

184 (c) स्वादः for स्वादे acc. राजनिघण्टु. स्वादुः for स्वादे acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Not acceptable.
सुगन्धबहलं for सुगन्धिबहुलं acc. भावप्रकाशनिघण्टु.
Here **सुगन्धबहुलं** must be the correct original reading.
अल्पं for अल्पे acc. भावप्रकाशनिघण्टु and राजनिघण्टु. Correct.
(d) **चार्धं** for चान्द्रि acc. भावप्रकाशनिघण्टु and राजनिघण्टु. Correct.
Source :—राजनिघण्टु.

185 (b) **पवनेषु** for पाचनेषु acc. पथ्यापथ्यविबोध. Acceptable.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

186 (d) ग्रन्थिः खर्परकोटचम् for d acc. पथ्यापथ्यविबोध (I). Not acceptable.
पथ्यापथ्यविबोध inserts between ab and cd :—
खादने कटु शीतं च घर्षणे पीतमेव च ।
छेदने रक्तवर्णं च श्रेष्ठं चन्दनमुच्यते ॥
(cd) गन्धेन तु विशेषः स्यात् पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः । acc.
भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, गन्धेन तु विशेषं स्यात् पूर्वं श्रेष्ठं गुणैः समम् । acc. निघण्टु आदर्श for cd. Not acceptable.
Source :—Not known.

187 Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

188 (ab) शबरं for शम्बरं and पत्राङ्गं for पतङ्गं acc. निघण्टु आदर्श and राजनिघण्टु. Both are correct.
The genuine reading can be decided after examining the MSS. of राजनिघण्टु.
Source :—राजनिघण्टु.

189 (c) **नीलतरुः** for मीलतरुः acc. राजनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम. Correct.
Source :—राजनिघण्टु.

190 (d) **स्थितिः** for तिथिः acc. राजनिघण्टु. Correct.
Source :—राजनिघण्टु.

191 a) चोच्यस्य for चोचस्य acc. पथ्यापथ्यविबोध (2). Incorrect.
चोचमस्य for चोचस्य acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 3). Correct. (चोचम् + अस्य).
त्र्यक्षं for अत्र्यक्षं acc. पथ्यापथ्यविबोध. Correct.
(b) तायगर्भं for तोयगर्भं acc. पथ्यापथ्यविबोध (1). Wrong.
पुराङ्कवं acc. पथ्यापथ्यविबोध (1) पुटोदक acc. पथ्यापथ्यविबोध (2) for पुटोदकम्. Incorrect.
(c) जले जलकराकास्य acc. पथ्यापथ्यविबोध (1) जले जलकेरं कोस्य acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Corrupt.
(d) करं करतुफला स्थितिः for d acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Corrupt.
फलास्थिनी for फलास्थिनि acc. पथ्यापथ्यविबोध (1). Incorrect.
The text of पथ्यापथ्यविबोध (3) is corrupt. The translator has translated it in Hindi without understanding it.

192 Other references :—
सुश्रुत :—I. 46. 180. Page 225.

नालिकेरं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् ।
बलमांसप्रदं हृद्यं बृंहणं बस्तिशोधनम् ॥

(a) नारिकेलं for नारिकेरं acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) only. Not supported by the MSS.
(b) **स्वादुपाकरसं** for स्वादु पाके रसं acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 2, 3). Correct.
(c) प्रीणनं, पावनं for पाचनं acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by the MSS.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

193 (c) क्षयक्षतहरं for क्षतक्षयहरं acc. पथ्यापथ्यविबोध (2) only. Not acceptable.
(d) पित्तासृङ्नाशनम् for पित्तास्रनाशनम् acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not acceptable.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

194 (a) जरं for जडं acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Not supported.
(b) क्रिमि for कृमि acc. आयुर्वेदमहोदधिः. Not supported.
(c) आमश्लेष्मविपाककोपशमनं वह्नेः for आमश्लेष्मविकोपनं प्रशमनं वह्नेः acc. शालिग्रामनिघण्टु. Incorrect.
भ्रम for श्रम acc. आयुर्वेदमहोदधिः Not supported.
(d) नालिकेरी acc. आयुर्वेदमहोदधिः and सुषेणवैद्यक; नारिकलं acc. शालिग्रामनिघण्टु for नारिकेली. Cannot be decided for want of more evidence.
Source :—Not known.

195 (d) **काम** for राम acc. शब्दकल्पद्रुम. Correct.
Source :—राजनिघण्टु.

196 (b) **विज्जुलं** for विजुलं acc. राजनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम. Acceptable.

च वनप्रियम् for यवनप्रियम् acc. राजनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम. Not acceptable. यवनप्रियम् is the correct reading.

(c) **लाटपर्णं** acc. राजनिघण्टु, नटपर्णं acc. शब्दकल्पद्रुम for एलापर्णं. लाटपर्णं is more common and acceptable.

(d) वसुक्षितीं = 18. त्वग्वल्कलम् in V. 195a is one word.

197 (a) **तु** for च acc. भोजनकुतूहल, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

शोथं for शीतं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श. Wrong.

(c) **शूलाम** for शुक्राम acc. भोजनकुतूहल. Correct and genuine.

शुक्लाम for शुक्राम acc. राजनिघण्टु. An emendation of शुक्राम which is incorrect.

Source :—राजनिघण्टु.

198 (a) सूत्कटं for उत्कटं acc. शब्दकल्पद्रुम. Not acceptable.

(c) **लाट** for एला acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 3). Acceptable.

सकलं for शकलं acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 2, 3). Doubtful. Cannot be decided for want of more evidence.

(d) **त्वक् चोचं** for त्वक्चोचं acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Acceptable. cf. अमर II. 4. 134. त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥

Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

199 (a) श्यामप्रियं for रामाप्रियं acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) only. Not acceptable.

Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

200 (b) गुद for गद acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 2). Incorrect.

Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

201 (a) पोतास्यो for पोतासो acc. भोजनकुतूहल. Not supported.

शितकरः for सितकरः acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, राजनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम. Acceptable.

(b) **पांसुः** for पांशुः acc. भोजनकुतूहल. Not acceptable.

प्रांशुः for पांशुः acc. राजनिघण्टु. Correct.

पिञ्जोद्वसारः for पिञ्जोज्जसारः acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, राजनिघण्टु and शब्दकल्पद्रुम.

पिञ्जोब्जसारः acc. शब्दकल्पद्रुम, पिण्डाब्जसारः acc. भोजनकुतूहल.

पिण्डाब्जसारः is not acceptable.

पिम्जोब्दसारः, पिञ्जोब्जसारः and पिञ्जोज्जसारः are all used for camphor. It is difficult to decide the exact word used in this verse for want of more evidence.

जूतिका for जूटिका acc. शब्दकल्पद्रुम. Not supported.

जूटका for जूटिका acc. भोजनकुतूहल. Not acceptable.

(c) **तुषारः** for तु सारः acc. all the quoted sources. Acceptable.

पिकिकान्या for पचिकाख्या acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श and राजनिघण्टु. Cannot be decided.

पश्चिकान्या acc. राजनिघण्टु, पिच्चिकान्या acc. भोजनकुतूहल, पत्रिकाख्या and **पत्रिकाख्य:** acc. शब्दकल्पद्रुम for पच्चिकान्या.

Here the original reading cannot be decided without examining the MSS of राजनिघण्टु. I am in favour of accepting पत्रिकाख्य: as the correct reading.

(d) कर्पूरश्चेति for कर्पूरस्येति acc. भोजनकुतूहल only. Not supported.
महसां acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श and राजनिघण्टु.
महसा acc. भोजनकुतूहल and शब्दकल्पद्रुम for सहिता. Not acceptable.
चैव for वैद्य acc. भोजनकुतूहल only. Not supported.
दृश्येन for दृष्ट्वैव acc. all the quoted sources. Not acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

202 (b) नुत् for जित् acc. भोजनकुतूहल. Cannot be decided for want of more evidence.
(c) **तृष्णाविदाह** for तृषाविदाही acc. भोजनकुतूहल. Correct. तृषाविदाह must be the original reading.

Source :—Not known.

203 (a) शिशिर: for नूतन: acc. राजनिघण्टु. Not acceptable. नूतन: is the correct reading. cf. चिरस्थो दाहशोफघ्न: in the next line.
(b) उष्णास्र for उष्णोऽस्र acc. शब्दकल्पद्रुम. Incorrect.
उष्णाश्च for उष्णोऽस्र acc. भोजनकुतूहल. Not supported.
(c) दोषघ्न: for शोफघ्न: acc. राजनिघण्टु. Not correct.
शोषघ्न for शोफघ्न: acc. भोजनकुतूहल and शब्दकल्पद्रुम. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

204 (b) मत: for स्मृत: acc. भोजनकुतूहल. Not supported.
(c) स्तम्भाग्रसञ्जातं for स्तम्भाग्रजं जातं acc. राजनिघण्टु. Not acceptable.
मध्ये for जातं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.
(d) जातं मध्ये तले तलम् for d acc. भोजनकुतूहल. Not acceptable.

The genuine reading of cd from all these variants would be as follows :—

शिर: स्तम्भाग्रजं जातं मध्ये मध्यं तले तलम् ॥

Source :—राजनिघण्टु.

205 (a) विदर्श for विशदं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.
विशद् for विशदं acc. राजनिघण्टु. Acceptable.
गोरकम् for गौरवम् acc. राजनिघण्टु. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

206 (a) मध्ये for गर्भे acc. भोजनकुतूहल. Not supported.
स्थिरं for स्थित: acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्श, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

श्रेष्ठं for श्रेष्ठ: acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्शी, राजनिघण्टु, and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

(b) **मध्यमं** for मध्यम: acc. राजनिघण्टु. Acceptable.

(c) श्रेष्ठम् for स्वच्छम् acc. भोजनकुतूहल. Not supported.

(d) **शुभं** for शुभ्रं and **तन्** for तं acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्शी, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

मध्यमं for मध्यजं acc. भोजनकुतूहल and राजनिघण्टु. Not acceptable, मध्यजं is the correct reading.

(e) **सुदृढं** for अदृढं acc. all the quoted sources; excepting शालिग्रामनिघण्टु which wrongly reads सदृढं. Acceptable.

च for नु acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्शी, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not supported by भोजनकुतूहल.

(f) **स्मृतं** for वदेत् acc. भोजनकुतूहल only. Acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

207 (a) भृङ्गार for भृङ्गाभ acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्शी, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not correct.

भृङ्गाभ्रपत्रद्युति लघु for भृङ्गाभपत्रं लघुतर acc. भोजनकुतूहल. Not supported.

तोलनं for तोलने acc. शालिग्रामनिघण्टु. A misprint.

सिक्तकं for तिक्तकं acc. शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.

(b) **बहल** for बहुल acc. all sources. Acceptable.

सौरभ्य for संरम्भ acc. भोजनकुतूहल and राजनिघण्टु. Not acceptable.

सौम्यत्व for संरम्भ acc. शालिग्रामनिघण्टु. Not supported.

(c) दीर्घपत्रं for दार्ढ्यपत्रं acc. भोजनकुतूहल. Not supported

राज्य for राज acc. भोजनकुतूहल. Not acceptable.

(d) समल for मशने acc.शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable.

शमने for मशने acc. भोजनकुतूहल and राजनिघण्टु. Incorrect.

स्फोटदायि व्रणाय for स्फोटदाहव्रणस्य acc. भावप्रकाशनिघण्टुविमर्शी, राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Not acceptable. Incorrect.

स्फोटदोषप्रदायि for स्फोटदाहव्रणस्य acc. भोजनकुतूहल. Correct.

Source :—राजनिघण्टु.

208 (b) कटु: for पटु: acc. शालिग्रामनिघण्टु. Not supported.

(d) द्विपकर्पूरज: for द्वीपकर्पूरज: acc. राजनिघण्टु. Not acceptable.

Source :—राजनिघण्टु.

209 (ab) कटुक: स्निग्ध: for कटुतिक्तोष्ण: and ईषच्छ्वेत: कफावह: for ईषच्छीत: कफावह: acc. भोजनकुतूहल. Not supported by राजनिघण्टु.

(d) **पाचन:** for पावन: acc. राजनिघण्टु and शालिग्रामनिघण्टु. Acceptable.

क्रिमि for कृमि acc. भोजनकुतूहल. Not supported.

Source :—राजनिघण्टु.

210 Additional Source :—
भावप्रकाशनिघण्टुः—कर्पूरादिवर्ग :—Verse 2. Page 118.

कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ॥
सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ॥
दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः ॥

(a) सूक्तः for तिक्तः acc. पथ्यापथ्यविबोध (2). Incorrect.
(d) पित्त for मेदो acc.. भावप्रकाशनिघण्टु. Not supported.
Source :—Not known.

211 (b) मेदो for मल acc. भावप्रकाशनिघण्टु. Not supported.
दौर्गन्ध्य for दौर्गन्ध acc. पथ्यापथ्यविबोध (3) and भावप्रकाशनिघण्टु. Correct.
(d) वाताश्रय for पोताश्रय acc. पथ्यापथ्यविबोध (1). Not acceptable.
Source :—Not known.

212 (a) मेदाः for मेदः acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Incorrect.
(c) भृशश्वेतो for भृशं श्वेतो acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not acceptable.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध

213 (c) **ते** for तैः acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Correct.
(d) पूर्वे for पूर्व acc. पथ्यापथ्यविबोध (1), पूर्वं पूर्वं for पूर्वपूर्व acc. पथ्यापथ्यविबोध (2, 3). Not acceptable.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

214 (a) स्यात् for तु acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by the mss.
(b) स्फटिकाभास for स्फटिकाभः स acc. पथ्यापथ्यविबोध (1). Not acceptable.
(c) मदोन्मादः for मदोन्माद acc. पथ्यापथ्यविबोध (2). Not acceptable.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

215 (b) वृषत्वनुत् for वृषत्वकृत् acc. पथ्यापथ्यविबोध (1) only. Not acceptable.
(d) स्वेदलः for स्वेदनः acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by the mss.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

216 (d) तृष्णा for तृषा acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by the mss.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

217 (b) सस्वादुः for सुस्वादुः acc. पथ्यापथ्यविबोध (1, 3). Not acceptable.
पथ्यापथ्यविबोध (2) reads the following between a b and c d.

कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः ॥
पक्वकर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम् ॥
अथ उदयभास्करकर्पूरः ।

Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

218 (d) वातश्लैष्म्य for वातश्लेष्मः acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not acceptable.
Source :—पथ्यापथ्यविबोध.

219 (a) **स कटुः** for सकटुः acc. पथ्यापथ्यविबोध. Correct.
(b) मेदो for मेद acc. पथ्यापथ्यविबोध (3). Not supported by the mss.

(c) कासाश्राव acc. पथ्यापथ्यविबोध (१, २) कासश्वास acc. पथ्यापथ्यविबोध (३) for कासाश्रीव. Not acceptable. **कासास्राव** is the correct reading.
ग्रह for ग्राह acc. पथ्यापथ्यविबोध (३). Not acceptable.

(e) **जलसृतिं** for जलश्रुतिं acc. पथ्यापथ्यविबोध (३). Correct, (cf. आयुर्वेदमहोदधिः Page 102, Verse 16 and सुषेणवैद्यक Page 139, Verses 25, 26.)

गलग्रहे सुप्तजिह्वे नानास्रावजलाधिके ॥
श्लेष्ममेहकृमीन् हन्ति कर्पूरश्चाक्षुषः परः ॥
कर्पूरः कफसम्भेदी तीक्ष्णोष्णः शीतलः परः ॥
प्रमेहतृड्विदाहघ्नो लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ॥

Source :—Not known.

These verses have been borrowed by our author from त्रिमल्लटीका which is not identified.

220-223 *N*ot traced, (cf. सुलभ औषधि प्रभाकर of P. B. Ogale, Poona 1932—Page 127; and वनौषधिचन्द्रोदय of Chandraraja Bhandari, Bhanpura, Indore—Page 403 for **बरासक्रिया.**)

Additional verses :—

1 Additional Source :—
ताम्बूलकल्पसंग्रह.—reads पूगीफलसंख्यामाह वसिष्ठः । अधिकं तु न दुष्यति for अधिकेनैव दुःखदः

(a) सदारोग्यं acc. भोजनकुतूहल and सदाचारस्मृति (३) सदाश्रेयो acc. वीरमित्रोदय (४) for सुखारोग्यं. Not supported by others.

(c) अतिसौख्यं for अतिश्रेष्ठं acc. सदाचारस्मृति (३). Not supported by others.
च for तु acc. आचारभूषण, आचारमयूख, भोजनकुतूहल, वीरमित्रोदय, and सदाचारस्मृति. Acceptable.

(d) **अधिकं नैव दुष्यति** for d. acc. आचारेन्दु and भोजनकुतूहल. Acceptable as it is supported by the majority.
ह्यधिकं नैव दुष्यति for d. acc. आचारभूषण, आचारमयूख, वीरमित्रोदय (१). हि is purposely added here to avoid सन्धि. Not acceptable.
त्वधिकं नैव दुष्यति for d acc. वीरमित्रोदय (४). Not acceptable.
अधिकं नैव दुःखदः acc. सदाचारस्मृति (१) अधिकं तु हिताय वै acc. सदाचारस्मृति (३). Not supported by others.
अधिकं तु न दुष्यति for d. acc. ताम्बूलकल्पसंग्रह. Not supported.
This verse is attributed to वसिष्ठ. Source :—Not known.

2 Tāmbūlamañjarī—Verse 113.

3 ,, ,, ,, 7.

4 Not traced,

5 Not traced.

6 (b) **सुरतरता** । सुरतरु वा । सुतरु नवा । सुरतवनं । सुतरुवनं । सुरतरुवनं । सुतरुणी । are the variants for सुतरुवनं.

Here **सुरतरता** appears to be the original reading. सुरतरु वा is incorrect. It is emended as सुतरु नवा. कान्तारं and वनं are synonyms. Hence to avoid repetition of the same idea सुरतवनं and सुतरुवनं cannot be accepted. सुरतरुवनं contains one letter more while सुतरुणी contains one letter less.

(c) सुखानि for हराणि acc. वैद्यजीवन (5). Not supported by other Mss.
Source :—वैद्यजीवनम् of लोलिम्बराजः.

7 Not traced.

47-49. Source :—श्रावणमासमाहात्म्यम् । Pub. :—Bhārgava Pūstakālaya, Gāya Ghāṭa, Banaras 1. Ch. XX., Verses 4-6. The text reads as follows :—

ईश्वर उवाच ।

त्रयोदशीदिने कृत्यं कथयामि तवाग्रतः ॥
अत्रानङ्गः पूजनीयः षोडशैरुपचारकैः ॥ १ ॥
अशोकैर्मालतीपुष्पैः पद्मैर्देवप्रियैस्तथा ॥
कौसुम्भैर्बकुलैः पुष्पैस्तथान्यैरपि मादकैः ॥ २ ॥
रक्ताक्षतैः पीतगन्धैर्द्रव्यैः सौगन्धिकैः शुभैः ॥
पुष्टिकाजनकैर्द्रव्यै रेतोवृद्धिकरैः परैः ॥ ३ ॥
नैवेद्यमर्पयेच्चैव ताम्बूलं मुखरोचकम् ॥
ताम्बूले योजयेद् द्रव्यं चिक्कणं क्रमुकं शुभम् ॥ ४ ॥
खादिरं चूर्णकं जातित्वचं जातिफलं तथा ॥
लवङ्गैलानारिकेलबीजस्य शकलं लघु ॥ ५ ॥
स्वर्णरूप्याणि पत्राणि कर्पूरं केशरं तथा ॥
जातानि मगधे देशे नागवल्लीदलानि च ॥ ६ ॥
श्वेतवर्णानि पक्वानि जीर्णानि च दृढानि च ॥
रक्तयुक्तानि देयानि प्रीतये शम्बरद्विषः ॥ ७ ॥